Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

West-Kazakhstan innovative-technological University

БҚИТУ Хабаршысы

Вестник ЗКИТУ

Bulletin of WKITU

№2 (18) 2021

Орал / Уральск/ Uralsk

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Научный журнал

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY

Scientific journal

№2 (18) 2021

Орал-Уральск-Uralsk

Шығарылым 2(18)
Сәуір-апрель, мамыр-май, маусым-июнь
Педагогика, филология, тарих, экономика, техника/
Педагогика, филология, история, экономика, техника

Бас редактор- Главный редактор:
ГАБДУАЛИЕВА Р.С.
экономика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор экономических наук, профессор
Бас редактордың орынбасары-Заместитель главного редактора
В.А. БУРАХТА
химия ғылымдарының докторы, профессор/ доктор химических наук, профессор
Редакция алқасы-Редакционная коллегия

Т.З.Рысбеков –	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ	д.и.н., профессор, ЗКУ им.М.Утемисова
Н. Кенжеахмет –	т.ғ.д., профессор, Бонн университетінің Шығыстану және Азиялық зерттеулер институты (Германия, Бонн қ.)	д.и.н., профессор института Востоковедения и Азиатских исследований Боннского университета (Германия, г.Бонн)
Ә. Қара –	т.ғ.д., профессор, Мимар Синан университеті (Түркия.Стамбул қ)	д.и.н., профессор, Университет Мимар Синана (Турция, г.Стамбул)
Б.Ғ.Шинтимирова –	т.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.и.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
М.Б. Сабыр –	ф.ғ.д., профессор – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
В.Н.Мушаев –	ф.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.ф.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г.Элиста)
М.М.Халиков –	ф.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік жол қатынастары университеті (Ресей,Самара қ.)	д.ф.н., профессор, Самарский государственный университет путей сообщения (Россия, г. Самара)
А.М.Мұсаев –	ф.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.ф.н., профессор Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Л.Х.Самситова –	ф.ғ.д., профессор, Башқұртстан Республикасының стратегиялық зерттеулер институты (Ресей, Уфа қ.)	д.ф.н, профессор,Институт стратегических исследований Республики Башкортостан (Россия, г,Уфа)
И.Ф.Суханова –	э.ғ.д., профессор, Н.И. Вавилов ат. Самара мемлекеттік аграрлық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.э.н., профессор, Самарский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова (Россия, г.Самара)
Н.Г. Чумаченко –	т.ғ.д., профессор, Самара мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Самара қ.)	д.т.н., профессор, Самарский государственный технический университет (Россия, г.Самара)
Е.И. Тихомирова –	б.ғ.д., профессор, Ю.А. Гагарин ат. Саратов мемлекеттік техникалық университеті (Ресей, Саратов қ.)	д.б.н., профессор, Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю.А. (Россия, г.Саратов)
Г.К.Курманова –	э.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.э.н., доцент, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Ш. Х. Курманалина-	п.ғ.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	д.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
Р.С.Кенжекова –	п.ғ.к., доцент, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті	к.п.н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет

2018 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.
Журнал Қазақстан Республикасының ақпарат және коммуникация министрлігі келісімен 07.12.2017 ж. Тіркеліп, №16782-Ж куәлік берілген.
2019 жылдан бастап журнал электронды форматта шығады.
Издается с 2018 года. Выходит 4 раза в год.
Свидетельство о регистрации издания №16782-Ж от 07.12.2017 г. Выдано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан
С 2019 г. журнал издается в электронном формате

БҚИТУ, 2021
ISSN 2706-6266 *ТІРКЕУ НӨМІРІ 16782-Ж*

ПЕДАГОГИКА

ӘОЖ 37.018.1

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚЫЗ БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ДӘСТҮРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Нурашева Г.С.

Ж.Досмұхамедов атындағы жоғары педагогикалық колледжі, Орал қ.

Аңдатпа: *ғасырлар бойы қалыптасқан тұтас халықтың, бұл жағдайда қазақ халқының дәстүрлеріне үндеу, қуатты рухани-адамгершілік негіз жасайды, өйткені бұл әр адам өзін бір бөлігі ретінде сезінетін өз халқының шығармашылығына әсер етеді. Мақалада қыздарды халық педагогикасында тәрбиелеу мәселелері, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың рөлі қарастырылады. Мақалада "Ай-Керім" әйелдер клубының жұмысы ұсынылған.*

Мақалада "Ай-Керім" әйелдер клубының қызметі қарастырылады, ол қыздың дәстүрлі қазақ тәрбиесінің білімі мен мәнін қалыптастыруға, оны кейінгі ұрпақтарда сақтау және одан әрі көбейту мақсатында бағытталған.

Кілт сөздер: *ұрпақ, мұра, Халық тәрбиесі, салт-дәстүрлер жан сұлулығы, халықтың мақтанышы, адамгершілігі, "Ай-Керім"әйелдер клубы.*

Қазақ халқы қыздарын «Үйдің құты, ауылдың көркі, береке-бірлік пен татулықтың ұйытқысы» деп ерекше құрметтеп, аялап, өздері кимесе де ең алдымен қыздарын киіндіріп, қыздарына қамқорлық жасайды. Қазақ халқы: «Қызым жақсы болсын десең-қылықтылармен ауылдас бол» дейтін халық даналығын берік ұстанып, қыз балаларды ес білгеннен бастап өнерлі, текті, тәрбиелі, адамгершілігі жоғары адамдермен барыс-келіс, адыс-беріс жасап, олармен көрші отыруға, бірге жүруге құлшынған, әрі ресми түрде тәрбие жүргізе бастаған. Білікті аналар сәби қыздарын бір тізерлеп отыру, қалай болса, солай отырып- тұрмау, үнемі «сіз, біз» деп сөйлеу, тасыр мінез, кеселді сөзден аулақ болу, кісі бетіне, әсіресе, ер адамдардың бетіне қылымсып немесе тіке қарамау, тамақты ауыз толтырып асап, шалпылдатып шайнамау; ыдыс-аяқты жуғанда, жинағанда сылдырлатпау; үлкен адамдар келгенде тұрып жол беру, аман-сәлем жасау, ата-аналар мен үлкен кісілер арасында отырғанда білермендік істемеу, сөзге қыстырылмау, «шеше тұрып, қыз сөйлегеннен без» дейтін халық даналығын есте берік сақтау, көпшілік арасында жыртақтап күлмеу, арын таза сақтау, ата-анадан рұқсатсыз жөнсіз қыдырмау сияқты істерден егжей-тегжейлі тәрбие жүргізеді.

Қазақ халқының қыз тәрбиесі бөлек бір тәрбие, тәрбие дастаны деуге болады. Қыз балаға арналған салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Қыз бала тәрбиесінде сұлулық пен сымбат тәрбиесінде қазақ халқы жан сұлулығын басты орынға қойған. Әсіресе, тән сұлулығына баса назар аударып, дене мүшелерінің сымбатты болып өсіп-жетілу әдістерін тапқан. «Сұлу болғың келсе-алдымен сыртыңды түземе, сырыңды түзе» деп тән сұлулығынан бұрын жан сұлулығын үйретеді. Тән сұлулығы тәрбиесінде, қыздарының жүріс-тұрыс, қимыл-қылықтарына баса назар аударып, дөрекі іс-қимылдарынан қатаң шектеген. Тәжірибелі аналар қыздары жеті жасқа келген соң, белдеріне белбеу байлаған, он екіге келгеннен бастап, жататын орнына дәл жауырынның астына келетіндей етіп қос арқан керіп, соның үстіне жатқызған. Әр күні айнаға қаратып, қасы- көзін, жүріс-тұрысын түзетуді насихаттап отырған. Бұл тәрбие қыздардың мінез-құлық, жүріс-тұрыс, қимыл-қылығын түзеп, әсемдікке, мәдениеттілікке, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді. Мінезі, моральды, мұратты, әдепті, ибалы, кеңпейіл,кешірімді болуға жетелейді. Әр жақтан ақаусыз жетіліп, есейгенде

талшыбықтай бұралған бұраңбел, алшынтөс, ақылына көркі сай сымбатты да сұлу болып есейеді.

«Әдеп пен ар-ұят-қыз көркі», «Арлы қыз әдемі көрінеді», «Ұятсыз қыздан ит те қорқады» деп ар ұят пен әдеп ибаны бәрінен жоғары бағалайтын қазақ халқы «әдепті, арлы қыз» деп қандай жерде болмасын адамгершіліктен аттамайтын, ар-ұят, әдеп-ибаны көз қарашығындай қастерлеп, арына дақ, атына кір келтірмейтін, қасиетті ана тілі мен салт-дәстүрін асыла балап ардақтап, адамгершілікке жат жаман қылықтардан бойын аулақ ұстап, суық жүріс пен сумақы қылыққа баспайтын, сыпсың сөзге ермейтін, жамандыққа ырық бермейтін, ата-анасы мен ел-жұрт, бауыр-туыстарын құрметтеп, іні-сіңлілерін аялайтын, бұзақылықтан, нәпсіқұмарлықтан, обырлықтан, қызғаншақтықтан, көрсеқызарлықтан, өзімшілдіктн, күншілдіктен, өсек-аяңнан аулақ, пәк, уәде-сертке берік, жүзінен нұр төгіліп тұратын қыздарды айтады.

Қазақ халқының ұғымында қыз бала –екі жұрттың адамы. Бірі-өзінің туған жұрты, екнішісі-ұзатылғаннан кейін табатын негізгі жұрты. Міне, осы екіжақтылық қыз бала тәрбиесіне өзінше сипат береді. Өз елі қызды «қонақ» деп есептейді. Сондықтан қыз баланы ұлдан ерекше ардақтап өсіреді.

Халқымыз бойжеткен психологиясының ерекшелігін жақсы түсіне білген. Әрбір отбасы, әке-шеше, аға-жеңге, өз баласын ылғи да жібектей мінезіммен, уыздай тәтті қылығымен, іскерлік-ұқыптылығымен, сыпайы салмақтылығымен, әдепті-ізеттілігімен, иманды инабаттылығымен, күміс күлкісімен көргісі келген. Оларды кішкентайынан көздің қарашығындай сақтап, әлпештеп, мәпелеп, жаны мен арының таза, мінезінің жайсаң болуын қадағалап отырған. Олардың жасөспірім шақтағы балқыған, толқыған, еліктегіш қасиеттерін ескеріп, оған «қырық үйден тыю салу» керктігін үнемі еске салып отырған.

Ертедегі қазақта бастаңғы, қызойнақ, қойкүзеті, тоқымқағу , алтыбақан, ақсүйек деген сықылды жастардың бас қосатын кездері жиі болған. Бұған мүшелінен асқан – бойжете бастаған қыздар баруға хақылы. Мұндайда ақылды аналар қызын сенімді адамға қосқан, ерте қайтуды тапсырған. Келген соң кәдімгідей жүрген-тұрғанын тексеріп отырған. Қазіргідей туған күнді, мектеп бітіргенді, әскерге шығарып салуды, бір жақтан келгенді қарсы алуды, күнді-түнге, түнді - күнге ұластырып тойлатуға тізгін -шылбырсыз жіберу ол кездегі аналарда кемде-кем болған.

Сұмдыққа ұрынған, қолды болған қызын ертедегі аналар келісімен не түрінен, не құбылысынан, не уақытынан, не бірге болған адамынан абайлауды, тексеруді ұмытпаған. Ананың бұл сәуегейлігінен жасқанатын қыз көп жағдайда сақтанған. Қыз ел көзіне түсе бастасымен оған анасы көсемсіп сөйлемеуді, кісіге тіке қарамауды, ұяң болуды, өз жанынан ұзамауды, қыдырмауды, жұртқа сүйкімсіздерге жоламауды, ішті болуды, албаты күлмеуді, ата-ана мен аға-бауырдан басқаның жаны пәлендей ашымайтынын жалықпай айтқан.

Жеті атаға дейінгілердің бірін – ағасы, бірін – бауыры деп таныстырған. Мұнысы – қыз алысуға болмайдыны түсіндіргені. «Әкенің ең жақсысы жездедей-ақ» дегенді қазақ көп айтқанымен, сақ аналар қызына «жезде» деуден гөрі – «аға» деп сыйласатын шекара жасаған. Қызының ерте ме, кеш пе, әйтеуір кететініне іштей бейімделіп жүретін ақылды аналар өзі білетін өңірдегі күн шалған шаңырақты, көргенді ата-ананы, әдепті бала-шағаны біліп алып, оны қызына сөз сыралғысы ретінде дәріптеп, көргенсіздерді күні бұрын білдіртпей жамандап қызына өз сыңайын сөз арасында ептеп ескертіп отырған. Баласы осылардың қайсысынап назар аударғанын астыртын қадағалаған. Шешеден бұрын сөйлемеуге тәрбиелеген. «Ит жүгіреді, иттің артынан қыз жүгіреді» деу – қыз кемеліне келгенде кезігеді. Бұл «қыздың мұраты – кету, жол мұраты – жетуден» шығады. Осыған байланысты бұрынғылар қызын сыртқа албаты шығарудан шектеген. Ара-тұра ғана аса аяулы адамды, сенімдіні аттандыруға үйде ешкім болмағанда ғана белдеуге, не мамағашқа дейін шығаруға өзі жұмсаған. Жұмсамаса, қыздың оны аттандыруға рұқсаты жоқ. Себебі – оны кез келген кісімен кезіктіру қазақы әдептің

салтында жоқ. Қызды көргенді ету үшін алдымен ана өзіне шек қойған. Қызы бойжетіп ел көзіне түсе бастасымен, ол бұрынғы қыдыруын, баласын оңаша тастауды қысқартады, азайтады, не өзімен ерте жүреді. «Шешесі қыдырмашыл болса, қызы бастаңғышыл болатынынан» сақтанады.Қызына ауыл-үйдің бозбалаларын иектетпеу үшін ана бұрынғы алаңсыз ұйқыны азайтқан. Ол үйіне жатып сырттағы беймезгіл үрген итте де гәп барына аландаған, кімнің төңіректегенін де мөлшерлеп, өзінің ояу екенін аңғартқан. Мұндайда анаға ең сенімді серігі – енесі.Үй ішінде қыздың тәртіпті болуда сөзін тыңдайтыны әке мен шеше, сескенетіні, сыйлайтыны – аға, сырласатыны – жеңге, ұялатыны – ауыл, ру. Бұлар – тұтасымен ойламай от басып алмауға қорған.

Дүниеге ұрпақ әкелетін әйел, сол ұрпағының аман-есен, басқалардан кем қалмай өсуіне жауапкершілікті де табиғи түрде өз мойнына алады. Кейінгі ұрпақтың аш-жалаңаш қалмай өсуі, ата-бабасынан қалған өнегені ұмытпауы, жаманнан қашық, жақсыға асық болуға бейімделуі үйде қалған әйелдің міндетіне кіреді. Әйел әрқашан күліп жадырап жүріп шырақ тәрізді үй ішіне, отбасы мүшелеріне нұрын шашып, жылытып, шуақтандырады. «Ұлттың ұйтқысы — қыздары» деп Мұзафар Әлімбаев ағамыз айтпап па еді? Қызды о бастан өзінің болашақ міндетіне лайықты тәрбиелеу — ата-ананың, әсіресе ананың үлкен парызы. Қыз баланы келешек ана, бала тәрбиешісі, отбасы ұйтқысы деп түсінген халқымыз оның еңбексүйгіш, өнегелі, өнерлі болып өсуіне ерекше мән берген. Оларға үй сыпыру, төсек жинау, ас пісіру, шай құю, кесте тігу, тон пішу, өрмек тоқу, ою-өрнек сияқты отбасының ішкі жұмысына үйретуді анасы мен әжесі өз міндеттеріне алған. Қол өнеріне икемі жоқ қыздарды: «Өз үйінде ою оймаған кісі үйінде сызу сызар» деп келеке еткен, тіпті шай құю мен төсек жинаудың өзі үлкен сын болған, ақындардың өленderінде кездесетін «қыздың жиған жүгіндей» деген теңеулер текке айтылмаған. Қазақ халқы әсіресе қыз баланың сырт сұлулығына 62 ерекше көңіл бөлген, шаштарын айранмен, қынамен жуғызған, қос бұрым етіп өргізген. Шашбау, шолпы таққызған. «Ағаш көркі – жапырақ, адам көркі – шүберек » деп, қыздың киім киісіне де көп көңіл бөлген. Оларға арнап бүрмелі көйлек, қынама бел қамзол, құндыз бөрік, үкілі тақия тіккізген. Ертегілерде, жырларда сұлуларды сипаттау арқылы оларға еліктеуге шақырған. Ерте кезде «Қыз — елдің көркі» деп әспеттеген халық, өсіп келе жатқан қыз балаға бүкіл ауылмен жауапты болған. «Қызға қырық үйден тыю» деген мақал осыны білдіреді. Ұрысып, кіналап емес, теріс ісін ескертіп, «кішіпейіл бол», «үлкен кісінің алдын кесіп өтпе», «инабатты бол» деген сияқты т.б. нақыл сөздер айтып, жақсыға қарай жетектеп, бағыттау тұрғысында тәрбиелеген. Ол пәленшенің, түгеншенің қызы емес, біздің ауылдың қызы деген қисынмен әрбір үлкен адам қыз баланың қатесін байқаса, ескерту, сақтандыру парызым деп есептеген. Ата-аналары қызы болса, өз қатарымен құдандалы болып, өрісін кеңейтуді армандаған. Сол қыздың өсіп қалыңдық болатын кезеңдегі керек-жарағын бала кезінен бастап жинаған. Ауылдағы абысын-ажын, жас жеңгелер бойжеткенге лайық нәрсесі болса, «мынау қыздың сандығына салуға, жасауына қосуға» деп жинай берген. Бұл қазіргідей көшенің басынан аяғына дейін дүкен, қала толған базар заманы емес, ауыл-ауылдың арасы атшаптырым кезеңде қалыптасқан дәстүр. «Елдің баласы», «ауылдың — адамы» «қауымның азаматы» деген қағидамен өмір сүрген заман болатын. Қыз баланың негізгі миссиясы — болашақ ұрпақты жалғастыру міндетін ешкім, ешқандай қоғам өзгерте алмайды. Қазір ол міндет тіпті жауапты әрі күрделі. Өйткені қазіргі информациялық тоғысуда ұлттың өз ерекшелігін сақтап қалу үшін үлкен көрегендік, терең білім, күшті ерік-жігер керек. Осы қасиеттердің бәрі алдымен қыздарға керек. Сондықтан да қызы бар үйдің әркімде назы бар: мұғалім тиянақты білім беруге, үлкендер байсалды ақылын айтуға, ісмерлер өлмейтін өнерін үйретуге міндетті.

Нәзік жанның ошақ сақтаушысы ретінде жоғары мәртебесі, оның қоғамдық үрдістерге белсенді қатысуы қыз балалардың санасына оқу барысында тоқылғаны абзал. Білім беру мекемесінің тәрбие беру жұмысында қыз балалардың жалпы жағымды

дамуына, тұлғаның бойына адамгершілік қасиеттерді дарытуға, оның құндылық бағдарларының тұрақтылығына жол ашатын жүйелі тәсіл маңызды орын алады.

Колледжімізде білім алушылардың дені қыз бала болғандықтан, оларға ұлтымыздың қыз тәрбиесіндегі құнды тәрбиесін аруларымыздың бойына сіңіру мақсатында түрлі жұмыстар жүргізілуде. Соның бірі педагогика, психология кафедрасында ашылған «Ай-Керім» қыздар клубы. Клубтың мақсаты: қазақ қызының бойында ұлттық дәстүрімізге сай әдептілік, инабаттылық,кішіпейілділік , ұлттық қадір-қасиеттерді дарыту мақсатында қоғам қайраткерлерімен кездесу арқылы үлгі-өнеге алу, тәлімдік ой-пікірлерін ұғындыру. Клубтың міндеті-сұлу қыздарымызға ерекше көңіл бөліп, қыз ғұмырдың ертең әйел, ана, жар ғұмырға айналатынын айтып, болашақ өмірдің мәнді болуына жауапты екенін ұғындыру.

«Қыз бала» ұғымы – ең қасиетті сөз. Қасиетті болатыны, бүкіл адамзат қыздан тарайды: қыз келін болады, келін анаға айналады, ал ана «әже» деген зор дәрежеге жетеді. Осы үшеуі арқылы ұрпақ өсіріп,ұлт қатарын көбейтеді. Ұлттың бойындағы бар жақсы қасиеттерді-тілін, дінін, әдет ғұрпын, салт- санасын,дәстүрін немересіне, немересінен шөбересіне жеткізуші, дамытушы әрине, әйел-ана. Тіліміздің өзін ана тілі деп атауы-аналарға көп жүк артады. Ана-барлық өмірдің бастауы.Сондықтан ертеңгі ана, бүгінгі қыздарымызды тәрбиелеу отбасындағы ананың, жұртшылықтың, әсіресе біздің педагогикалық колледждің басты міндеті. Жоба жұмысының алдына қойылған болжамды ескере келе, нәтижесінде : колледждегі қыз балалардың бойына ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты сақтай отырып, адамгершілік қасиеттерді меңгерген, ибалы қыз, болашақ жар, болашақ ана және жан-жақты толыққанды үйлесімді тұлға тәрбиеленеді. « Бұл зерттеуді әлі қажет ететін мәселенің , келешекте де зор мәнге ие болатынын ескере отырып, қыз балалардың бойына қазақ қызы мен әйеліне тән қасиеттерді қалыптастыру.

«Қызда қылық болмаса, құр шырайдан не пайда?» тақырыбында Қазақстанның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері, «Құрмет» орденінің иегері, көп жыл бойы облыстық тілдерді дамыту басқармасын басқарған еңбек ардагері, айтыскер және жазба ақын апамыз, Қаратөбе ауданының құрметті азаматы - Шолпан Батырқызы Қыдырниязовамен кездесу кешін өткізіп, қыздарын ерекше құрметтеп, ерекше аялап, әйелдерін ардақтау тамаша салт-дәстүрдің арқасында, қазақ халқында ақыл-парасатымен ел билеп, ру-тайпа басқарған көсем, шешен, би, өнерпаз қыздар, аттары аңызға айналған, тіпті аттары ру-тайпа аты боп қалыптасқан батыр, әулие аналар, ел-жұрты аттарын ардақ тұтұан қасиетті, киелі әжелер өте көп болғанын айтып, сұлу қыздарымызға ерекше көңіл бөліп, қыз ғұмырдың ертең әйел, ана, жар ғұмырға айналатынын айтып, болашақ өмірдің мәнді болуына жауапты екенін ұғындырды.

Әдебиеттер тізімі:

1.Қ.Б.Жарықбаев «Он томдық таңдамалы шығармалар жинағы». Жетінші том Жалпы және қазақ этнопсихологиясы, Алматы «қазақ университеті», 2016 ж.

2. М.Қ.Жұбанова «Ұлттық дидактика мен тәрбие тағылым мәселелері» (Қ.Жұбанов зерттеулері негізінде) Арыс баспасы, Алматы, 2016 ж.

3.А.Нүсіпоқасұлы, Ә.Жапаруұлы «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін». 4-кітап (Қыз сыны.Жігіт сыны)-Алматы: «Өнер, 2011.-128бет.

4. К.Ж.Қожахметова. Ұлт тағдыры мен қыз бала тәрбиесі біртұтас //Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика , 2005, № 1, 68-73 б.

УДК 37.018.1

ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ВОСПИТАНИИ ДЕВОЧЕК

Нурашева Г. С.

Высший педагогический колледж имени Ж. Досмухамедова, г. Уральск

Аннотация: *обращение к многовековым традициям целого народа, в данном случае казахского народа, создает мощную духовно-нравственную основу, так как это влияет на творчество своего народа, в котором каждый человек ощущает себя частью себя. В статье рассматриваются проблемы воспитания девочек в народной педагогике, роль национальных традиций и обычаев. В статье представлена работа женского клуба "Ай-Керим".*

В статье рассматривается деятельность женского клуба "Ай-Керим", направленная на формирование знаний и сущности традиционного казахского воспитания девочки, ее сохранение и дальнейшее размножение в последующих поколениях.

Ключевые слова: *поколение, наследие, народное воспитание, традиции, красота души, гордость народа, мораль, Женский клуб "Ай-Керим".*

ӘОЖ 37013

АБАЙДЫҢ НАҚЫЛ СӨЗДЕРІНІҢ ЭТНИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Кинжекова Р.С., Сапашева К.Х.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,Орал қ.

Аннотация: *Мақалада ұлы ойшыл, ағартушы Абай Құнанбаевтың жастардың адамгершілік тәрбиесін қалыптастыруға қатысты педагогикалық көзқарастары қарастырылады. Адамгершілік тәрбие процесінде адамның сүйіспеншілік, адалдық, мейірімділік және достық сияқты қасиеттерін қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылады. Баланың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру процесінде басты рөлді отбасы және ата-аналардың жеке үлгісі ойнайды. Баланың сәтті әлеуметтенуі үшін, ғалымның пікірінше, жақсы мұғалімдердің, тәлімгерлердің, сүйетін ата-аналардың және тиісті білім беру ортасының болуы қажет, өйткені бұл факторлар баланың жеке қасиеттерінің қалыптасуына тікелей әсер етеді.*

Кілт сөздер: *адамгершілік тәрбие, жас ұрпақты тәрбиелеу, ағартушылық ой, бала тұлғасын әлеуметтендіру, мейірімділік, еңбексүйгіштік, жарқын өмірге ұмтылу.*

Қазақтың ескіден келе жатқан ауыз әдебиетінің бір саласы -ақыл, нақыл сөздер. Халық қолданысындағы аз сөзбен көп мағына беретін қысқа-қысқа терең мағыналы сөздерді -нақыл сөз, не мақал-мәтелдерді тәрбие құралы ретінде пайдаланған.

Күні бүгінге дейін халқымыз нақыл сөздерді кейінгілерге қалдырған өсиет-ақылы, өмір-тіршіліктерінің бағдаршамы іспетті қадыр тұтып келеді. Нақыл сөздердің мағынасы ашық, ұғуға жеңіл, көпшіліктің бәріне түсінікті, аз сөзге көп мағына сыйғызып, көркемдеп айтылған үлгі-насихат.

Ұлы педагог ғұлама қазақи тәлім-тәрбиелік үрдіс, жөн-жосық, дәстүрлер мен мақал-мәтелдерді сынап, сырлап, сұрыптап, дамыта келе, өзінің жан-жақты ғылыми-педагогикалық жүйесінде ұтымды пайдалана білді. Абай қазақтардың адам болғандағы ұят, ұяттылық туралы түйгендерін талдап, толықтырып, діни адамгершілік тәрбие құралы деңгейіне дейін көтерді. [2.39]

Абай ұрығын сепкен оқу, өнер-білім, адамгершілік әдеп, мораль мәселелері қазақ халқының рухани азығына айналды.

Абайдың нақыл сөздері - үлкен ой, терең пікірге құрылған өмір туралы айтылған тұжырым, ащы мен тұщы, алыс пен жақын, жақсы мен жаман -осылар сияқты өмірдің әртүрлі жақтарын ой елегінен өткізіп, олар жөніндегі шығарған үзілді-кесілді өкімі.

Өмірдегі әр алуан құбылыс, іс-әрекеттерді өзінше, әбден бақылап, сынай келе көздері жетіп, дәлелденген шындықты келешек ұрпаққа ұсынған. Абайдың ақыл мен нақыл сөздері -ақын шығармаларының елеулі саласы, өленderімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалары. Ол нақыл сөздерінде де, қара сөздерінде де өмір шындығын, халықтың арманын, болашағын, қамын көздеген. Абайдың өлең жолдарының өзі афоризмге айналып кеткен тұстары да көп кездеседі:

Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де өлмегенге боласың тең.
.....
Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де - бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан!
.....
Ынсап, ұят, терең ой -
Асыл зейнет біліп қой.
.....
Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық білім кітапта,
Ерінбей оқып көруге. . [1.150]

Өленді жан серігіне айналдырған Абай халқына айтарын өлең жолдарына өрнектеп «Өлең -сөздің патшасы, сөз сарасы», «Өзгеге көңілім тоярсың, өленді қайтіп қоярсың»-деп өленнің өзіне сөз арнайды.

Ақынның өнер-білімге қатысты нақыл сөздерінде де үлкен философиялық түйіндеулер бар. Олардың оқушылар дүниетанымын, өміртануын қалыптастыруда мәні зор. Мысалы: ... Ғылым бағу жоқ, ғылым сөзін сөйлерге де адам жоқ.; білгеніңді кімге үйретесің, білмегеніңді кімнен сұрарсың. Елсіз-күнсіз де кезмені жайып салып, қолыңа кез алып отырғаныңның не пайдасы бар?»-дейді Абай. Қазақтың даласының соншалықты артта қалғандығы -надандығы, «надандық -ғылым-білімнің жоқтығы»-деп осы надандықпен күреске шықты. Мұны өзінің алдына үлкен бағдарлама, зор мақсат етіп қойды. « Мақсатым-тілге ұстартып, өнер шашпақ, наданның көзін ойып, көңілін ашпақ», -деген нақыл сөзі осы жолда туған. « Құдайдан -қорық, пендеден ұял: балаң бала болсын десең оқыт, мал аяма!», «Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба.», «Артық ғылым-кітапта, ерінбе оқып көруге»,» Атымды адам қойған соң қайтып надан болайын.» - нақыл сөздері талай жүректі қозғап, ой салмағанына кім кепіл?

Жастарға ең алдымен, айтатын ақылы -талапты болу. Ол: пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге. -дейді де, «талап қыл» деген сөзін насихат сөздерінде кеңейтіп былай дейді:» Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар, оларды білмей, іздегенмен табылмас. Әуелі білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемеске керек. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға «мейірленіп, тезірек қолға түседі». Абайдың: Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл берсеңіз-деген нақыл сөзі білім-өнердің кілті, өнер білім - мағыналы өмір сүрудің кепілі дегенге саяды. Ғұлама «Ғылымсыз дүние жоқ»-деген байлам жасайды. Жастарға халық қамын ойлаған ғалымдарды үлгі-өнеге етіп, «білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез»,-деуі білім қуған жастардың ұстанымы болуы шарт. Тіршіліктің тұтқасы еңбек пен білім деп ұққан Абай: Би болған, болыс болған мақсат емес, Өмірдің бұдан өзге бәрі жалған-деген қорытынды жасап, ұсынады. [3.67]

Ақынның нақыл сөздері өнер-білімді күрделі мақсат үшін үйрену керектігін, жеке болымсыз себептер үшін үйрену ұзаққа бармайтынын аңғартып отырады: «Білім -

ғылымды бір нәрсеге себеп қана үшін үйренсең, білімге деген көңіліңнің мейірімі, асырап алған шешенің мейірімі сияқты болады.»

Еңбекке үндеу -ақынның ең сүйікті тақырыбы. Оның нақыл сөздері өз халқын болашақ жарқын тіршілікке бастайтын еңбек туралы насихатқа толы. Абай: «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы секілді тез суалар», « Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың: адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң -Алланың сүйген ұлының бірі боласың»-дейді. Абайдан «Еңбек етсең емерсің»-деген даналық сөз қалды. Жұмысы жоқтық, Тамағы тоқтық, Аздырар адам баласын-деп қорытынды жасайды. Еңбек - қуаныш, жалқаулық - айырылмас азап. Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар: олар - надандық, еріншектік, залымдық. Еріншектік - күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік - бәрі осыдан шығады. [4.46]

Абайдың адамгершілік тақырыбына айтылған нақыл сөздерінің жастардың рухани дүниесін тәрбиелеуде ерекше маңызы бар. «Адамшылықтың алды -махаббат, әділет, сезім.»Абайда бұл үшеуі бірлікте, олар жеке-жеке күйінде жарамсыз. «Әділет-ізгіліктің анасы», «Кімде әділет жоқ болса, оның ұяты да жоқ.» Ал ұят жоқ жерде туыстық, бауырмалдыққа, махаббатқа орын жоқ. Себебі ұят жоқтық барша адамгершілік, қарыздарлық нормаларына сенімді жоғалтады. «Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ.»

Адамды ұят келтіретін барша жөнсіз істерден сырт ұстайтын, оған жібермейтін күш -адамның өз бойындағы ұстамдылық. Бұл болмаса, ақын қанша сезініп тұрғанмен, адам баласы ұят келтіретін қылықтан құр қалмайды. Әрине, ұятты сезінуге ақыл керек, егер ақылдың көзін қайратсыздық, әділетсіздік, жігерсіздік, байлаусыздық бүркесе, ақылды кісінің де адамшылығы бұзылады. Сол үшін де Абай «Адам баласының көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып алармық жүректе жігер, қайрат, байлаулықтың жоқтығынана азады»-дейді.

«Ақыл-ардың сақтаушысы»-деп қарап, адамгершілікті жоғары бағалап, ар тазалығы үшін күресуді дәріптейді.» Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінің бірінші жолының өзі афоризмге сұранып тұр. Ұлы ағартушы өз айналасын қоршаған әділетсіздік қазақ халқын аздырып бара жатқанын, жас ұрпақты тәрбиелеуге теріс ықпалын тигізетінін байқап, халықты, әсіресе жастарды адамгершілікке тәрбиелеуге ерекше көңіл аударады.Жастар бойында дарытуға тиісті жоғары адамгершілік қасиеттер ретінде туған елге деген сүйіспеншілік пен ерлік, табандылық пен адалдық, парасаттылық пен сыпайылық, адамдарға қайырымдылықпен қарау, еңбек сүйгіштік, жарқын өмірге ұмтылушылық т.б. атап өтті. Сондай-ақ Абай бос даурығуға, бекер мал шашуға, өтірік, өсек айтуға, жалқаулыққа қарсы шықты. «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз,»-дей келіп, Абай «Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ, Бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым, ойлап қой. Бес асыл іс көнсеңіз.» -деген өсиет айтады. Бұл тұжырымдар қазақ жастарының бойына бала кезінен дарытылуы тиіс. Бұл өлеңінде ақын адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы-ғылым дейді. [9.]

Ғұлама жастарға өмір сүрудің ережелеріне айналған нақыл сөздер қалдырған: «Пайда ойлама ар ойла.»,»Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға»,»Малыңды жауға, басыңды дауға қор қылма», «Есебі жоқ ант ішпе», «Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жинама», «Қаруыңның барында қайрат қылмай, Қаңғып өткен өмірдің бәрі де жел», »Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боларсың елден бөлек», «Ненің қызығын көп іздесең, Соның азабын бір тартарсың», «Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме, Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме»,»Жүрегіңнің түбіне терең бойла», «Көкірегі-сезімді, көңілі ойлыға бәрі анық»

Адамгершіліктің бір сипаты -достық. «Кімде достығың болса, достық достыққа шақырады.»,»Тіршілікте өсіп-өну жолында адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды-дос көбейтпек.» Ал бұл үшін адам баласының жүрегінде адамға деген ізгі тілек

жатуы керек.», «Жүрегі жұмсақ білген құл шын дос таппай тыншымас.» Өмірде бірінші керек нәрсе осы болмақ деген қорытынды жасайды. «Біріңді қазақ, бірің дос, Көрмесең істің бәрі бос!» афризмі әр қазақтың ұранына айналуы тиіс сөздер. Бірлік, түсіністік жоқ жерде ел болудың ауылы алыс екенін Абай сол кезде-ақ түсінген. Достың да түрлі болатынын жаман дос-көлеңке: басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайтыны болатынын да,.ал досыңа достық -қарыз іс екенін парыз санауды ескер [10.]

Үлкен ойға орамды сөз тауып, ақыл, нақыл сөздерді мәдениетті биік сатыға көтерген қазақ тарихында бірінші ақын Абай болды. Абай шығармашылығындағы нақыл сөздер (афоризмдер) -таза ақыл, өсиет тілі, тәрбие құралы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құнанбаев А. «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» (өлеңдер, аудармалар, қара сөздер)- Алматы: «Жазушы»,2013. -150б.
2. Әуезов М.Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер.-Алматы: Ғылым, 1967.-39 б.
3. Абай шығармаларының жинағы (2 том) -Алматы, 2002.-67б.
4. Құнанбаев. Абай «Ата-анаға көз қуаныш» - Алматы,«Қаламгер», 2018. - 46 б.
5. «Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы» (Қазақстанның Ресейге бағыну кезіндегі тәлімдік ойлар және оқу ағарту ісінің жайы. 5 том) –Алматы: «Рауан», 2008ж. -97б.
6. «Әлемдік педагогикалық ой-сана»// (XV-XX ғ.ғ қазақ ойшыл оқымыстыларының тәлім-тәрбие туралы ой-пікірлері) –Алматы: «Жазушы», 2010ж-258б.
7. Мұхамедханов Қайым. Абай шығармаларына түсініктемелер.// (Мақалалар, зерттеулер) - Алматы, 2011ж-116 б.
9. Әбиев Ж. «Педагогика тарихы»// Оқулық -Алматы: 2006ж.
10. Сейталиев Қ.«Педагогика тарихы» // Оқулық- Алматы, «Білім» 2008ж
11.Мырзахметұлы.М.«Абайтану» (1,2-том)-Астана,2014.

УДК 37013

ЭТНИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПРИТЧ АБАЯ

Кинжекова Р. С., Сапашева К. Х.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматриваются педагогические взгляды великого мыслителя, просветителя Абая Кунанбаева на формирование нравственного воспитания молодежи. Особое внимание в процессе нравственного воспитания уделяется вопросу формирования у человека таких качеств, как любовь, верность, доброта и дружба. Главную роль в процессе формирования нравственных качеств ребенка играет семья и личный пример родителей. Для успешной социализации ребенка, по мнению ученого, необходимо наличие хороших учителей, наставников, любящих родителей и соответствующей образовательной среды, так как эти факторы оказывают непосредственное влияние на формирование личностных качеств ребенка.*

Ключевые слова: *нравственное воспитание, воспитание подрастающего поколения, просветительская мысль, социализация личности ребенка, доброта, трудолюбие, стремление к яркой жизни.*

УДК 37.013.(075)

НАСЛЕДИЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ КАК ОСНОВА ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ

Г.Ж.Джуманова, Б.К.Кудышева

ОФ «Казахстанский институт развития человеческих ресурсов», г. Алматы
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

***Аннотация**: в статье обоснована важность идейного наследия нашего народа в модернизации общественного сознания и духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения. Рассматривались взгляды выдающихся мыслителей Великой степи.*

***Ключевые слова**: наследие, воспитание, духовность, нравственность, модернизация общественного сознания, национальная идентичность, культура, ценности, традиции, система воспитания.*

Важное направление реформ, призванных обеспечить динамичное развитие Казахстана на современном этапе, связано с модернизацией общественного сознания, поставленной на повестку дня Посланием Первого Президента РК Н.Назарбаева в 2017 году «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» [1].

В масштабных преобразованиях страны модернизация общественного сознания призвана носить опережающий характер и быть сердцевиной политического и экономического обновления. Главное назначение модернизации общественного сознания - формирование единой Нации сильных и ответственных людей [2].

В условиях глобализирующегося, более открытого, кардинально изменяющегося, взаимозависимого мира, когда размывается национальная специфика, становится важным собирать, хранить культурное достояние, укреплять национальную культуру и традиции, ценности, язык, духовность во всем их многообразии и величии [3].

Сохранение *национальной идентичности* – важный аспект модернизации общественного сознания. Это показатель того, насколько граждане страны чувствуют себя единым народом, укоренены в своей истории, в ценностях и традициях, объединены общими целями и ответственностью. Основу идентичности составляет постижение народом собственной этнической уникальности и самобытности. Основу духовно-нравственного воспитания детей и молодежи составляет культурный код нации, заключенный в устном народном творчестве и наследии мыслителей Великой степи.

Многовековая народная мудрость казахов, воплощенная в устном народном творчестве – фольклоре, является энциклопедией жизни, сокровищницей знания и опыта, важным средством выражения настроений народа и его мечты.

В казахских пословицах большое место занимают темы добра и зла. Все то, что положительно оценивается народом, все те нравственные действия, принципы и нормы поведения, которые им одобряются, являются добром. Добро связывается с умом и знанием, им придается большое значение в нравственной жизни человека. Все то, что вредит общественной и личной жизни человека, все те нравственные деяния и поступки, которые осуждаются и порицаются народом, являются злом. Важным орудием в борьбе против зла являются ум и знания человека.

Ярко характеризует кочевую ментальность традиционный институт *гостеприимства.* Согласно народным представлениям, это его главная этическая добродетель. В научной литературе существуют различные точки зрения, объясняющие традицию гостеприимства кочевников. Например, одна из них видит в основе существования ритуала гостеприимства социально-экономические причины. Согласно

другой, подлинные корни гостеприимства связаны с феноменом *общения*. Как пишет Т.Сулейменов: «Потребность в общении выступает экзистенциональной потребностью, удовлетворение которой является непременным условием психического здоровья человека» [4, С. 15].

Потребность в общении с себе подобными была особенно актуальна именно в связи с кочевым образом жизни. Казахи кочевали небольшими группами. И чем засушливее становился климат, тем более распыленной, разрозненной была кочевая община. В этих условиях многократно возрастала потребность в общении, и кочевник-казах всегда был рад встрече с людьми. Кочевник давал своего рода наказ своим потомкам: «Если встретишь человека, обрадуй его: может быть, ты видишь его в последний раз». Таково философское понимание подлинного гостеприимства в степи.

Для номадов исключительно важно человеческое общение, желание понять друг друга. Как отмечает К.Нурланова, *всеобъемлющая национальная казахская идея* – понять состояние человека. Этого можно достичь через *общение* – высшую форму взаимоотношений. Светом этой великой универсальной идеи одухотворена и окрашена жизнь, все мировоззренческое пространство каждого человека [5].

В казахском менталитете самопознание человека неотделимо от самоидентификации его как представителя общины, рода, племени. *Родственно-родовое начало* выступает основополагающим принципом самоидентификации индивида с общиной и с естественной средой обитания, прежде всего с территорией как продолжением своего природного бытия. В системе ценностей казахов понятия *«Ата мекен», «Ата қоныс»* (родовая территория) занимают центральное место. Человек не мыслил себя вне родового коллектива, традиционной общины. Неслучайно самой страшной карой для кочевника являлось отлучение от рода, которое в его сознании было тождественно смерти.

Степные мыслители – «жырау» и акыны, размышляя о вечных философских проблемах, в своем творчестве опирались на неиссякаемые родники народной мудрости, черпали в них духовные силы. Асан-Кайгы, Казтуган-жырау, Доспамбет, Шалкииз, Ахтамберды, Бухар-жырау, Шал-акын воспевали идеи независимости, мира, справедливости, равенства между людьми [6-8].

Шал-акын Кулеке улы стремился формировать правильное представление у людей о красоте, которую должен иметь каждый, чтобы не прозябать в невежестве и неряшливости. По мнению исследователей, Шал-акын впервые в истории казахской общественной мысли выдвинул идею распространения знаний, просвещения как необходимой предпосылки интеллектуально-культурного становления каждого человека, а также условия формирования и развития общества как единого и целостного социального образования, степень зрелости которого находится в прямой зависимости от степени умственной и нравственной зрелости самого человеческого индивида.

Все творчество Шал-акына пронизано борьбой против зла в любой форме его проявления. Истина и Красота рассматривались им не как самоцель, а как средство утверждения среди людей Добра. Шал-акын выстроил по степени значимости для человека основополагающие ценности: Любовь, Добро и Красота. Джигиту нужна одежда и честный меч, а воину – отвага в битве для утверждения Добра в борьбе со злом.

Шал-акын делится своими оригинальными размышлениями о труде, о счастье, о семье, о психологии людей различных сословий и групп. Заслуживают внимания его мысли о трех типах юношей. Он находит удачное название каждому из них. Первый тип – мягкотелый шалопай, недоросль, тунеядец, лентяй. Это «құржан» – буквально, существо, только носящее имя человека, он шатается без цели, жизнь его неопределенна. Второй тип («тіріжан») – это щеголь, обжора, хвастун, гордец, лицемер, корыстолюбец. Завистливость, легкомыслие – главные отличительные черты такого человека. Третий тип – это «жігітжан» – разносторонний молодой человек. Он наделен широтой и

разносторонностью интересов, искусно владеет собой. Самые ценные его качества – трудолюбие, служение народу, душевность.

Этому акыну принадлежат трогательные мысли о женщинах, их роли в воспитании детей, в поддержании домашнего уюта, комфорта в семье. Если все казахские мыслители до него ограничивались лишь несколькими словами общего содержания о женщине (она – мать, хозяйка кухни, роженица детей и др.), то он в первую очередь воспевал внутреннюю красоту, психологию женщины, улавливая тонкие нюансы ее обаяния. Так, в произведениях «О девушках», «О женщинах» он подчеркивал, что женщина физически слабее, она мягче нравом, душа ее тоньше, она участливее, эмоциональнее, ее легче обидеть равнодушием, невниманием, но по уму она не уступает мужчинам. Женщины являются носителями высших личностных качеств, образцом людского совершенства, человеческого обаяния.

Великий казахский поэт, мыслитель второй половины XIX века Абай Кунанбаев пришел к выводу, что начала человечности – это любовь и справедливость. Абай подчеркивал, что каждый человек обязан найти свое место в обществе, в жизни, а для этого должен стремиться к знаниям, ремеслу и искусству («Сенде бір кірпіш дүниеге, кетігін тапта бар қалан»). Он был убежден, что только в результате упорного плодотворного труда можно создать нормальный быт, сделать благородное дело для родственников и удостоиться почета. По Абаю, человек является уникальным созданием, обладающим неповторимой душой, высшей ценностью в мире, хозяином и творцом своей судьбы. Великий просветитель постоянно повторял мысль о том, что высший показатель человеческого гуманизма – творить добро, стремиться к красоте. Основное этическое кредо Абая: «***Будь человеком***!» («***Адам бол!»***). Человек в процессе самопознания и самосовершенствования может и должен реализовать свои возможности, творческий потенциал. Абаем создан своего рода *нравственный кодекс поведения*, который содержит четкие ориентиры относительно положительных и отрицательных нравственных качеств человека.

Будучи истинным патриотом, Абай видел будущее своего народа в образовании, просвещении, развитии науки и искусства, ремесел и промыслов, упорном и созидательном труде. Абай верит в сотворенного Богом человека – в его высокое предназначение и способность постичь законы этого мира. Разум человека, утверждает он, может стать мерилом истины, а сам человек – обрести счастье в сочетании разума и труда. В Слове четвертом классической «Книги Слов» великий мыслитель пишет, что «человек, склонный к размышлениям, всегда вдумчив, собран, будь то в делах мирских или перед судом смерти. Собранность в делах и мыслях – основа благополучия». Размышлять, по Абаю, – это не значит предаваться унынию и печали, а, прежде всего, «задуматься о своей беспечности, опечалиться этим и постараться избавиться от беспечности, заняв себя полезным делом. Не пустое веселье, а полезный и разумный труд исцелит душу».

Абай дает совет-наставление: «Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю, или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе испить горечь сожаления?» [9] (Слово 15, С.29).

Абай говорит: «Ребенка, имеющего стремление к знаниям, можно считать человеком, можно питать надежду на то, что он будет стремиться познать Бога, понять себя и окружающий мир, что он научится приобретать добро, не поступаясь честью, и будет избегать зла. Иначе ему суждено пребывать в невежестве, в лучшем случае он получит весьма поверхностные знания». «Самое сложное – воспитать в людях человечность. Потому что Аллах – это путь истины, а искренность и правдивость – враги зла… Человеческие знания добываются любовью к истине, жаждой открытия для себя природы и сути вещей. Это не божие всезнание, любознательность и стремление к наукам дают человеку знания лишь соразмерные его рассудку» (Слово 38, С.60-61).

Абай предостерегает: «Существуют три вещи, способные унизить весь человеческий род, которых следует избегать, это: *невежество, леность, злодеяние.*

Невежество – отсутствие знаний, без которых ничего нельзя добиться; отсутствие знаний равняет человека со скотом.

Леность – злейший враг искусства; бесталанность, безволие, бесстыдство, бедность – порождение лени.

Злодеяние – враг человечества; причиняя зло другим, человек отдаляется от людей, уподобляясь дикому зверю.

Противоядие от этих пороков – человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания» (Слово 38, С.75).

Абай подчеркивает: «Сила человека заключается в его разуме и знаниях» (Слово 38, С. 64).

По мнению Абая, «самое драгоценное у человека – это его *сердце*. Милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ, которые бы пожелал себе – все это веление сердца. И любовь – желание сердца» (Слово 14, С. 27).

«Начала человечности – любовь и справедливость. Они присутствуют во всем и решают все» [9] (Слово 45, С.90).

Как видим, творческое наследие великого казахского мыслителя помогает нам многое осмыслить из того, что происходит сегодня. Нас тревожат глобальные проблемы сохранения мира, природы, человечности, распада нравственности и духовных устоев, но это всего лишь следствие. О причинах же этих проблем задолго до нашего времени писал Абай в своей «Книге Слов». Он с тревогой и болью предупреждал, что человеческие пороки – трусость и безволие, праздность и леность, лживость и невежество – способствуют вызреванию неведомых миру трагедий и катастроф.

Именно из любви к своему народу Абай призывал своих соотечественников отказаться от племенной заносчивости и кичливости, учиться у других народов всему доброму и полезному. «Книга Слов» – плод многолетних раздумий Абая, призывает наших современников к размышлению, разумному отношению к себе и к миру.

Основная тема творчества выдающегося мыслителя Шакарима Кудайберды-улы – философия морали и учение о культуре. В духовных исканиях Шакарима особое место занимает сложившееся в древнюю сакко-тюркскую эпоху космическое мировоззрение, сакральными понятиями которого являются Тенгри, Свет, Солнце, Природа. Главный вопрос морали, по Шакариму, это учение о чести, совести, вере. Именно эти понятия выступают опорой души человека. По убеждению Шакарима, душа бессмертна и обладает способностью к совершенствованию и возвышению. Основой восходящего, прогрессивного развития души является совесть, понимаемая как непритязательность, справедливость, доброта.

Нравственные постулаты Шакарима изложены в его произведении «Три истины» («Үш анық»). Согласно взглядам Шакарима, первую истину составляет истина веры, признающая Создателя и бессмертие души. Но поскольку истина бралась на веру и не получила сколько-нибудь достаточного научного обоснования, то основная масса людей осталась к ней глухой. Вторая истина – истина науки, основанная на чувственном восприятии и рациональном мышлении. Но доводы науки оказались неоднозначными и подвергались опровержению по мере дальнейшего развития жизни и знания. Поэтому они не смогли стать основанием для формирования добрых начал человеческой души.

Наконец, третья истина – истина души, субстанциональную основу которой составляет совесть. Именно совесть, как изначальная потребность души, и есть та истина, которая может очистить от нравственной скверны и поставить на путь праведной жизни. Вот почему Шакарим считал, что обоснование бессмертия души и способности ее перевоплощения является необходимым условием достижения человеческого счастья. Шакарим предпринимал усилия для обоснования собственной концепции возрождения человека. Он писал: «Люди, имеющие разум, совесть, питающие милосердие к братьям

своим, не могут жить, истребляя, губя друг друга. По моему разумению, – продолжает он, – основой для хорошей жизни человека должны стать ***честный труд, совестливый разум, искреннее сердце***. Вот три качества, которые должны властвовать над всем. Без них не обрести в жизни мира и согласия».

Как видим, Шакарим искал пути избавления человечества от его пороков. Он считал необходимым соблюдать, как минимум, два важных условия. Первое: «Правителями государств следует избирать честных, умных, бескорыстных людей. Следует назначать должностных лиц, способных создавать справедливые, гуманные законы, следить за их соблюдением» [10, С. 77].

И второе: «Необходимо учить людей трудиться, необходимо дать им образование, но всего этого недостаточно для изживания в человеке нравственного уродства. В процессе воспитания человека необходимо ввести *науку совести*. Об этом должны позаботиться ученые головы. Они должны разработать данную теорию как дисциплину, обязательную для всех». «Человеческую скромность, справедливость... доброту в их единстве я называю мусульманским словом «ұждан», русским словом – совесть». Шакарим был глубоко убежден, что «совесть есть желание, потребность души. Это потому, что душа является такой сущностью, которая никогда не исчезает, не поддается порче, а с каждым разом все совершенствуется, идет к возвышению... потому, что она делает для себя обязательными такие причины, которые ускорили бы её возвышение» [11]. Как видим, Шакарим трактовал совесть отнюдь не как нравственную категорию, а нечто трансцедентное, извечную потребность бессмертной человеческой души и ее своеобразную субстанциональную основу. В философии Шакарима Совесть как изначальная потребность души, и есть та истина, которая может очистить человека от нравственной скверны и поставить его на путь праведной жизни.

Как видим, традиционная культура казахского народа содержит мощный гуманистический потенциал для духовно-нравственного воспитания детей и молодежи. Заслуга видного представителя казахстанской педагогической науки Кожахметовой К.Ж. заключается в том, что она исследовала конкретные пути использования этого наследия в образовательном процессе, стремилась рассматривать воспитательную систему школы сквозь призму культурного наследия и национальных особенностей. [12].

На наш взгляд, Кожахметова К.Ж. внесла весомый вклад в методологию проектирования воспитательных систем. Мы активно опирались на её разработки при исследовании роли воспитательной системы школы на основе Программы НДО «Самопознание» как фактора модернизации общественного сознания. [13].

Олжас Омарханович Сулейменов сформулировал гениальную по своей сути формулу преемственности поколений: «Без глубины прошлого нет широты настоящего и высоты будущего». В ходе анализа наследия мыслителей великой степи как основы духовно-нравственного воспитания детей и молодежи приходит понимание того, что эта истина во многом и предопределила жизненное и научное кредо замечательной дочери казахского народа Кожахметовой Клары Жантуреевны. Представители её научной школы продолжают развивать эти плодотворные идеи и подходы.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» //http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g
2. Выступление Президента РК Н. Назарбаева на XXV сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стабильность, единство, согласие – основа модернизации»// Казахстанская правда, 27 апреля 2017 г.

http://www.kazpravda.kz/articles/view/stabilnost-edinstvo-soglasie--osnova-modernizatsii1/
3. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. Институт философии и политологии КН МОН РК. Алматы, 2011.
4. Телебаев Г. Историко–философская культура и традиция существования. – Алматы, Институт философии МН-АН РК, 1997.
5. Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов//Кочевники.Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством.-Алматы: Гылым,1993.
6. Сулейменов Т. Человек как параметр цивилизационного подхода к кочевому социуму // Евразийское сообщество. – 1999. – №2.
7. Акатаев Сабетказы. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы, КазНИИКИ, 2001.
8. Казак даласынын ойшылдары (XI-XII.) – Алматы: Гылым, 1995.
9. Абай. Книга слов. Алматы: Ел, 1993.
10. Кудайбердиев Ш. Три истины. – Алматы, 1991.
11. Кудайбердиев Ш. Записки забытого. – Алматы; 1991.
12. Кожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы проектирования модели воспитательной системы организаций образования Республики Казахстан. - Алматы, 2006.
13. Кусаинов А.К., Рысбаева А.К., Кудышева Б.К., Джуманова Г.Ж., Калиева Г.И., Дуанабаева Б.Ч. Воспитательная система школы на основе Программы НДО «Самопознание» как фактор модернизации общественного сознания: /Под ред. Кудышевой Б.К. - Алматы: ОО «Академия педагогических наук», 2020.

ӘОЖ 37.013.(075)

ҰЛЫ ДАЛА ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ МҰРАСЫ НЕГІЗ РЕТІНДЕ БАЛАЛАР МЕН ЖАСТАРҒА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУ

Джуманова Г. Ж., Кудышева Б. К.

"Қазақстандық адам ресурстарын дамыту институты" ҚҚ, Алматы қ.
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аңдатпа**: Мақалада халқымыздың идеялық мұрасының қоғамдық сананы жаңғыртудағы және өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік тәрбиелеудегі маңызы негізделген. Ұлы даланың көрнекті ойшылдарының көзқарастары қарастырылды.*

***Кілт сөздер**: мұра, тәрбие, руханилық, адамгершілік, қоғамдық сананы жаңғырту, ұлттық бірегейлік, мәдениет, құндылықтар, дәстүрлер, тәрбие жүйесі.*

ӘОК 37.013.43

ҰЛТТЫҚ РУХАНИЯТ ЖӘНЕ ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Бахтиярова Г.Р.

Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе.

Аңдатпа: *мақалада түркі халқының көрнекті ойшылы Әл-Фарабидің идеяларын халықтың ұлттық руханиятын қалыптастыруда қолданудың рөлі мен маңыздылығы зерделенеді, ұлы ойшылдың гуманистік пайымдарының мәні мен ерекшеліктері талданады, тұлғаның адамгершілік-рухани қалыптасуы мен дамуындағы ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеудің рөліне назар аударылады.*

Кілт сөздер*: халық педагогикасы, этнопедагогика, руханилық, ұлттық руханилық, ойшылдардың идеялары, әл-Фарабидің педагогикалық идеялары.*

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы мен үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасының басты міндеттері: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау; баланың тәрбиелену, білім алу және жан-жақты қалыптасу, ана тілін, ұлттық салт дәстүрлерді сақтау, ақпараттану, денсаулығын нығайту сияқты құқықтарын іске асыру болып табылады. Осы сияқты қасиеттерді білім алушылардың бойында қалыптастыру мен дамыту Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің маңызды міндеті ретінде қарастырылады», - деп атап көрсетілген [1].

Біз соңғы кездері адамзат баласын моральдық азғындықтан, сезімдік жадаулықтан құтқаратын басты, құдіретті күш бар, оның аты – **руханият** деп айтып жүрміз. Керек десеңіз, руханият қоғамды әлеуметтік-экономикалық құлдыраудан да алып шығады деген тұжырымды жиі естиміз.

Руханилықпен қатар алғанда «руханият» анағұрлым кең мағыналы қатынастар жүйесін айқындайтын категория. Ол қоғамның рухани өмірінің көптеген қырларын қамтиды. Оның мазмұнында адамның тек жандүниесі, жеке әлемі ғана емес, дүниетанымы, ақыл-ой саласы т.т. астарласып жатыр.

Ең алдымен біз, бүгінгі ұрпақ Ұлы даланың өкілдері адам капиталын жасау жолындағы ұстанымдарымызды, басты қағидаларымызды анықтап алу үшін осы «***руханият***» және «***тәрбие***» ұғымдарының арасындағы байланыстың мәнін, анықтап, түсініп алғанымыз жөн. Көпшілік ғылыми пайымдауларға сүйенсек, және адам проблемасымен айналысатын педагогика ғылымының басты ұғымы ретінде «тәрбие» категориясының мәніне үңіліп қарасақ біз сөз етіп отырған осы екі құбылыс, екі ұғымды бір біріне жақындастырып, сабақтастыққа әкелетін ортақ басты белгі, «**руханият**» пен «**тәрбиенің**» *тікелей қоғам өмірімен, оның дамуымен байланысты жүзеге асуы. Бұл адамзат мәдениетіне тән тұлға дамуы мен қалыптасуына тән барлық құбылыстар мен процестер үшін басты заңдылық.*

Руханият – адамның дүниетанымының тереңдігі мен кеңдігінен, жанының тазалығы мен нәзіктігінен, санасының жоғарлығынан, әділеттілік үшін белсенділігінен, өзгелерге қайырымдылығы мен ізгі ниеттілігінен көрініс беретін оның ішкі әлемі. Адамның руханилығы жалпы адамзаттық құндылықтарды құрметтеуінен, игілікті құндылықтарды көздеуінен де көрінеді. Адамгершілік қасиеттерді қастерлейтін адам белгілі бір рухани мұраттар мен құндылықтарды басшылыққа алып, ұстанады. Ондай адамның іс-әрекеттерінен мейірімділік, қарапайымдылық пен қайырымдылық, ар-ожданды сақтау мен ұятқа қалмауға тырысу сезіліп тұрады. Ал осы айтылған нағыз берік, адам капиталын құраушы көрсеткіштер тек арнайы ұйымдастырылған, мақсатты

тәрбиенің ғана жемісі, нәтижесі екені сөзсіз. Бұл орайда біз білім беру жүйелерінен өзге тұлға қалыптасуына ықпал етуші әлеуметтік институттардың тәрбиелік ықпалын жоққа шығара алмаймыз, дегенмен біздің бүгінгі ой талқымыздың (мақаламыздың) арқауы арнайы мақсатты, педагогикалық процестегі тәрбие мен руханият арасындағы сабақтастық туралы екенін ескергеніміз жөн.

Демек, біздің пайымдауымызша руханилық адам баласына тәрбиенің жемісті нәтижесінде берілетін сый, адамдықтың көрінісі мен көрсеткіштері. Олай болса ұлттық руханияттың қоғамда өз орнын алып, көрініс табуы үшін ұлттық құндылықтарға негізделген қоғам талабының мақсатына сай ұйымдастырылып, жүргізілген тәрбие мен этномәдени құндылықтардың бүгінгі отандық білім беру жүйелерінің оқу-тәрбие беру мазмұнында көрініс тауып, ұрпақ санасына сіңірілуі маңызды. Соңғы кездері кейбір зиялы қауым ортасында «ұлттық» ұғымын қолдануға үрке қарайтындар да бар. Олардың пайымынша заманауи тәрбие немесе мектеп ұлттық қағидасына тәуелді болмауы тиіс. Біз бұл көзқарасты мүлдем қолдамаймыз, біздің ҚР-ның Білім туралы Заңы «жеке тұлғаны ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде» тәрбиелеудің міндеттілігін көрсетіп тұрса, біз «ұлтжанды», «ұлттық рухы жоғары» тұлға қалыптастырудан неліктен қол үзуге тиіспіз деген сұрақ туады? Сондықтан біздің пайымдауымызша қазіргі отандық білім беру жүйесі әлем елдерінің озық құндылықтарымен қатар жас ұрпаққа тәрбие беруде ең алдымен ұлтжанды, өз елін, сол елдің мәдениетін, тарихын, бабалар аманат еткен игі дәстүрлерін, ана тілін, тарихын, дүниетанымын құрметтейтін азаматтарды тәрбиелеуге талпынуы қажет. Сонда ғана біз өзінің кіндік қаны тамған туған жері мен елінің жанашыры, нағыз патриоты, елім деп тұратын ұлттық рухы биік, елжанды азаматтар тұлғасын қалыптастырып, тәрбиелей аламыз.

Осы руханият пен тәрбиенің табиғи сабақтастығы туралы сан ғасырлар бұрын әлемнің екінші ұстазы атанған ұлы ойшыл Әбу Насыр Әл-Фараби: «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ондай білім адамзат өміріне апат әкеледі», - деп бүгінде барлық әлем елдеріне ортақ керемет тұжырым айтып кеткен болатын.

Сөзсіз, руханият адамға әдебиет, өнер, халық даналығы, салт-сана, ұлттық мәдени дәстүрлер, ғылым, білім және *мақсатты, жүйелі, жоспарлы ұйымдасқан тәрбиенің жемісті нәтижесі арқылы ғана келеді.* Оның құдірет күші де осында, сондықтан бүгінгі ұрпақ тәрбиесіндегі түрлі келеңсіздіктерді алдын алуда енді не істейміз, бүгінгі тәрбиенің шарасыздығына қандай күштер ықпал етуде деген сан алуан сұрақтарға жауап іздеуде, ең алдымен ұлттық тәрбиенің қуат-күшін, оның қайталанбас табиғатын терең танып, дұрыс бағалай білуіміз қажет.

Бұл орайда бізге дейін де «халықтық тәрбие», «халықтық педагогика» мен «этнопедагогика» мәселелерін зерделеп, зерттеуде, оның танымдық-тәрбиелік мәнін анықтауда әлем елдерінің педагогтары мен отандық зерттеуші ғалымдар бірқатар еңбек етті. Осындай зерттеулердің нәтижесі бүгінде адамтану ғылым салаларының теориясы мен тәжірибесінде кеңінен қолданыс табуда. Олардың қатарында педагогика тарихының түрлі кезеңдердегі танымал өкілдері: Я.А. Коменский, орыс педагогикасының атасы К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, Г.Н. Волков және т.б., қазақ топырғынан шыққан ұлы ағартушылар (Шоқан, Ыбырай, Абай) мен педагогтар А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Х.Досмұхамбетов және т.б. ғылым тарихында қалдырған еңбектерін айрықша атауға болады. Сонымен қатар еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыт аралығында қазақ халқының дәстүрлі тәрбие қуатын түрлі қырынан танытуға талпынған Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев, С.А. Ұзақбаева және бүгінгі ғылыми басқосуға есімі арқау болып отырған педагог-ғалым К.Ж. Қожахметова есімдері мен еңбектерін қазақ этнопедагогикасының көшбасшылары ретінде ерекше атай аламыз [2].

Осы есімдері аталған ғалымдардың қайсыбірі боламсын өз еңбектерінде ұлттық тәрбиенің, халықтық педагогика қағидаларына негізделген тәрбиенің қоғамдағы рөлін,

рухани күш-қуатын түрлі қырынан ашып, көрсетті. Ұлы дала ойшылдарының қайсыбірінің болмасын еңбектерін мазмұндап талдап, танытуға талпынды.

Тек тәрбие мен руханиятты қадірлейтін қоғамның ғана болашағы жарқын болмақ. Біз күнделікті өмірде аңсап жүрген адамның рухани-адамгершілік қасиеттері мен қуатының жоғары болуы – руханилықтың ғана негізі. Ал өнер, әдебиет, ғылым мен білім адамға мақсатты, арнайы ұйымдастырылып, жүргізілген тәрбие мен еңбектің нәтижесінде келеді.

Осындай адамның парасаттылық, имандылық, ақылдылық, іскерлік, адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығын біз сонау көне түркі «Орхон-Енисей» жазуларынан бастап, түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ өшпес мұра қалдырған, ғұламалар қатарында ең алдымен Әл-Фараби шығармалары мен тағылымдарының бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде алатын орын ерекше айта аламыз.

Бүгінде біз адамның рухани дамуы мәдениетте үлкен рөл атқаратындығын жақсы білеміз. Өйткені, руханилығы жоғары адамдары бар қоғам ғана жоғары дамыған мәдениет жасай алады. Оған мәдениет тарихы куә. Рухани байлығы мол адам ғана шын мәдениеттің дамуына үлес қоса алады. Мәселен, біздің қазақ қоғамының өмір сүру салтында құндылықтарды жоғары бағалау, жас ұрпақты соған баулу дәстүрге айналған. Тұлғаның рухани өлшемі адамгершілік қасиеттері мен анықталады және ол адам тұлғасының дамып, қалыптасу деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Бұл да тәрбиенің жемісі. Осы руханилыққа жеткізетін тәрбиенің күшін тануда біз ойшыл, әмбебап ғалым Әл-Фараби тағылымдарына жүгініп, олардың мазмұнына терең үңілуіміз қажет.

Шығыстың аса көрнекті ойшылы ***Әбу-Насыр әл-Фараби*** (870-950ж ж.) Фараб (Отырар) өлкесіне қараған Весидж қаласында туып, Бұхара мен Бағдатта оқып білім алған философ, әрі энциклопедист ғалым. Әл-Фарабидің мәдениет пен ғылымға қосқан үлесі мейлінше жан-жақты болды.

Әбу-Насыр Әл-Фараби – қыпшақ даласынан шыққан ұлы ғалым «әлемнің екінші ұстазы» атанған ғұлама. Әскербасының отбасында дүниеге келген. Отырар медресесінде, Шам, Самарқан, Бұхара, кейін Харран, Мысыр, Халеб (Алеппо), Бағдад шаһарларында білім алған. Тарихи деректер бойынша 70-ке жуық тіл білген [3, 69 б.].

Ол әртүлі ғылым салаларынан 164-ке тарта трактаттар жазып, онда құнды пікірлер айтты. Халықтық дәстүрлі педагогикалық мәдениет туралы сөз еткенде есімі бірінші болып аталатын, қазақ даласының мақтанышы Әл-Фарабидің әлемдік мәдениет қазынасы саналатын мұраларында ұрпақ тәрбиесі жөніндегі озық идеялары философия, ұлттық педагогика, психология, этика саласында көтерген құнды ой-пікірлері кеңінен орын алған. Оның оқу-ағарту, білім, тәрбие, еңбек туралы трактаттарында тағылымды нақыл сөздер, ой-топшылаулар, ғылыми тұжырымдар мол. Бұл тұрғыда оның «Ғылымдардың шығуы», «Тәрбие тағылымы – өмір тағылымы», «Ақыл мен түсінік», «Ғылым меруерті», «Қайырлы қала адамдарының көзқарастары», «Оқу, білім, өнер өткелдері» және т.б. еңбектерін атап айтуға болады.

Ғалым мұраларында тәрбиенің мақсат-міндеттері, философиялық негізі баяндалып, тұжырымдалады. Бүгінгі педагогикалық мәдениет ұғымы аясында қарастырылып жүрген ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас мәдениеті мен әдебі жөнінде де ұлы ойшыл еңбегінен ұлағатты ой иірімдерін көптеп кездестіруге болады. Әл-Фараби өз трактаттарында бала тәрбиешісі – ұстаздардың бітім-болмысы, табиғаты туралы терең ой қозғай отырып, олардың мінез-құлық нормасын былайша сипаттап көрсетеді: «ол тым қатал да болмауға тиіс, тым ырыққа да жығыла бермеу керек, өйткені тым қаталдық шәкіртті өзінің ұстазына қарсы қояды, ал тым ырыққа көне беру ұстаздың қадірін кетіреді, оның берген сабағы мен ғылымына шәкірті селқос қарайтын болады. Ұстаз тарапынан барынша ынталылық пен табандылылық қажет, өйткені бұлар, – жұрт айтқандай, – тамшысымен тас тесетін бейне бір су тәрізді. Сондай-ақ, ол өзін бір ғана ғылымның шеңберінен асырмағаны дұрыс, өйткені түрлі пәндермен сабақты ауырлата беру тәртіпсіздікке және белгілі бір жүйеден айрылып қалуға соқтырады. Осының бәрі

шәкірт өмірін ұзартады, өйткені тәнді емдеу, Гиппократтың сөзімен айтқанда, – өмірді ұзартатын болса, жанды емдеу онан да жақсы нәтижеге жеткізуге тиіс...» [4, 12-14 б.].

Ұлы ойшыл еңбектерінде ұстаз бен шәкірт бойындағы жоғары адами қасиеттердің қандай болуы керек екендігі жөнінде де мазмұнды пікірлер айтылады. Мәселен, ұстаз өз шәкіртінен адалдық, сыпайылық, ізгілік, әділдік сияқты жақсы қасиеттерді көргісі келсе, онда оның өзінде де аталған қасиеттер болуы шарт деп көрсетеді. Осылайша ғалым ұстаздар қауымын жас ұрпақ бойында руханилықты қалыптастыру жолындағы өз істеріне жауапкершілікпен қарауға, ынталы, табанды болуға шақырады.

Әл-Фараби пайымдауынша, педагогикалық қарым-қатынаста ұстаз ескерер тағы бір жайт – бұл шәкірттің мінез-құлқындағы жағымсыз мінезді, ұнамсыз қылықтың бой көтеруін алдын алу, болдыртпау, оның бойында жақсы сипаттардың қалыптасуына барынша мүмкіндік беру. Ғалым сөзімен айтқанда: «*Мінезділік* – бақытты болудың басты шарттарының бірі. Кейбір адамдар қолдағы бақытынан оп-оңай айырылып қалады, тіпті кейде бақытсыздыққа да ұшырайды. Оны мұндай күйге түсіретін – сол адамның нашар мінезі». Сол сияқты ұстаз адамның жоғары мәдениеттілігі оның мінез-құлық әдебінен көрінетіндігін: «Адамның адал, шыншыл болуы өзіне-өзі ізгі қасиетті болуынан, жүріс-тұрысы ізетті болуынан ғана туады», - деп айқындап көрсетеді [4, 14 б.].

Ұлы ғұлама маңызды педагогикалық көзқарастарды арқау еткен еңбектерінде адамды қалыптастырудың жетекші құралы тәрбие мен білім болып саналады, тек осы рухани құралдың ғана негізінде адамдардың ақыл-ой өрістері мен адамгершілік қасиеттері жетіледі деген қағиданы алға тартады.

Әл-Фараби, әсіресе, Аристотельдің мұраларын жан-жақты зерттеп, өзінің ғылыми еңбектерінде адам ақыл-ойының дүние танудағы мүмкіндігін, құдіреттілігін дәріптейді. «Қайырлы қала тұрғындарының көзқарасы», «Бақытқа жету» т.б. шығармаларында ғылымды меңгеруді бұл дүниедегі үлкен бақыт деп санайды. Оның пікірінше, бақытқа жетудің бірден-бір жолы – таза еңбек, ой толғанысы болып табылады. Фарабидің осыдан сан ғасыр бұрын ғылым, білім, тәрбие туралы айтқан құнды пікірлері бүгінгі педагогика ғылымы үшін терең мән-маңызға ие, баға жетпес мұра.

Әл-Фараби адамның қалыптасуының тиімді құралы өзара табиғи байланыста жүретін оқу-тәрбие процесі арқылы ғана жас ұрпақ бойында адамгершілік, интеллектуальды сапалар қалыптасады деп, ұлтты мәдениеттендіріп, оны кемелдендіру үшін ең алдымен халыққа білім беру қажет деген тұжырым айтты. Оның пікірінше, «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», яки, тәрбиесіз жалаң білім мәдениеттіліктің негізі бола алмайды деген пікір айтады [5, 110 б.]. Бұл пікірден ойшылдың тәрбиені халықты мәдениеттендірудің, руханилыққа жеткізудің қуатты құралы ретінде жоғары бағалайтындығын айқын көреміз.

Ұлы ойшылдың осы және өзге де пайымдауларынан біз адамның рух күшінің қалыптасып, қоғамның рухани қуатының артуы ең алдымен тәрбиеге тәуелді екенін айқын аңғарамыз.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің Қазақстан халқына 2020 жылдың 1-қыркүйегінде жасаған «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында елімізді жан-жақты дамытудағы басты ұстанымның бірі – «Ұлттың жаңа болмысы» туралы арнайы атап көрсеткен болатын. Мемлекет басшысы түрлі саладағы бірқатар реформаларды жүйелі түрде жүзеге асыру қажеттілігі туралы нақты айта келіп, «Ұлттың жаңа болмысы» туралы мәселені саралап ашып көрсетті.

Ол: «Қазіргі міндет – халқымыздың жаңа болмысын қалыптастыру, тұтас ұлт сапасын арттыру. Адамды және қоғамды уақыт талабына сай жетілдіру қажеттігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Жаңарған ұлт қана жаңғырған елдің жетістігін жаһан жұртына таныта алады. Мен халқымыздың әлем үлгі тұтарлық жақсы қасиеттерінің көбірек болғанын қалаймын.

Ұлтымыз жаңа сапаға көшуі үшін біздің күнделікті өмірлік ұстанымдарымыз да өзгеруі керек. Қазақ қоғамында жаңа қағидаттар және жаңа бағдарлар салтанат құруға тиіс.

...Қазақ зиялыларының жаңа кезеңдегі міндеті – ұлт болмысының жаңа қағидаттарын орнықтыру. Сондай-ақ, ұлт сапасын арттыруға атсалысу», -деп басты міндеттердің бағытын айқындап берді [6]. Бұдан біз қазақ руханиятының кеңістігін кеңейтіп, құруда және өз ұлтымыздың жаңаша болмысын қалыптастырып, адам капиталын жасау жолында барша қоғамның ең алдымен тәрбие қуатына, оның ұлттық құндылықтарға негізделген күшіне жүгінудің қажеттілігін көреміз. Тұжырымдай келе айтқанда руханиятты қалыптастыратын негізгі факторлар рухани мұра, мәдени байлықтар, көне тарихи ескерткіштер. Соның ішінде ұлылардан қалған тарихи, әдеби, мәдени мұралар мен дін әдебі, ғылымның өркендеуі және оның адам руханиятын қалыптастырудағы орны бағалы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2021.08.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30119920
2. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: I том. /Құраст. Қ.Б.Жарықбаев, С.Қ.Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd.ЖШС, 2005. – 576 б.
4. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 215 б.
5. Қазақстан тарихы. Төрт томдық. I том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б.
6. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1-қыркүйек.https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

УДК 37.013.43

НАЦИОНАЛЬНАЯ ДУХОВНОСТЬ И УРОКИ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ

Бахтиярова Г. Р.

РГУ им. К. Жубанова, Актобе.

***Аннотация**: В статье изучаются роль и значение использования идей выдающегося тюркского мыслителя Аль-Фараби в формировании национальной духовности народа, анализируются сущность и особенности гуманистических суждений великого мыслителя, акцентируется внимание на роли воспитания на основе национальных ценностей в нравственно-духовном становлении и развитии личности.*

***Ключевые слова:** народная педагогика, этнопедагогика, духовность, национальная духовность, идеи мыслителей, педагогические идеи Аль-Фараби.*

ӘОЖ 37.01:37.018

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Джонисова Г.Қ.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

***Аңдатпа**: Мақалада Ұлы дала ойшылдары мен қазақ халқының ағартушылары мұрасының мектеп оқушыларының ұлттық құндылық бағдарындағы маңызы қарастырылады. "Құндылық", "ұлттық құндылық" ұғымдарының мәні ашылады, ұлттық құндылықтарға бағдарлануда қазақ халқының бай мұрасын тиімді пайдалану жолдары көрсетіледі.*

***Кілт сөздер**: "құндылық", "ұлттық құндылық", құндылық бағдары, этнопедагогика элементтері, жаһандану.*

Құндылықтар мәселесі қай кезеңде де өзінің өзектілігін жоймай, философия, әлеуметтану, педагогика, психология ғылымдарының зерттеу нысаны болып келеді. Философтар мен мәдениеттанушылар Т.Парсонс, Р.Б.Перри, А.Г.Здравомыслов, В.П.Тугаринов, Б.И.Додоновтың, Т.Ғабитов, Б.Ерасов, Ғ.Есім, Д.Кішібеков, Қ.Әбішев, С.Нұрмұратов т.б. құндылықтардың әлеуметтік-философиялық мәнін айқындаған[1].

Ұлттық құндылықтарды танып білу, меңгеру және ұлттық мәдениеттің қалыптасу негіздері ғұлама ағартушылар Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев еңбектерінен, сондай-ақ, XX ғасырдың 1-жартысындағы педагог-ағартушылар М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, А.Байтұрсыновтың рухани мұраларынан бастау алады. Рухани-адамгершілік құндылықтар этнопедагогикалық, этнопсихологиялық тұрғыдан Қ.Б.Жарықбаев, С.К.Қалиев, С.А.Ұзақбаева, К.Ж.Қожахметова, Р.К.Төлеубекова, Р.Қ.Дүйсембінова, Қ.Бөлеев, Ш.И.Джанзакова т.б. ғалымдардың еңбектерінде қамтылған. Сондай-ақ ұлттық құндылықтарға негіздеп тәрбиелеуді ғылыми-әдістемелік тұрғыдан С.Қ.Мұхамбетова, Ш.А.Қирабаева, А.Қ.Қаплиева, Н.А.Мұхамединова, Г.А.Аңламасова, Ж.Н.Қалиев, Б.Қ.Игенбаева, З.Ж.Айджанова саралап талдаған.

Педагог ғалым К.Ж.Қожахметова мектеп қабырғасынан бастап оқушылардың ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиені ұлттық салт пен дәстүрге негіздеп ұйымдастыру және ұлттық құндылықтарға сәйкес мінез-құлық қалыптастыруды көздейтін этноәлеуметтік рольдерге баулуды ұсынады. Болашақ ұрпақты жас кезінен сан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік тарихы бар құндылықтар негізінде тәрбиелейтін мазмұнды ақпараттар өте мол. Олар ғұлама ойшылдардың, педагогтар мен психологтардың еңбектерінде түрлі көзқарастарда баяндалып, атадан балаға ұласатын құндылық сезім ниеттер, ұмтылыстар, тұлғаның бағыттылығын анықтайтын ізгі қасиеттерді қамтиды. Бұл өз кезегінде ғылым әлеміндегі құндылықтар ұғымына байланысты алуан түрлі тұжырымдармен айқындалып, нақтыланып отырады [2].

Қазіргі кезде құндылық термині философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этика, эстетика, психология, педагогика ғылымдарында кеңінен қарастырылуда. Қазақ энциклопедиясында «құндылық» объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-әлеуметтік ұғым деген анықтама берілген. Ежелгі философиялық көзқарастарда құндылықтың әр түрлі көріністеріне жататын табиғи, қоғамдық құбылыстар, адамның іс-әрекетін бағалауда пайдаланылатын сұлулық, қайырымдылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданылады. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды.

Құндылықтар өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне т.б. баға беру қатынасынан тұрады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады, реттейді [3].

К.Ж.Қожахметова әр адамның бойына қуат беретін, жігерін жасытпай рухтандыратын ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарды ерекше бағалай келе төмендегідей түрде жіктейді:

Жалпы адамзаттық:

- Отан, отбасы, тәрбие, білім, махаббат, достық, бейбітшілік, теңдік, бостандық, ана, дін, өнер, жауапкершілік, адалдық, отансүйгіштік, сенім, ерлік, азаматтық, сыйластық, түсініспеншілік, мейірбандық.

Ұлттық:

- ар, намыс, ана тілі, діл, рух, тәубашылдық, ризашылдық, Отанының тарихы, туған жер, ізеттілік, парасаттылық, рахымшылдық, қанағатшылдық, ата салты, дәстүр, жеті атасы, шежіресі [3].

Бүгінгі таңда маңызды әлеуметтік құндылықтар болып табылатын ұлттық құндылықтардың мәні ерекше артып отыр. Әрине, ұлттық құндылық тақырыбы тек бүгінгі күннің мәселесі деуге болмайды. Бұл адамзат тарихында сонау IX-XV ғасырлардағы Қорқыт, Әл- Фараби, Ж. Баласағұни, М.Қашқари, Қожа Ахмет Йасауи, Асан Қайғы сияқты қазақ даласының ойшылдарының еңбектеріндегі «Кемел адам» тұлғасын жасау идеяларында айқындалған. Қазақ даласының ғұлама ойшылдарының еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар Адам, Өмір, Теңдік, Жер, Парасаттылық, Татулық, Ізгілік, тәубешілдік идеяларын біртіндеп жетілдіреді[4].

IX ғасырда өмір сүрген қобыз атасы, ақын Қорқыт атаның ұсынатын ең басты құндылығы - Өмір және өмірсүйгіштік. Қонақжайлық қасиетті де құндылық ретінде ерекше қастерлейтіндігі: «Қонақ келмес үйдің қираған жақсы», - деген ақын тұжырымдарынан аңғарылады. «Қорқыт ата кітабы» әдеби ескерткішіндегі ақылгөй ата ұсынған тағы бір құндылық – Адамилық. Оның пайымдауынша адамдар адамилық қасиеттерін сақтап қалулары керек. Адам үшін ең қауіптісі – адамилықты жоғалту. Адам өзінің құндылығын адамилық белгісі арқылы көрсетпекші. Сондықтан құндылықтар туралы айтқанда Адам мәселесі алғашқы кезекте болғаны жөн. Бұл тұжырым қазіргі отандық философтардың да назарынан тыс қалмай, ерекше көңіл бөлінуде. Мәселен, философ Қ.Әбішев «Адам жоғарғы құндылық, ол өздігінен-ақ дербес өзіндік құндылық бола алады»», - дейді [5, 23-б].

Әл-Фарабидің ерекше қарастырған құндылықтары: Даналық, ақылгөйлік, ізгілік, пайымдағыштық, парасаттылық. Әл-Фараби өзінің «Әлеуметтік-этикалық трактатында» адамзат үшін интеллект өте қажет нәрсе деп есептейді. Шынайы бақытқа жету іздену мен оқудың нәтижесінде мүмкін болады деген тұжырым жасайды. Ғұлама Адамды құндылық деп қарап, адамның жақсы қылықты да жаман қылықты да өзі жасайтынын, ақыл мен жақсы мінез үйлесім тапқанда адамшылық болатынын баса айтады. Сөйтіп, Қорқыт баба идеяларынан бастау алып, Әл-Фараби еңбектерінде жалғасын тапқан ұлттық құндылықтар бүгінгі күнгі заман талаптарымен үндесе отырып, одан әрі ғылыми негіздермен жетілдірілуде.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында ұлттық құндылықтар жан-жақты деңгейде ашылады. Дастанда тұтас ұлттың мінез-құлықтық ерекшеліктері айқын көрініп, халықтың әдет-ғұрпында ежелден бері қалыптасқан үлкенге құрмет, кішіге ізет, обал-сауап, қонақжайлық дәстүрлері үлгі етіледі. Ғұлама ойшыл парасаттылық, қанағат, әділдік, ақыл мен білім, тектілік сияқты тағылымдық құндылықтарды, қарым-қатынас құндылығын айрықша дәріптейді. Дәріптелетін құндылықтар әр кейіпкер бейнесі арқылы ашылған: Күнтуды -әділдік,әділ заң, Айтолды – дәулет, ырыс, бақ, Өгдүлмүш – ақыл мен білім, парасаттылық, Одғұрмұш – қанағат, ынсап, ұстамдылық символдары ретінде көрініс табады.

Сонымен коса, ғұламаның ерекше қарастырған құндылығы – ақыл мен білім. Адам үшін құт пен бақыттың кепілі – ақыл және білім деген тұжырым жасай отырып, ақыл мен білім жеке адамға және жалпы қоғамға пайда әкелуі тиіс екендігін ескертеді. Оны біз мына жолдардан анық байқаймыз:

« Пайдасы көп аз ақылды аз деме,
Қадыры көп аз білімді аз деме».

М.Қашқаридің басты еңбегі - «Диуани лұғат-ат-түркте» сол кездегі түркі халықтарының дүниені қабылдауы, этикалық нормалары мен құндылықтары жөнінде бай мағұлмат қамтылған. Ол тілді ерекше құндылық деп бағалап, ақылды сөз, есті сөз ғылымға бастайтын жол деген тұжырым жасайды. Ұлт болашағы ұрпақтарымызды заман талабына сай тәрбиелеудегі басты құндылықтар тіл, білім, ғылым десек, оның мәнін ұлы ойшылдар тұжырымына сүйене отырып айшықтай түсеріміз анық.

Қожа Ахмет Йасауи өз еңбегінде тәубешілдік, ғибадатшылдық қасиеттерді мұсылманның құнды сипаты деп бағалайды. Ол ар мен ұятты имандылықтың маңызды белгілері ретінде қарастырып, ар мен ұятты оятуды, тәлім-тәрбиемен тұлғаны жетілдіруді көздейді. Ғұламаның «Диуани хикмет» еңбегіндегі имандылық идеяларын құндылық ретінде меңгерту арқылы балалардың ұлт өкілі ретіндегі рухани келбетін қалыптастыру мүмкіндігіне ие боламыз.

XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырдың басында өмір сүрген қазақ халқының ойшылы Асан Қайғының ұсынған басты құндылығы Жер. Оның дүниетанымында жер жәй ғана жер емес, Жер-ұйық. Ұрпақтар өсіп-өнетін жер, әншейін жер емес, жақсы жер-ол Жер-ұйық болуы керек деп санаған. Жалпы қазақ дүниетанымында жер қасиетті ұғым екені белгілі. Ал Жер-ұйық ұғымын ұсыну арқылы Асан Қайғы оның ерекше құндылығы мен мәнін жаңаша бір үлгіде көрсетеді. Жер-ұйық ұғымымен қатар Қазақ халқының сол кездегі тарихи жаңа құрылымының жаршысы, ұраншысы болған Асан Қайғы Жер-ұйық іздеп ел кезеді. Ондағы мақсаты қазақ халқы бақытты өмір сүретін жақсы жерді табу болатын. Сөйтіп ол әр жерге, әр аймаққа мінездеме береді. Атап айтқанда, Сыр бойында мал шаруашылығына қолайлы жағдайлардың молдығын, Шідерті бойының топырағы асыл, суы шыны екендігін жырлап, дәріптесе, Алатауға келгенде:

Түні суық, күні ыстық жер даласы,
Ананың емшегіндей сай саласы.
Төрт елі топырақ асты алтын екен,
Ішпей, жемей тоятын айналасы,- деп жырлайды. Еділ менен Жайықты былайша сипаттайды:
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қысқа қыстасаң,
Ал қолыңды маларсың
Алтын менен күміске[6].

Асан Қайғы осылайша жер-жерге мінездеме беру арқылы әр жердің өзіндік құндылығын көрсетеді. Қазақ халқының туған жерге деген ыстық ықыласы мен аялы алақанын, жүрек жылуын үлгі еткенде көз алдымызда данышпан абыз Асан Қайғы тұрады. Әр адамның Жер-ұйығы- өз туған жері. Оқушыларға туған жер құндылығын, кіші отан ұғымын меңгертудегі негізгі мысал мен дерек осы болмақшы.

Қарастырылған құндылықтарды жүйелей отырып, кесте түрінде көрсетеміз (Кесте 1).

Кесте 1 - IX – XV ғасырларда өмір сүрген ойшылдардың еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар

Ғұламалар	Еңбектері	Еңбектеріндегі басты құндылықтар

Қорқыт VIII-IX ғ.ғ.	Қорқыт ата кітабы	Өмір, теңдік, қайырымдылық, имандылық,өмірсүйгіштік
Әл-Фараби IX-X ғ.ғ.	Философиялық трактаттар	Даналық, ізгілік, пайымдағыштық, парасаттылық
Баласағұн XI ғ.ғ.	«Құтты білік»	Өмір, Отбасы, Тектілік, имандылық, парасаттылық, қанағат, әділдік, ақыл мен білім, өнер т.б
М.Қашқари XI ғ.	«Диуани лұғати-ат-түрк»	Ізгілік, достық, жолдастық
А.Йассауи XII ғ.	«Диуани хикмет»	Адамилық, имандылық, тәубешілдік, ар, ұят
Асан Қайғы XV ғ.	Толғау, терме, шешендік сөздері	Жер- ұйық, әділдік, туысқандық

Кестеде көрсетілген ғұламаларымыздың еңбектеріндегі ұлттық құндылықтарды зерделей келе, былайша топтастыруға болады:

- заттар мен құбылыстардың адам үшін маңыздылығын түсінуге көмектесетін құндылықтар: Өмір, Теңдік, Жер, Отан, Отбасы т.б.
- кемел тұлғаға тән дара қасиеттер түрінде көрінетін құндылықтар: өмір сүйгіштік, имандылық, ізгілік, тектілік, парасаттылық, тәубешілдік т.б.
- адамдардың өзара қарым-қатынасының ережелерін белгілейтін құндылық - өлшемдер: туысқандық, достық, жолдастық, т.б.

Жас ұрпақты уақыт тезінен өткен осындай құндылықтарға бағдарлап отырудың қажеттілігі күн санап арта отырып, өз мәнділігін еш қашан жоймақ емес. Олай болса, бүгінгі күні даналарымыз ұсынған Адам, Өмір, Теңдік, Жер, Парасаттылық, Татулық, Ізгілік,Тәубешілдік сияқты құндылықтарға мектеп оқушыларын бағыттап отырудың тиімді жолдарын іздестіру ешкімнің таласын тудырмайтын күн тәртібіндегі мәселе. Оның бастауыш сыныптарда жүзеге асырылуы бастауыш білім мазмұнымен анықталып, пән сабақтарында жүйеленеді.

Ұлттық құндылықтарды танып білу және меңгеру мәселелері ұлы ойшылдар еңбектерінен бастау ала отырып, ағартушыларымыз Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, сонымен қатар, XX ғасырдың 1-жартысындағы педагогтар мен қоғам қайраткерлері М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, А.Байтұрсыновтардың рухани мұраларымен үндестік табады. Осынау мол мұраны жас бүлдіршіндеріміздің игілігіне айналдыра отырып, олардың ұлт азаматтары ретінде қалыптасуына көмектесудің маңызы күннен күнге артып отыр.

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының поэзиялық рухын, шешендік тіл байлығын, сөз өнерін ерекше құндылық ретінде бағалап, адам мен табиғат құндылығының үйлесімділігіне үңілген. Рухани құндылықтарға ерекше көңіл бөліп, ғылым мен білім, парасаттылықты ең биік құндылықтар ретінде дәріптейді. Бүгінгі күні білім мен ғылымның құндылығы еселеп артпаса кеміген емес. Сондықтан, мектепте жалпыадамзаттық және ұлттық құндылық ретінде білімнің маңызын, қажеттілігін ұғындыру бастауыш сыныпта жүзеге асырылады.

Абайдың қара сөздерінде басты құндылық ретінде Адам танылады. Адам бойындағы әділдік, жанашырлық сияқты жоғары адамгершілік құндылықтарды бірінші орынға қояды. Ақын өмірдің құндылығын айта отырып, уақытты бос өткізбей, мәнді, пайдалы іспен шұғылдануды ұсынады. Қазақ халқының XIX ғасырда өмір сүрген ағартушылары ұлттық үлгі мәселесіне ерекше көңіл бөледі. Олардың тұжырымынша ұлттық үлгі деген халықтың болашаққа бағыт-бағдарын анықтау деген сөз. Осы негіздегі Ыбырай Алтынсариннің ұсынған ұлттық үлгісі – халықты ағартушылық үлгі. Оның осы бағыттағы айқындаған басты құндылығы – Білім.

«Оқысаңдар балалар, шамнан шырақ жағылар,
Тілегенің алдыңнан, іздемей-ақ табылар»,
немесе «Ата – енең қартайса, тіреу болар бұл оқу,
Қартайғанда мал тайса сүйеу болар бұл оқу» - деген өлең жолдары арқылы балалардың таным –түсінігіне сай деңгейде білімнің құндылығын ұғындырады. «Қырғыз хрестоматиясы», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» оқулықтарына енгізген шығармаларында да білімнің құндылық сипатын, қадірін жағымды түсінікпен баяндап берген («Кел, балалар, оқылық», «Өнер, білім бар жұрттар», «Қыпшақ пен Сейітқұл» әңгімелері). Сонымен бірге ананы қалай қастерлеп, қалай сүюдің айқын үлгісін «Аурудан аяған күштірек» деген әңгімесінде ашып көрсетеді.

ЫБырай Алтынсарин әке-шеше мен баланың, аға мен қарындастың арасындағы құндылық қарым-қатынасты да ерекше уағыздайды. Оған дәлел ретінде «Қара батыр» ертегісіндегі батырдың ата-анасының, қарындасының сағынышқа толы, сүйіспеншілік сезіміне толы сөздерін айтуға болады. ЫБырай Алтынсариннің тұжырымды ойы мектепте білім беріп қана қоймай, оқушылардың рухани құндылық қасиеттерінің жетілуіне ықпал жасау керек дегенге саяды. Ұлы ағартушының осынау мол мұрасының ұлттық құндылық бағдар қалыптастыру әлеуетін бастауыш мектепте пайдалану мүмкіндіктері зор деп ойлаймыз[7].

Ұлттық тәлім-тәрбиенің көрнекті өкілдері Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов өздерінің педагогикалық шығармаларында ұлттық құндылықтарды кеңінен уағыздады. Артына мол мұра қалдырған Шәкәрім тұжырымдамасы бойынша «Адамда екі түрлі мақсат бар: оның бірі-тән мақсұты, бірі- жан мақсұты дейміз. Қара басының қамын ойлап, өзімшілдік мақтан көксейтін-тән мақсұты, адал ар мен адал еңбек іздейтіні-жан мақсұты. Бастапқыны көксеген адам зұлымдық қиянатпен болса да мал, мансап мақтан табуға құмар болады. Соңғыны көксеген адамның адал еңбек, ақ ниеттен басқа іздейтіні жоқ, ол адамды ала көруді, қиянат қылуды тіпті ұнатпайды»-деп, құндылық, антиқұндылықты салыстыру арқылы нағыз құндылықты айқындайды [8,180-б].

Сондай-ақ, Шәкәрім тіршілікті құндылық ретінде ұғынуға талпыныс жасап, тіршілік мәні не деген сұрақтың жауабын іздейді. Ол тіршіліктің негізі таза еңбек және мүмкіндігінше адамдарға жақсылық жасау деген ой түйіндейді.

Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,
Жаны үшін адамшылық ар сатпайды.
Шәкәрім ақыл, білім, парасаттылықты ерекше бағалайды.
Ақыл деген денеге егулі дән,
Суғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп-өніп зораймағы,
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған- деп, білімділікті уағыздайды.

Білімді құндылық ретінде қастерлей отырып:

Құры білген не керек,
Білгенді қылған, со керек- деген жолдармен білімді өмірде пайдалану қажет екенін айтады [8, 215-б.].

Ал, Ж.Аймауытов болса «Тәрбиеге жетекші» деген еңбегінде тәрбиенің негізгі мақсаты- мінезді түзеу, адамшылыққа қызмет ету, адал еңбек ете білуге тәрбиелеу екенін айтып, жастарды рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерге жетелейді.

Ахмет Байтұрсыновтың «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең құл болмақшы»- деген сөздерінен баланы тәрбиелеуде оның рух тәрбиесіне көңіл бөлуді, сөйтіп оны намысшыл, арлы азамат етіп өсіруді меңзегенін көреміз. Байтұрсынов ұлттық құндылық ретінде халқымыздың салт, дәстүрінен, ырым-рәсімдерінен бастауыш сынып оқушысының жеткілікті мәлімет алып отыруына ерекше мән берген. Бұл оның «Әліп-Би» оқу құралынан анық байқалады. А.Байтұрсыновтың

ұлттық құндылық бағдарға қатысты мынадай ой-пікірлері бүгінгі ұлт мектебінің ұлы мұраттарымен үндеседі:

- оқулықтардағы оқу материалдарында этнопедагогика элементтерінің қамтылуын ескеру;
- бастауыш мектепте берілетін білім мен тәрбие ұлттық негізге бағытталуы;
- бастауыш мектептегі оқудың ана тілінде жүргізілуі.

Бастауыш мектептегі оқу-тәрбие үдерісінде оқушылардың ұлттық құндылық бағдарын қалыптастыруда осы ағартушыларымыз бен қоғам қайраткерлерінің ұсыныстарын белгілі бір жүйеде пайдаланамыз.

М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі ұлттық идеяны насихаттап, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу жолдарын көрсеткен қазақ топырағындағы тұңғыш педагогикалық оқулық. Ол осы еңбегінде отбасылық дәстүрдің құндылығына баса назар аударады. Отбасында халқымыздың салт, дәстүрлерін, ырым-рәсімдерін орындап отыру қажеттілігін айта келіп, бала кездегі көңіл-күй сезімдері жарқын болса, бала ашық, елгезек болып өсетінін ескертеді. Мағжан Жұмабаев туыстық қарым-қатынастың сұлулық негізге құрылуына мән береді. Қазақтарда үлкен мен кіші, жеңге мен қайны, қайын сіңлі, аға мен іні бірін-бірі сыйлауға, құрметтеуге негізделіп құрылып, балалар үлгі аларлықтай, таңырқап таңдай қағатындай дәрежеде болғанын қалады.

М.Жұмабаевтың «Сүйемін» деген өлеңінде өзінің тағзым ететін басты құндылықтары ана, сүйген жар, туған ел мен жер екенін айқын көрсетеді. Сондай-ақ, Мағжанның «Бабам тілі» деген өлеңі - ана тіліне деген ақынның нағыз отансүйгіштік сезімінің шынайы көрінісі деуге болады. Бұл үлгі қазіргі кезде оқушылардың туған жерге, ана тіліне деген құндылықты қатынасын қалыптастыруға көмектеседі.

Міржақып Дулатов ұлттық салт, дәстүр құндылығын ерекше атап өтеді. Оны мынадай тұжырымы дәлелдейді: « Салт-дәстүрлерін өз ұрпағына мұра етіп қалдырған халық қана білім мен мәдениетке тез қол жеткізеді». Дулатовтың пікірі бойынша ұлттық тіл мен ұлттық салт, дәстүр бір-бірінен ажыратуға болмас тұтас құбылыс. « Егер адам өзінің туған тілін толық игерсе, ол өзінің ұлттық рухы мен ұлттық өмірін сақтайды».

Жарасымды дамитын болашақ, ізгілікті қоғамның үлгісін ұсынған ғұлама ағартушыларымыз ең алдымен ондағы қоғамды құрайтын адамдардың ұлттық дүниетанымы мен көзқарасын, ұлттық құндылық бағыт-бағдары мен сана-сезімін қалыптастыруды қарастырған. Ұлттық құндылық бағдар қалыптастырудағы басты жол ретінде осы еңбектердегі құндылықтарға әркез орала отырып, оларды жүйелі түрде көрсетеміз (Кесте 2).

Кесте 2 - XIX-XX ғасырдағы қазақтың ғұлама ағартушылары мен қоғам қайраткерлерінің рухани мұраларындағы ұлттық құндылықтар

Авторлар	Еңбектері	Ұлттық құндылықтар	Бастауыш білім мазмұнында қамтылуы
1	2	3	4
Ш.Уәлиханов	«Қырдағы мұсылмандық туралы», «Қазақтардағы шамандықтың сілемдері»	Ғылым жолы, ана тілі, парасаттылық	4-сынып, Ана тілі
Ы.Алтынсарин	«Қазақ хрестоматиясы», «Мұсылманшылық тұтқасы», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы»	Ата-ана, тума-туыс, білім, имандылық, қанағат.	2,3-сынып, Ана тілі

А.Құнанбаев	Абайдың қара сөздері, өлеңдері,	Махаббат, адамшылық, хакімдік, ар-ождан, әділдік	2,3-сынып, Ана тілі
М.Жұмабаев	«Педагогика» оқулығы, «Сүйемін», «Бабам тілі»	Ана, Ел мен жер, тілін құрметтеу.	3,4-сынып Ана тілі
Ж.Аймауытов	«Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Психология және кәсіп таңдау»,	Туған ел, Ана тілі	2,3,4-сынып, Ана тілі
Ш.Құдайбердиев	«Мұсылмандық шарты», «Үш анық», «Рух және табиғат» өлеңдері	Дәстүр, қайырымдылық; ұлт мүддесі, тіршілік.	2,3,4-сынып Ана тілі
М.Дулатов	Шығармалары. «Есеп құралы»	Салт, дәстүр, Қазақ тілі, білім	2,3-сынып, Ана тілі
А.Байтұрсынов	«Тіл құралы», «Тіл тағылымы», «Оқу құралы», «Оқуға шақыру»	Ұлттық намыс, Ар-ождан, Ұлт тілі	1,2,3-сынып, Ана тілі

Жоғарыдағы еңбектерді оқып үйрене отырып, бастауыш сыныптың оқу-тәрбие үдерісінде кеңінен пайдалану нәтижесінде оқушылардың ұлттық құндылық бағдарын қалыптастыру жүйесін құруға болады. Бүгінгі таңда қазақ халқының ұлттық құндылықтарының мәнділігі егемен ел болуымызбен және жаһандану үдерісі жағдайында жас ұрпақтың ұлттық келбетін қалыптастыру қызметіне байланысты одан әрі артып отыр [10].

Әдебиеттер тізімі:

1 Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік // құрастырған Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. – 320б.
2 Қожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы казахской этнопедагогики: дисс...док. пед. наук. - Алматы, 1998. – 431с.
3 Қожахметова К.Ж. Рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде жастардың этнопедагогикалық мәдениетін қалыптастыру. // Білім жүйесіндегі этнопедагогика 2008ж, №3. - 25-28бб.
4 Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғ.ғ.). – Алматы: Ғылым, 1995. - 160б.
5 Әбішев Қ. Философия: Студенттер мен аспиранттарға арналған оқулық. Алматы, 2001. -256б.
6 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау.- Алматы: Қазақстан, 2000.- 254.
7 Аңламасова Г.А. Мектеп оқушыларын адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру: пед. ғыл. канд...дисс.-Алматы, 2005. – 159б.
8 Құдайбердиев Ш. Шығармалары. -Алматы: Жазушы, 1988. - 560б.
9 Джонисова Г.Қ. Құндылық бастаулары. Факультатив курсының бағдарламасы. - Орал, 2006. - 12б.
10 Қожахметова К.Ж., Джонисова Г.Қ. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Оқу-әдістемелік құрал. – Орал, «Ағартушы», 2009. – 112б.

УДК 37.01: 37.018

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Джонисова Г. К.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматривается значение наследия мыслителей Великой степи и просветителей казахского народа в национальной ценностной ориентации школьников. Раскрывается сущность понятий" ценность"," национальная ценность", указываются пути эффективного использования богатого наследия казахского народа в ориентации на национальные ценности.*

Ключевые слова: *"ценность", "национальная ценность", ценностные ориентации, элементы этнопедагогики, глобализация.*

ӘОК 37.01:316.356.2

ТҰЛҒАНЫҢ НӘТИЖЕЛІ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Иргалиев А.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация. *Мақалада жас ұрпақты тәрбиелеудегі және жеке тұлғаны қалыптастырудағы әлеуметтену процесінің рөлі мен маңызы, "әлеуметтену" ұғымын түсіндірудің негізгі ғылыми-әдіснамалық тәсілдері қарастырылады, "әлеуметтену" және "сәтті әлеуметтену", "әлеуметтену" ұғымдарының авторлық анықтамалары беріледі, сәтті әлеуметтенудің компоненттері мен критерийлері ашылады, әлеуметтену процесінде "әлеуметтік бейімделу" және "жеке оқшаулау" авторлық түсініктері тұжырымдалады.*

Кілт сөздер*: әлеуметтену процесі, сәтті әлеуметтену, әлеуметтену, сәтті әлеуметтену критерийлері, әлеуметтік бейімделу, жеке оқшаулану.*

Адамзат қоғамы қандай әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымда болмасын, жас буынның қоғамдық қарым-қатынастарға үйлесіммен кірігуіне, оның әлеуметтік тұрғыдан қалыптасуына мүдделі. Өз мүшелерінің әлеуметтік толығуына тиісті жағдайлар жасап, әлеуметтендіру факторларын ұйымдастыра және бақылай отырып, қоғам өзіндік даму тұрақтылығын, мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа берілуін, әлеуметтік қатынастар аясындағы қоғам мүшелерінің іс-әрекеттерінің реттелуін қамтамасыз етеді.

Соңғы он жылда қазақстандық саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық салаларында орын алған құбылыстар көптеген қиындықтарды туындатты. Солардың ішінде өзектілері - әлеуметтік және рухани өмірдегі өзгерістерді сыни тұрғыдан зерделеу, әрі қарай даму тенденцияларын анықтау, балаларды әлеуметтендірудің бақылаудағы институты ретінде әлеуметтік тәрбиенің мазмұны мен құрылымын таңдау. Тәрбиенің нақты мақсаттары мен міндеттерін айқындау, тұлғаның өзін-өзі анықтауы, балалар мен жастардың рухани-адамгершілік қалыптасуын қамтамасыз ету мақсатында тәрбие кеңістігін белгілеу, оларды дербес өмірге дайындау - қазіргі мемлекеттік саясаттың негізін құрайтын мәселелер.

Өскелең ұрпақты әлеуметтендіру, бір жағынан, әр тұлғаны қалыптастыру мен дамытудың әмбебап факторы ретінде әлеуметтік-мәдени өмірдің сөзсіз бір бөлігі, кез-келген қоғамның тыныс-тіршілігінің ажырамас функциясы болып табылады.

Қазіргі қоғам адамнан техникалық білімнің көпқырлылығын, жоғары мәдениеттілікті, ғылым мен техниканың жекелеген салаларындағы арнайы мамандануын шебер дағдыларын, қоғаммен бірге өмір сүріп, бірге әрекет етуді талап етеді. Бүгінгі күнде баланың тұлғалық дамуының негізгі параметрлеріне жалпы адамзаттық құндылықтарға бет алу, ізгілік, зиялылық, шығармашылық белсенділік, арнамыс сезімі, ой-сана тәуелсіздігі жатады. Адамның және жалпы қоғамның әлеуметтік өмірдің кереғар қиындықтарын шешу осы қасиеттер мен біліктердің болуына байланысты.

Әлеуметтендіру институты ретіндегі білім беру мекемесі қызметінде әлеуметтік рөлдерді игеруге және мектеп жасындағы тұлғаны әлеуметтендіруге септігін тигізуші барлық жағдайлар жасалуы тиіс. Сонымен бірге дұрыс дүниетаным қалыптастыру, әлеуметтік байланыстарды кеңейту, қоршаған ортамен жаңа қатынастар орнату кеңейту және аясын дамыту, тұлғаны өзін-өзі тануға әзірлеу (құндылықтар жүйесінің деңгейінің жеткіліктілігі, дербестік, жауаптылық, келешек кәсібін саналы түрде таңдай білу) қатар жүреді. Білім беру мекемесінің жағдайларында маңызды құзыреттіліктерді игеру оқушылардың нәтижелі әлеуметтенуіне жағдайлар туғызады: әлеуметтік рөлдерді, нормалар мен құндылықтарды игеру.

Осының барлығы қоғамдық тәрбие үрдісін құрудағы жаңа құбылыстарды есепке алу үшін ғылыми пайымдауды қажет етеді. Осыған байланысты ата-ана қамқорлығынан айрылған балалар мен жетім балалар мәселесі қазіргі отандық психологиялық-педагогикалық зерттеулерде ең көп қозғалатын мәселе болып табылады.

«Әлеуметтендіру» терминінің антропологиялық ғылымдар жүйесіндегі мағынасы біреу ғана емес. Жалпы алғанда, әлеуметтендіру екі жақты үрдіс болып табылады, бір жағынан, индивид әлеуметтік ортаға, әлеуметтік қатынастар жүйесіне ене отырып, әлеуметтік тәжірибе жинақтайтын болса, екінші жағынан - қоғамдық жүйеге белсенді кірігу арқылы өзіндік қоғамдық қатынастар жүйесін орнатады. Адам тәжірибе алып қана қоймай, өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі таныту арқылы, қоршаған адамдарға, өмір жағдайларына ықпал ете отырып, өзін тұлға ретінде танытады.

Баланың қазіргі қоғамдық қатынастардың толыққанды қатысушысына айналу үрдісі педагогика, әлеуметтік педагогика және әлеуметтік психология жөніндегі зерттеулерде көптен қозғалып жүрген мәселе болып табылады. Бұл мәселені өз еңбектерінде әртүрлі уақытта әр қырына қарастырғандар: К.А.Абульханова-Славская, Б.Г.Ананьев, Г.М.Андреева, А.Г.Асмолов, Л.П.Буева, Л.С. Выготский, И.С.Кон, А.И.Леонтьев, А.В.Мудрик және басқа да ғалымдар.

Әлеуметтендіруді зерттеуге батыс мектептері (Ф.Х.Гиддингс, Э.Дюркгейм, Г.Зиммель, Г.Тард және басқалары) тарихи мол үлес қосты, өткен ғасырдың 60-70-жылдарынан бастап бұл мәселені нақты қарауға кеңес ғалымдары да (П.С. Лебедев, Ю.А. Левада, В.С. Мерлин, Б.Д. Прагин және басқалары) кірісті.

Әлеуметтендірудің түрлі педагогикалық қырларын зерттеуден қазақстандық ғалымдар да қалыс қалмай, оқушыны біртұтас педагогикалық үрдістің субъектісі ретінде қалыптастыру (Н.Д.Хмель, Н.Н.Хан және басқалары); жастарды кәсіби әлеуметтендіру (Б.А.Әбдікәрімов, А.П.Сейтішев, Г.Т.Хайруллин және басқалары); тұлғаны қалыптастырудағы жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтардың рөлі (А.А.Бейсенбаева, С.А.Ұзақбаева және басқалары), мектеп оқушысын саяси әлеуметтендіру (К.К.Жампейісова, И.М.Кузьменко және басқалары), этникалық әлеуметтендіру (К.Б.Жарықбаев, С.К.Калиев, К.Ж.Қожахметова және басқалары), адамгершілік-құқықтық әлеуметтендіру (Л.А.Байсерке, Л.К.Керімов, А.В.Ким, А.А.Калюжный және басқалары); экономикалық және эстетикалық әлеуметтендіру (А.К.Ахметов, М.Х.Балтабаев, Н.Н.Тригубова және басқалары); тұлғаны құндылықтарға

бағдарлау (Г.К.Нұрғалиева, А.К.Каплиева, Р.К.Төлеубекова, С.С.Тілеуова және басқалары); жас буынның әлеуметтік өзара әрекеттесу және тәрбилеу үрдісіндегі балалар және жасөспірімдер ұйымдарының рөлі (А.С.Ирғалиев, К.К.Қунантаева, А.Н.Тесленко және басқалары), әлеуметтендіру мен қоғамға кіріктірудің жетекші институттары (Б.И.Мұқанова, Ә.М.Мұханбетжанова, Г.А.Уманов және басқалары) мәселелерін зерттеуге өз үлестерін қосты.

Зерттелетін мәселе бойынша педагогикалық тәжірибені теориялық талдау мен зерделеу көрсеткендей, жанұяны алмастырушы мекемелерде жетім балаларды тәрбие құралдарымен әлеуметтендіру мәселесі ғылыми еңбектерде жан-жақты қарастырылмаған. Отбасылық үлгідегі балалар ауылының тыныс-тіршілігі мен тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендіру жөніндегі әдістемелердің әдіснамалық, теориялық және практикалық жасақталуының жеткіліксіздігі арасындағы; тәрбиеленушілердің өмірдің мәні мен құндылықтары жайлы бұрмаланған түсініктері мен оларды өз бетімен өмір сүруге даярлаудың, тұлғалық бағдар мен жанұялық тұрмыс салтымен анықталатын сана мен мінез-құлықты мақсатты түрде түзету қажеттілігі арасындағы қарама-қайшылықтар көрер көзге айқын, түйінін шешуді қажет етеді.

Әлеуметтену - бұл құрылымы мен мазмұны тарихи өзгеріп тұратын үрдіс. Айталық, құбылмалы әлеуметтік-мәдени жағдайларда тәрбие барлық уақыттар, барлық этникалық топтар үшін бірдей бола алмайды. Сондай-ақ тек мектеппен немесе балалық кезеңмен шектеліп қалмайды. Адам өмірінің әртүрлі жас кезеңдеріндегі мега-, макро- және мезофакторлар, микроортаның түрлі салалары, тұлғаның барлық онто- және социогенезінің барлық сатыларын қамти отырып, оған тиісінше ықпал етеді. Осылайша әлеуметтену үрдісі адам дамуының үнемі қозғалыстағы, күрделі біртұтас жүйесі болып саналады. Сондықтан әлеуметтену мәнін терең ашу үшін, «адам», «тұлға», «қалыптасу», «дамудың әлеуметтік жағдаяты», «әлеуметтік іс-әрекет» және «әлеуметтік белсенділік» сияқты маңызды ұғымдарды дұрыс түсіне білу керек.

Қазіргі ғылыми әдебиетте «әлеуметтендіру» ұғымы біржақты түсіндірілмейді. Әлеуметтендіру үрдісін жан-жақты зерделеу үшін философиялық, әлеуметтанушылық, психологиялық сөздіктерде берілген, осы мәселемен айналысушы ғалым-зерттеушілер қолданатын анықтамаларды қарастырып көрейік.

Философия тұрғысынан әлеуметтендіру - бұл белгілі бір бейімділіктерге ие индивидтің қоғамның толыққанды мүшесіне айналуға қажетті қасиеттерді, белгілі бір білім, нормалар мен құндылықтарды игеру үрдісі.

Әлеуметтануда әлеуметтендіру үрдісі индивидтің өз өмірінің барысында өмір сүріп жатқан қоғамының немесе әлеуметтік топтың әлеуметтік нормалары, мәдени құндылықтары мен өмір салтын игеру, сондай-ақ өзіндік құндылықтар бағдарының, өзіндік мінез-құлық стилінің пайда болуы деп түсіндіріледі.

Психологияда әлеуметтендіру индивидтің «әлеуметтік мінезінің» қалыптасуына септігін тигізетін қарым-қатынас пен іс-әрекет арқылы әлеуметтік тәжірибені, әлеуметтік байланыстарды, қатынастарды, қарым-қатынас формаларын игеріп, белсенді түрде қайта өндіруінің үрдісі мен нәтижесі, өзін-өзі таныту, «Мен» тұжырымдамасын жүзеге асыру, өзінің мүмкіншіліктері мен шығармашылық қабілеттерін көрсету, өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі орнықтыруға кедергі жасайтын ортаның жағымсыз ықпалдарын жеңу үрдісі болып табылады.

Педагогика ғылымында да «әлеуметтендіру» термині де көп мағынаға ие.

Қазіргі педагогикалық сөздіктерде әлеуметтендіру былай деп қарастырылады:

- «индивидтің әлеуметтік ортаға ену, оның практикалық және теориялық іс-әрекеттің біліктері мен дағдыларын меңгеруі, нақты қатынастардың тұлға қасиеттеріне айналу үрдісі»;
- «қоғамдық тәжірибе мен қоғамдық қатынастарды меңгерудің барлық көпқырлы үрдісі»;

- «адамдарға бірігіп өмір сүруге және бірлесіп тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін үрдістер»;
- «адамның өзінің адами қатынастар мәдениетін меңгеруге, нәтижелі әлеуметтенуге қажетті белгілі бір әлеуметтік нормаларды, рөлдерді және функцияларды, біліктер мен дағдыларды үйрену»;
- «индивид әлеуметтік тәжірибе жинақтаған сайын, оның қарым-қатынас және іс-әрекет аясының өзін-өзі реттеу, сана мен белсенді өмір ұстанымының қалыптасу үрдісі сияқты біртіндеп кеңеюі».

Педагогика тұрғысынан әлеуметтендіру құбылыс ретінде индивидтің әлеуметтік бейімделуі мен кірігуін немесе интериоризациясын қамтамасыз етеді, бұл оның әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, рөлдік қызметтеріне, қоғамның өмірінің әртүрлі деңгейлеріндегі әлеуметтік нормаларға, тіршілік ету ортасы ретіндегі әлеуметтік институттарға бейімделуін, әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың адамның ішкі дүниесіне енуін, әр нақты тұлғаның құрылымына қарай ішкі «Меніне» кірігуін көрсетеді. Әлеуметтік педагогикада әлеуметтендіруге әртүрлі анықтамалар беріледі:

- «индивидтің өмірі барысында өзі тіршілік ететін қоғамның әлеуметтік нормалары мен мәдени құндылықтарын меңгеру және әлеуметтік-мәдени тәжірибені әрі қарай дамыту үрдісі»;
- «индивидтің өзі тіршілік ететін қоғамға, қауымдастық пен топқа тән құндылықтарды, нормаларды, ұстанымдарды, мінез-құлық үлгілерін сіңіре отырып, тұлғаның қалыптасу, оқу-үйрену үрдісі»;
- «адамның практикалық іс-әрекетте белгілі бір рөлді атқару арқылы практикаға ену, әлеуметтік қасиеттерге ие болу, қоғамдық тәжірибені игеру мен өзіндік болмысын жүзеге асыруының күрделі, көпқырлы үрдісі».

Сонымен, педагогикада әлеуметтендіру туралы келесі көзқарас қалыптасқан - бұл адамның қоғамға тән құндылықтарды, нормалар мен ұстанымдарды, мінез-құлық үлгілерін оқып-үйрену мен игерудің, тұлға ретінде қалыптасуы, индивидтің әлеуметтік-мәдени тәжірибені әрі қарай жетілдіріп, қарым-қатынас пен іс-әрекет саласындағы арнайы әлеуметтік тәжірибені меңгеруі, нақты қатынастарды тұлғаның қасиеттеріне айналдыру, өзін-өзі реттеу мен өзіндік сана мен белсенді өмірлік қағидатының дамуының үрдісі.

Педагогика тұрғысынан қолда бар мәліметтерді жинақтай отырып, адам тәрбиесінің әртүрлі жас кезеңдерінде ескерілуге және қолданылуға тиісті бірнеше әмбебап механизмдерді атап көрсетуге болады.

Әлеуметтендірудің психологиялық механизмдері келесідей:

- импринтинг (жадыға жазып алу) - адамның рецепторлық және түйсіксіз деңгейлерде өзіне ықпал етуші маңызды нысандарды, бейнелерді, әсерлерді есінде сақтап қалуы;
- экзистенциалды қысым - маңызды тұлғалармен өзара әрекеттесу үрдісінде солардың тілі мен әлеуметтік мінез-құлық нормаларын санадан тыс міндетті түрде меңгеріп алу;
- еліктеу - үлгі алу, үлгі бойынша әрекет ету, адамның әлеуметтік тәжірибені еркімен және еркінен тыс меңгеруі;
- сәйкестендіру (ұқсату) - адамның санасынан тыс өзін басқа адаммен, топпен, үлгімен салыстырып, ұқсату үрдісі;
- рефлексия - ішкі диалог (толғаныс), адамның қоғамның әртүрлі институттарына, отбасына, құрбылар тобына, маңызды тұлғаларға, т.б. тән түрлі құндылықтарды қарастырып, бағалап, қабылдауы немесе бас тартуы. Рефлексия кезіндегі ішкі диалог әртүрлі болуы мүмкін: адамның бірнеше «менінің» арасындағы, нақты немесе ойдан шығарылған тұлғалармен арадағы, т.б.

Әлеуметтендірудің педагогикалық механизмдеріне келесілерін жатқызамыз:

- әлеуметтендірудің дәстүрлі механизмі (бей-берекет);

- әлеуметтендірудің құрал-саймандық механизмі;
- әлеуметтендірудің стильге негізделген механизмі;
- әлеуметтендірудің тұлғааралық механизмі.

Әлеуметтендіру үрдісінде әлеуметтік дамудың негізгі сапалық көріністеріне әлеуметтік құндылықтар мен әлеуметтік тәжірибенің қалыптасуы жатады.

Құндылықтар - бұл әлеуметтік ұғым, оның нысаны әлеуметтік мәнге ие болып, іс-әрекет нысаны болуы немесе болмауы мүмкін. Құндылықтар дегеніміз - адам мен қоғам қол созатын идеялар, мұраттар, мақсаттар. Әлеуметтік құндылықтардың мағынасының аясы тар немесе кең болуы мүмкін. Кең мағына аясында қоғам, әлеуметтік топтың немесе тұлғаның қажеттіліктеріне сәйкестігі немесе сәйкессіздігі тұрғысынан ең маңызды қоғамдық құбылыстар мен шынайы қоршаған орта фактілерін бөліп көрсетеді. Тар мағына аясында қоғамдық сананың өнімі болып табылатын, адам мәдениеті жаратқан рухани және эстетикалық императивтер (талаптар) дегенді білдіреді.

Адам әлеуметтік тәжірибені өмір бойы бей-берекет және әлеуметтік-бақылаудағы үрдіс барысында жинақтайды.

Әлеуметтік тәжірибе - бұл әртүрлі білім, біліктері мен дағдыларының, ойлау тәсілдерінің, мінез-құлық нормалары мен стереотиптерінің, интериорияланған құндылық ұстанымдарының, есте қалған сезінулер мен толғанулардың, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау тәжірибесінің, бейімделу мен оқшаулану тәжірибесінің, өзін-өзі тану, өзін-өзі білу, өзін-өзі таныту және өзін-өзі орнықтыру тәжірибесінің біртұтас жиыны.

Жеке әлеуметтік тәжірибе білім, біліктері мен дағдыларының, ойлау және әрекет ету тәсілдерінің, мінез-құлық нормалары мен стереотиптерінің, интериорияланған құндылық ұстанымдары мен құндылық бағдарларының, есте қалған сезінулер мен толғанулардың өзіндік синтезі болып табылады.

Біздің ойымызша, әлеуметтендіру - тұлғаның белгілі бір әлеуметтік жағдайлардағы қалыптасу үрдісі, оның барысында адам қолданыстағы әлеуметтік тәжірибені меңгеріп, оны өзінің құндылық бағдарларына айналдырып, белсенді түрде қайта өндіреді, қоғамда немесе референтті топта қалыптасқан нормалар мен шаблондарды өзінің қатынастары мен мінез-құлық жүйесіне іріктемелі түрде енгізеді.

«Нәтижелі әлеуметтендіру» ұғымын түсіндірген кезде біз педагогика ғылымында нәтижеге жету, көздеген мақсатқа қол жеткізу дегенді өскелең ұрпақты қазіргі қоғам мен мемлекеттің білім беру саясатының талаптарына сәйкес тәрбиелеу және оқыту деп түсінеміз.

Осылайша, нәтижелі әлеуметтендіруді - бұл тұлғаның белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптасу, оның барысында адам қолданыстағы маңызды әлеуметтік тәжірибені меңгеру, оны өзінің құндылық бағдарларына айналдырып, белсенді түрде қайта өндіру, қоғамда немесе референтті топта қалыптасқан нормалар мен шаблондарды өзін-өзі толығымен танытып, қоғамдағы орнын алу үшін өзінің қатынастары мен мінез-құлық жүйесіне іріктемелі түрде енгізу үрдісі деп түсінеміз.

Балаларды нәтижелі әлеуметтендірудің (әлеуметтенгендіктің) негізгі сапалық көрсеткіші олардың әлеуметтік қатынастарға, іс-әрекетке және байланыстарға толығымен енуі, бұл өз кезегінде алдымен үйрету мен әдеттендіру арқылы әлеуметтік тәжірибенің қалыптасуынан, соңынан саналы жеке әлеуметтік тәжірибенің түзілуі үрдісінен көрінеді.

Нәтижелі әлеуметтендірудің түпкі мұраты тұлғаның сапалық көрсеткіші ретіндегі әлеуметтенгендігі болып саналады. Әлеуметтендірудің субъект-субъектілі тәсілдемесін ұстана отырып, біз әлеуметтенгендікті тұлғаның әр жас кезеңінде, соның ішінде жасөспірімдік кезеңде бейімделу (адаптацияланuы) мен даралану (автономизацияланuы) қабілеттеріне тең дәрежеде қол жеткізуі деп қарастырамыз.

Баланың әлеуметтенгендігін біз тұлғаның қолданыстағы қоғамдық әлеуметтік тәжірибені меңгеруі (әлеуметтік бейімделу) және өзіндік жеке әлеуметтік тәжірибесін

(тұлғалық даралану) қалыптастыруы деп түсінеміз. Тиісінше бейімделу мен даралану деңгейі неғұрлым жоғарылаған сайын, жасөспірімнің әлеуметтенгендігінің деңгейі соғұрлым арта түседі. Жасөспірімнің нәтижелі әлеуметтену үрдісінің (әлеуметтенгендігінің) негізгі құрамды бөліктері ретінде әлеуметтік бейімделуі мен тұлғалық-психологиялық дараланууын бөліп қарастырамыз.

Баланың нәтижелі әлеуметтенуінің келесідей тұлғалық жетістіктерінен көруге болады:

- рухани және әлеуметтік есеюдің, жаңа әлеуметтік рөлдерді меңгерудің негізі ретінде құрбыларымен және педагогикалық үрдістердің басқа қатысушыларымен тіл табысу мәдениетін бойына сіңіру;
- дүниетану мәселелерін (құрбылар ұжымындағы өзінің әлеуметтік мәртебесі, т.б.) сезініп-тану, солардың негізінде позитивті ұстанымдарын қалыптастыру;
- рухани-адамгершілік, азаматтық-патриоттық, өміршең-жасампаз өмір салтын ұстануды қажетсіну және оны өз әрекеттері арқылы жүзеге асыру;
- мектепте және одан тыс жерлерде (қосымша білім беру мекемелері, спорттық-сауықтыру, мәдени-ағарту ұйымдары, т.б.) әлеуметтік қатынастардың біліктері мен дағдыларын меңгеру;
- ұжымда және басқа әлеуметтік топтарда тиісті мінез-құлық әрекеттерін қалыптастыру үшін өзі, басқа адамның тұлғасы туралы көзқарастар жүйесін пайдалана білу;
- өзін-өзі таныту және өзін-өзі тану мақсатында әртүрлі іс-әрекеттерге араласа білу;
- келешек оқу бағытын және кәсіби іс-әрекет саласын таңдаудың маңыздылығын түсіну;
- әлемдік мәдениет жетістіктері мен құндылықтарын игеруге қызығушылықтың және қажеттіліктің болуы;
- қоршаған ортаның күйі үшін моральдық жауапкершілікті сезіну және оны іс-әрекеті барысында қорғау, қамқорлауға ұмтылу;
- қазіргі социумда өмірлік жоспарларды жүзеге асырудың маңызды шарты ретінде денсаулықтың құндылығын түсіну;
- дұрыс гендерлік мінез-құлық білімдерін, біліктері мен дағдыларын меңгеру.

Тәрбиеленушінің әлеуметтік бейімделуі дегеніміз:

- құрбыларымен тілдесу мәдениетін игеруі; жаңа әлеуметтік рөлдерді меңгеруге бейімділігі; дүниетану мәселелеріне, құрбылар ұжымындағы өзінің әлеуметтік мәртебесіне деген саналы қызығушылығын білдіруі; мектептен тыс әлеуметтендірудің әртүрлі агенттерімен және факторларымен өзара әрекеттесу арқылы әлеуметтік қатынастарды орнатуы және әлеуметтік өмір нормаларына бағынуы; жыныстық-рөлдік мінез-құлық стереотиптерінің кешені туралы білімді қабылдап алуы, келешек оқу бағытын және кәсіби іс-әрекет саласын таңдаудың маңыздылығын түсінуі (мінез-құлықтық-коммуникативті бейімделуі);
- рухани-адамгершілік, азаматтық-патриоттық, өміршең-жасампаз өмір салтын ұстануды қажетсінуі, өзі және басқа адамның тұлғасының құндылығы туралы көзқарастар жүйесін меңгеруі; ұлттық және әлемдік мәдениет құндылықтарын игеруге ұмтылуы; қоршаған ортаның күйі үшін моральдық жауапкершілікті сезіну және оны іс-әрекеті барысында қорғау, қамқорлауға ұмтылу (құндылықтарға бейімделуі).

Тәрбиеленушінің тұлғалық дараланууы дегеніміз:

- өзіндік көзқарастарының, құндылық бағдарларының болуы, оларды өзгертуге және жаңа құндылықтарды қабылдауға қабілетті болуы (құндылықтармен даралану);
- «Мен» - тұжырымдамасының қалыптасу тұтастығы, өзін-өзі құрметтеу мен қабылдау, өзіндік ар-намысының деңгейі, рефлексия мен өзін-өзі бағалауға, өз іс-әрекетін және оның нәтижелерін бағалауға қабілеттілік (тұлғалық өзіндік бағасымен даралану);
- өз сезімдері мен эмоцияларын түсіну және бақылап отыру, эмоциялық үйірсектікті таңдай, сақтай және толықтыра білу (эмоция-ерік күшімен даралану);
- өз қиындықтарын өз күшімен шешуге дайындық және қабілеттілік, өзін-өзі тану және өзін-өзі таныту мақсатында әртүрлі іс-әрекеттерге қатысу қажеттігін түйсіну; сыни

сүзгіден өткізілген ақпарат негізінде саналы шешім қабылдау - креативтілік (мінез-құлықпен даралану).

Осы бөліп алынған компоненттер негізінде біз нәтижелі әлеуметтендірудің (әлеуметтенгендіктің) 4 критерийіне сүйенетін боламыз:

1) Құндылықтық-нормативтік компонент: рухани-адамгершілік, азаматтық-патриоттық өмір салтын ұстануды санасымен қажетсінуі, өзі және басқа адамның тұлғасының құндылығы туралы көзқарастар жүйесін меңгеруі; ұлттық және әлемдік мәдениет құндылықтарын игеруге ұмтылуы; қоршаған ортаның күйі үшін моральдық жауапкершілікті сезіну; өзіндік көзқарастарының, құндылық бағдарларының болуы, оларды өзгертуге және жаңа құндылықтарды қабылдауға қабілетті болуы;

2) Мінез-құлықтық-коммуникативтік компонент: құрбыларымен тілдесу мәдениетін игеруі; жаңа әлеуметтік рөлдерді меңгеруге бейімділігі; дүниетану мәселелеріне, құрбылар ұжымындағы өзінің әлеуметтік мәртебесіне деген саналы қызығушылығын білдіруі; мектептен тыс әлеуметтендірудің әртүрлі агенттерімен және факторларымен өзара әрекеттесу арқылы әлеуметтік қатынастарды орнатуы және әлеуметтік өмір нормаларына бағынуы; жыныстық-рөлдік мінез-құлық стереотиптерінің кешені туралы білімді қабылдап алуы, келешек оқу бағытын және кәсіби іс-әрекет саласын таңдаудың маңыздылығын түсінуі; өзін-өзі тану және өзін-өзі таныту мақсатында әртүрлі іс-әрекеттерге қатысу қажеттігін түйсінуі;

3) Эмоциялық - еріктілік: өз сезімдері мен эмоцияларын түсіну және бақылап отыру, эмоциялық үйірсектікті таңдай, сақтай және толықтыра білу; өз қиындықтарын өз күшімен шешуге дайындық және қабілеттілік; табысқа жетуді көздеу;

4) Тұлғалық-өзін-өзі бағалаушылық компонент: «Мен»-тұжырымдамасының қалыптасу тұтастығы, өзін-өзі құрметтеу мен қабылдау, өзіндік ар-намысының деңгейі, рефлексия мен өзін-өзі бағалауға, өз іс-әрекетін және оның нәтижелерін бағалауға қабілеттілік, сыни сүзгіден өткізілген ақпарат негізінде саналы шешім қабылдау - креативтілік.

Сонымен, келесідей қорытындыға келеміз:

1) Қазіргі педагогикалық ғылымда әлеуметтендіру үрдісі тұлғаның дамуының, индивидтің оқуы мен қоғамға тән құндылықтарды, нормаларды, көзқарастарды, мінез-құлық үлгілерін меңгеруінің, әрі қарай дамытуы мен қатынас жасау мен іс-әрекет саласындағы әлеуметтік тәжірибені үйренуінің, нақты қолданыстағы қатынастарды тұлғаның сапасына айналдыру, өзін-өзі реттеу, өзіндік сананы, белсенді өмір салтын қалыптастырудың күрделі, көпқырлы үрдісі болып табылады

2) Әртүрлі гуманитарлық ғылымдардағы «әлеуметтендіру» ұғымына теориялық талдау жасай келе, әлеуметтендіру - тұлғаны белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптастыру, қолданыстағы әлеуметтік тәжірибені меңгеруі мен белсенді түрде қайта өндіру үрдісі, оның барысында адам оны өз құндылықтары мен бағдарларына айналдыра отырып, өз қатынастары мен мінез-құлқының жүйесіне қоғамда немесе референтті топта қалыптасқан нормалар мен шаблондарды іріктеп енгізеді.

3) Нәтижелі әлеуметтендіруді тұлғаның белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптасуы, қолданыстағы әлеуметтік маңызы бар тәжірибені меңгеруі мен белсенді түрде қайта өндіру үрдісі, оның барысында адам оны өз құндылықтары мен бағдарларына айналдыра отырып, өз қатынастары мен мінез-құлқының жүйесіне қоғамда немесе референтті топта қалыптасқан нормалар мен шаблондарды іріктеп енгізу үрдісі деп түсінеміз.

4) Әлеуметтендіру үрдісінің түрлі тұжырымдамаларының мәнін талдай отырып, біз адамды өзіндік әлеуметтік дамудың субъектісі ретінде қарастыратын субъект-субъектілі тәсілдемесін ұстанамыз.

5) Әлеуметтендіру үрдісінде адам шешетін міндеттердің мазмұнын қарастыра келе, жасөспірімдер педагогикасындағы ең өзектілері әлеуметтік-мәдени, соның ішінде әлеуметтік-психологиялық сипаттағы мәселелер деген қорытындыға келдік.

6) Білім беру үрдісі әлеуметтендіру микрофакторларының деңгейінде толық және сапалы жүзеге асырылады.

7) Тәрбиелеу аясындағы әлеуметтендірудің маңызды құралдарына тәрбиелеу ортасы мен педагогикалық үрдістің қатысушыларының арасындағы қатынастар жүйесі жатады.

8) Педагогикалық үрдісте әлеуметтендіру субъектілеріне педагогтар мен тәрбиешілер, отбасы мүшелері мен құрбылары жатады.

9) Педагогикада берілген әлеуметтендіру механизмдерін талдай келе, жасөспірімдермен педагогикалық жұмыс кезіндегі ең тиімділері ретінде құрал-саймандық, басқарылатын стильденген және тұлғааралық деп бөліп алдық. Ал психологияда - бастапқы кезеңде - еліктеу, содан кейін сәйкестену және рефлексия.

10) Басқарылатын әлеуметтендіру аясында әлеуметттік-маңызды және құпталатын әлеуметтік тәжірибені қалыптастыру әртүрлі білім мекемелеріндегі әлеуметтік тәрбие үрдістерінде жүреді. Әлеуметтік (қоғамдық) тәрбие ғылыми әдебиетте әлеуметтік өмірге ену кезеңінде балаларға, жасөспірімдерге және жастарға қажетті қоғамдық көмектің педагогикалық бағдарланған және мақсатқа лайықты жүйесі ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұханбетжанова Ә.М., Иргалиев А.С., Муханбетчина А.Г. Әлеуметтік педагогика. Оқу құрал. - Орал, 2013. - 115 б.
2. Иргалиев А.С. Тұлғаны әлеуметтендіру: монография. - Орал, 2019. - 117 б.
3. Иргалиев А.С. Социальная педагогика. Учебное пособие. 2-е изд. - Уральск, 2020. - 150 с.
4. Иргалиев А.С. Социализация личности: монография. - Уральск, 2018. - 129 с.
5. Иргалиев А.С. Социально-педагогический словарь. - Уральск, 2018. - 161

УДК 37.01: 316.356.2

ПРОБЛЕМЫ ПРОДУКТИВНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Иргалиев А. С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация. *В статье рассматриваются роль и значение процесса социализации в воспитании подрастающего поколения и формировании личности, основные научно-методологические подходы к трактовке понятия "социализация", даются авторские определения понятий "социализация" и "успешная социализация", "социализация", раскрываются компоненты и критерии успешной социализации, формулируются авторские понятия "социальная адаптация" и "личностная изоляция" в процессе социализации.*

Ключевые слова*: процесс социализации, успешная социализация, социализация, критерии успешной социализации, социальная адаптация, личностная изоляция.*

ӘОЖ. 378.2:373.3

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЛЫҚ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУ

Құрманалина Ш.Х., Вербицкая Б.К.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

***Аннотация**: Бұл мақалада білім мазмұнының жаңартылған шеңберінде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын дамыту технологиясын жоспарлауда оқыту мен оқу үдерісінде тиімді жүзеге асуы жан-жақты талданады. Педагогикалық, гуманитарлық колледждерде, жоғары оқу орындарында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың функционалдық сауаттылығын цифрлық құзырлық арқылы дамытуға даярлау жолдары қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** функционалдық сауаттылық, цифрлық құзырлық, математикалық сауаттылық, функционалдық сауаттылықты дамыту үдерісін мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық қамтамасыз ету.*

Ғылым мен техниканың қарыштап дамыған заманында мемлекеттің адами құндылығы қоғамның білімділігіне тәуелді екенін және құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жететінін жаһандық сын-тегеуріндер дәлелдеп келеді.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен «100 нақты қадам» Ұлттық жоспарындағы білім беру саласына қатысты 5 қадам адам капиталының сапасын көтеруге бағытталғаны баршаға мәлім. Соның ішінде 76-қадамда «12 жылдық білім беруді кезең-кезеңімен енгізу, функционалдық сауаттылықты дамыту үшін мектептегі оқыту стандарттарын жаңарту» басымдықтары білім беру жүйесіне тың серпіліс әкелді [1]. Еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай функционалдық сауаттылықты қалыптастыру құзыреттіліктерін қамтитын білім беру мазмұнының жаңартылған моделіне көшу кезең-кезеңмен іске асырылуда.

Жалпы білім беретін негізгі мектептерде болашақ бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын дамыту технологиясы бойынша ұстаздың – ана тілін қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін ұстаз қалыптастыру, сондай-ақ нормаларды сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға оқушыларды мұғалім дағдыландыруға үйрету қажет [2]. Қазіргі заман мұғалімі - ол үнемі табысқа ұмтылатын және өз оқушыларының табысқа жетуіне қабілетті кәсіби маман.

Мұғалімінің функционалдық сауаттылығын дамыту технологиясын мен Стронгтің "Мектеп жұмысы мен оқушы жетістіктерін өрістетудегі негізгі тұлға - мұғалім" деген сөзімен түсіндірер едім. Себебі менің алдымда оқушыларымды оқу мақсаты арқылы күтілетін нәтижеге жетелеу, болашақ өмірге және еңбек етуге тиісті деңгейде даярлап, олардың бойында тілдік және өмірлік маңызы бар адамзаттық дағдыларды қалыптастыру міндеті тұрды. Алғашқы айларда жоспарланған оқу әрекеттері толық жүзеге аспады және пән бойынша академиялық білімді меңгертумен ғана шектелдім де, оқушыларым оқу жетістіктерін анықтайтын жиынтық бағалау тапсырмаларын орындауда біраз ізденісті талап етті. Бұл мәселе мені терең толғантты және ізденіске, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын дамыту технологиясын іздеуге және, тығырықтан шығуға жетеледі.

Педагогикалық қызметімде орыс педагогі К.Д.Ушинскийдің «Мұғалім - өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, ізденуді тоқтатқанда оның мұғалімдігі де жойылады» деген пікірі өмірлік ұстанымыма айналды. Жан-жақты

ізденіспен білімім мен білігімді ұштастырып, кәсіби шеберлігімді шыңдап, табысқа ұмтылу, оқушыларымды жетістікке жетелеу басты мақсатым болып табылады. Ал ол үшін мұғалімнің фунционалдық сауаттылығын дамытуда заманауи білім берудегі оң өзгерістерге бейімделудегі икемділік, инновациялық технологиялар мен оқыту құралын, жаңартылған білім мазмұны негізінде сабақты тиімді, нәтижелі жоспарлауды меңгеру қажеттілігі туындауы - заңдылық.

Біз түрлі ғалымдардың берген анықтамаларын зерттей отырып функционалды сауаттылыққа: ғылыми-жаратылыстану, ақпараттық, цифрлық, математикалық, оқу сауаттылығын қарастыруды таңдадық.

Ғылыми-жаратылыстану сауаттылық– шынайы әлем, әдіснамалық білімді, ғылыми зерттеулер ретінде көрсетеді. **Ақпараттық сауаттылық,** түрлі тапсырмаларды шешуде компьютерлік технологияларды пайдалану, ақпаратпен жұмыс істей білу, ғаламтор, кітаптардан қажетті ақпаратты табу, іріктеу, тиімді іздеу, талдау және пайдалану болып есептеледі. **Цифрлық сауаттылық** - өмірдің барлық салаларында цифрлық технологияларды сенімді, тиімді қолдана білу қабілеттерінің жиынтығы және ақпараттық қоғамдағы қауіпсіздіктің негізі. **Математикалық сауаттылық** - терминдерді, жағдаяттарды қасиеттері бойынша суреттеу, есептеу; график пен кестеден мәліметтер алу; құралдарды қолдану; модельдеу,есептер шығару болса, **оқу сауаттылығы**– оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу ептіліктерін бағалауға бағытталған.

Функционалдық сауаттылық бұрын жұмыс істейтін мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің мазмұнына енгізілмеген, себебі функционалдық сауаттылық тұжырымдамасының өзі толық анықталмаған, білім берудің қазіргі даму кезеңіндегі тұжырымдаманың түсінігі мен мазмұнындағы өзгерістер ескерілмеген; функционалдық сауаттылық мектеп практикасында интегралды жүйе ретінде қалыптаспайды, оқушылардың функционалдық сауаттылығының коммуникативтік, компьютерлік, экологиялық, экономикалық, құқықтық және т.б. компоненттерін қалыптастыруға тиісті көңіл бөлінбейді; мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің деңгейі жеткіліксіз. Біздің зерттеуіміз оқушының функционалдық сауаттылығын дамытудағы мұғалімнің цифрлық сауаттылығы негізінде кәсіби құзыреттілігін көтеру қажеттілігі мен педагогикалық теория мен практикада жеткіліксіз дамуы арасында қайшылықтарды шешу, оқушылардың функционалдық сауаттылығын олардың қоғамдағы сәтті әлеуметтенуі мен бейімделуінің шарты ретінде дамыту қажеттілігі мен мұғалімдердің бұл мәселені шешуге дайын еместігі арасындағы қажеттілігінен туындайды,сондықтан да зерттеу тақырыбын «Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылырдың функционалдық сауаттылыған цифрлық құзырлық арқылы дамытуға даярлау» деп таңдауды негіздеуге мүмкіндік береді.

И.А.Колесниковаңың айтуынша, функционалдық сауаттылық: компьютерлік, функционалдық, әлеуметтік және т.б. сауаттылыққа үйрету; кәсіби оқыту – кәсіби дайындық, қайта даярлау, біліктілігін көтеру; жалпы мәдениеттілік – қызметіне байланысты емес қосымша білім алу [3].

В.Г.Онушкиннің, Е.И.Огаревтің көзқарастарын ескерсек, онда іс-әрекеттің нәтижелілігін қамтамасыз ететін функционалдық сауаттылық төрт компоненттен тұрады, олар: жалпы теориялық, арнайы және қолданбалы сипаттағы білім; істің маңызын және іс-әрекет үдерісіндегі шынайылықтың пәндік түсінігі; қойылған мақсатқа қажетті құралдарды таңдай алу іскерлігі және оның мазмұнына сәйкес қимылдау; тез икемді іс-әрекет ету дағдысы [4].

Функционалдық сауаттылық оқушының белгілі ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын құзыреттіліктер: теориялық білімдерін практикамен ұштастыра білу; сапалы білімдерін өмірде қолдана білуге үйрету; проблемалық ситуациялардың шешімін таба білуге үйрету; ізденіске баулып, өз бетінше жұмыс істеуге үйрету; халықаралық зерттеулерге (TIMS, PISA және PIRLS) қатыстыру т.б. жиынтығынан тұрады.

Зерттеу проблемасы бойынша әдебиеттерді талдау қазіргі заманғы мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытудың жалпы принциптерін ашатындығын Н.В.Кузьмина, Т.Г.Браже, С.Г.Воровщиков, И.В.Колесникова, А.П.Тряпицына, Т.В.Шадрина және т.б., оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың жалпы тәсілдері (В.А.Ермоленко, О.Е.Лебедев, Л.М.Перминова, Р.Л.Перченок) қарастырылған, дегенмен, болашақ бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын цифрлық құзырлық арқылы қалыптастыру мәселесі іс жүзінде ұсынылмаған және оны әрі қарай зерттеуді қажет етеді.

Білім беру мен ғылымды басқару үрдісін автоматтандыру барлық білім беру ұйымдарын (балабақшалар, мектептер, техникалық және кәсіптік білім беру, ЖОО) қамтиды және білім беруді басқарудың бірыңғай жүйесін (Big Data) құру, атап айтқанда, NEDB, Kundelik, TsORs ақпараттық жүйелері, мобильді қосымшалар, бұлтты есепке алу, IT мамандарын даярлау жүзеге асырылуда. IT мамандарын даярлау, жаңа мамандықтар бойынша колледждер базасында IT құзыреттілік орталықтарын құру, болашақ бастауыш сынып мұғалімін жоғары оқу орындарында «ақпараттық технологиялар және жүйелер», «киберқауіпсіздік» жаңа бағыты бойынша дайындалады.

Қазіргі заманғы мектеп оқушылары бүкіл әлемде робототехникаға, дизайнға, бағдарламалауға, модельдеуге, 3D,5D дизайнына т.б. қызығушылық танытады. Өз қызығушылықтарын жүзеге асыру үшін өмірлік дағдылар мен құзыреттіліктер қажет.

Біздің ойымызша, жетістікке жету үшін тұлғаға қажетті АКТ құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, проблеманы шешу құзыреттілігі.

Біздің зерттеу жұмысының барысында, болашақ бастауыш сынып мұғалімін дайындау жүйесін жаңғырту мақсатында:ақпараттық оқыту ортасы құрастырылды, білім сапасының стратегиясын өзгерту арқылы ақпараттық ресурстармен жұмыс дұрыс жолға қойылды, кең жолақты интернетке қосылған, оқу үрдісін басқаруда автоматтандырылған жұмыс орындары ашылды; сайттар арқылы ата-аналармен тұрақты байланыс жасалуда; арнайы пәндер бойынша электронды контент, цифрлық білім беру ресурстары дайындалуда; электрондық оқулықтар және жаңа ЭӘК білім беру үрдісіне енгізілуде; ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – орталығы, ақпараттық білім беру ортасы (АБО), электронды оқу залы, компьютерлік техникалық құралдар паркі, теледидар арқылы оқыту белсенді қолданыс табуда. Интернет жүйесіне 99%-ы қосулы), интерактивті тақталармен жабдықталған; интернетпен еркін жұмыстанатын, колледж кабинеттерін (жүйелейтін АӘО, директор орынбасары, бөлім меңгерушісі, мультимедиялық кабинет т.б.) АБО қалыптастыру негізінде локальды бірлестік құрылуда.

Бастауыш сыныптарға арналған «Бағдарламалау» және «Робот техникасы» пәндері бойынша жаңа әдіс-тәсілдер енгізілді, бағдарламалар тілі жаңартылды. Барлық деңгейдегі білім алушылар цифрлық оқу платформаларына тәуелді болып қалды, педагогтар қауымының цифрлық сауаттылығы, қашықтан оқыту үрдісін жүргізуге АКТ құзіреттілік деңгейі анық байқалды. [5].

1-4-сыныптарға арналған «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәнінде компьютер туралы, қазіргі заманғы цифрлы құрылғылар және олардың қоғамдағы рөлі туралы бастапқы ақпараттар беру, интернет желісінде жұмыс істеуге, күнделікті өмірде есептей білу дағдыларын дамыту, робототехника, заманауи ақпараттық технологиялармен жұмыс жасаудағы білік және дағдыларды тиімді қамтамасыз етіледі. Zoom платформасының функциялары қашықтықтан оқыту форматында оқу үдерісін жүзеге асыру шарттарына толық сәйкес келеді.

Жалпы интернет желілерінің көмегімен белгілі бір арақашықтықта өтілетін оқытуды ұйымдастырудың онлайн (синхрондық) және оффлайн (асинхрондық), және кең таралған үшінші түрі вебинарды пайдаланамыз [6]. Колледжде осы үш технологияны желілік және кейстік технологияға топтастыра отырып жұмыстар жүргізіледі.

Функционалдық сауаттылық бастауыш мектептің әр пәнінің негізінде қалыптасады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту бағытында математика пәнінің теориясы мен әдістемесін меңгерту үрдісінде //автор п.ғ.д., профессор Ш.Х.Құрманалина// «Бастауыш класта математиканы оқыту әдістемесі» пәнінен электрондық-әдістемелік жүйесі, 1-4 сыныптарға арналған математика пәнінен электрондық оқулықтар пайданылады [7]. ЭӘЖ құрастырудағы педагогикалық технологияның негізі – модульдік технология. Бұл ашық, дамыту жүйесі педагогика, психология, математиканың теориялық негіздері мен бастауыш класта математиканы оқыту әдістемесі пәндерінің интеграциялық байланысында құрылған. Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде: ақпараттық-оқыту орталығында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылырдың функционалдық сауаттылыған цифрлық құзырлық арқылы дамытуға даярлаудың педагогикалық шарттары анықталған.

Қорыта келгенде, «функционалдық сауаттылық» табысты оқытуың мәні – мұғалімдердің бойында XXI ғасырда өмірдің барлық саласында табысты болуы үшін қажетті кең ауқымды дағдыларды дарыту болып табылады. Жалпы мақаламды қортындылай келе, бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын арттыру технологиясы бұл мұғалімнің жан-жақты дамуы.

Әдебиеттер тізімі:

1. 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы// Егемен Қазақстан, 20 мамыр, 2015 жыл № 92 (28570)
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2019 ж.
3. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы // Педагогика, 1995. 84-89 с.
4. Онушкин В.Г. Традиции, нововведения и преемственность в образовании. // Традиции и современность в образовании. // Материалы научно-практической конференции, ч.1 / ред. В.Г.Онушкин. СПб., 1996 г. - 9-13 с.
5. Ш.А.Курманбаева, К.А.Тулентаева «Цифровой казахстан: проблемы образовательной отрасли» // Егеменді Қазақстан. - 2018. - 3 қазан. – 20 б.
6. С.А. Крупник, В.В. Мацкевич. Функциональная грамотность. - М.: Педагогика, 2010.
7. Құрманалина Ш.Х. Электрондық әдістемелік жүйе қызметінің педагогикалық алғышарттары. Оқу құралы. – Алматы: Әлем, 2001. – 132 б.

УДК. 378.2:373.3

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ЦИФРОВУЮ КОМПЕТЕНТНОСТЬ

Курманалина Ш. Х., Вербицкая Б. К.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск

***Аннотация**: В данной статье в рамках обновленного содержания образования подробно анализируется эффективность реализации технологии развития функциональной грамотности будущего учителя начальных классов в процессе обучения и обучения. В педагогических, гуманитарных колледжах, вузах предусмотрены пути подготовки будущих учителей начальных классов к развитию функциональной грамотности учащихся через цифровую компетентность.*

Ключевые слова: *функциональная грамотность, цифровая компетентность, математическая грамотность, содержательное, учебно-методическое, материально-техническое обеспечение процесса развития функциональной грамотности.*

ӘОК: 82

ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҒЫНДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМЫТАТЫН ӘДІСТЕР

Хасанова И.У., Абдрахманова Л.К.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Аңдатпа:*. Мақалада әдеби оқу сабақтарында сыни ойлауды дамытатын әдістер қарастырылады, сонымен қатар сыни ойлауды оқытудың ғылыми тұжырымдамалары талданады.*

Кілт сөздер*: сыни ойлауды дамыту, сындарлы оқыту, қарым-қатынас, әдеби оқу сабағы, белсенді әрекет, әдістер, тұжырымдама, негіз.*

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жағдайында жаңартылған білім беру бағдарламасында оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын дамытуда конструктивтік оқуға мән беріліп, оқу үдерісінде белсенді әрекеттер ұйымдастыру арқылы жүзеге асыру көзделеді. Белсенді әрекеттерді ұйымдастыру арқылы оқушылардың білімді өздігінен меңгеруіне жұмыстар жүргізіледі. Мұндай тәсіл пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге, өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді [1,1].

Ғалымдардың сын тұрғысынан ойлауға берген бірнеше анықтамаға тоқталатын болсақ:

- сын тұрғысынан ойлау – ақпаратты қабылдаудан басталып, шешім қабылдаумен аяқталатын ойлаудың күрделі процесі. ...Сын тұрғысынан ойлау – оқушылардың мәтінмен жұмыс дағдыларын дамытуға ауызша және жазбаша тілдің барлық түрімен, қарым-қатынас дағдыларын меңгертуге бағытталған педагогикалық технология [2, 222];
- сын тұрғысынан ойлау жазылғанның немесе айтылғанның барлығына сене бермеу дегенді білдіреді;
- сын тұрғысынан ойлау адамдардың өздері айтқан тұжырымдарын дәлелдеуін өтінуді білдіреді;
- сын тұрғысынан ойлау бір нәрсеге қатысты дәлелдер ұсынуды білдіреді;
- сын тұрғысынан ойлау өзіңіздің әлем туралы біліміңізді қалай құрастыратыңызды білдіреді; т.б. [3, 4].

Шетелдік ғалым, профессор Дэвид Клустердің айтуы бойынша:

- сыни тұрғыдан ойлау – өзіндік, жеке ойлау. Ойлау өзіндік сипатқа ие болғанда ғана сыни тұрғыдан ойлағандық болып табылады. Өз бетінше жұмыс істеп, ең қиын деген мәселені өзі шеше алулары үшін оқушыларға жеткілікті түрде мүмкіндік берілуі керек;
- ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың соңғы емес, жіберілетін пункті болып табылады. Терең ойлау үшін фактілер мен идеялар, мәтіндер мен теориялар, мәліметтер мен тұжырымдамалар секілді ақпараттарды өңдеу қажет болады;
- сыни тұрғыдан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Нағыз таным процесі өзінің кез-келген кезеңінде мәселелерді шешу мен өзінің жеке қызығушылығы мен қажеттіліктерінен пайда болатын сұрақтарға жауап беруге деген талпынысымен сипатталады;

- сыни тұрғыдан ойлау көңілге қонымды дәлелеге ұмтылады. Сыни тұрғыдан ойлайтын адам мәселені шешудің жолын өзі іздеп табады да, сол шешімдерді негізі бар, саналы дәлелдермен нақтылай түседі;

- сыни тұрғыдан ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Барлық ойлар ортаға салынғанда ғана өткірлене түседі [4].

Бұдан ұғынатынымыз, оқушылардың сыни ойлауына берілетін мәтіндердегі мәселелер мен жағдаяттарды анықтап, оқушылардың мәселелік жағдаяттарды өздері тауып, шеше алатындай тапсырмалар ұйымдастырылуы керек. Сын тұрғысынан ойлауға бағытталған тапсырмаларды ұсынғанда мұғалімнің оқушылардан дәлелдеуді қажет ететіндей жақсы сұрақтар қоя білуі маңызды болып табылады. Себебі әрбір айтылған жауап белгілі бір дәлелдерге сүйенілуі қажет.

«Дәлелдеме» сын тұрғысынан ойлаудағы маңызды түсінік болып табылады. Егер біз біреуден бір нәрсені дәлелдеуді өтінетін болсақ, бұл одан өзінің тұжырымын дәлелді түрде қорғап шығуын сұрайтынымызды білдіреді. Әдетте, бұл сын тұрғысынан ойлаудағы жақсы ереже болып саналады, себебі сіз кез келген нәрсеге дәлелсіз сене бермейсіз [3, 13].

Мұндай жағдайда оқушылар нақты фактілерге сүйеніп, мәтіндегі айтылған ойларға пікірін білдіруге және оны дәлелдеуге үйренеді. Сондай-ақ, ойын еркін жеткізуі, сөйлеу, танымдық, шығармашылық дағдылары қалыптасады да, білім деңгейі, сыни ойлауы дамиды. Ғалымдар сын тұрғысынан ойлауды дамыту деген ұғымды кез келген жаңа идеяны сол күйінде қабылдау немесе оған түбегейлі сенім арту емес, ол идеялардың негізгі себептерін, жүзеге асыру жолдарын және нәтижесін білу, оларды өз ортаңа, өз мүмкіндігіңе, өз керегіңе, өз іс-әрекетіңе лайықты кіріктіру, талдау, ой елегінен өткізу, яғни мәселелік жағдаятқа сыни тұрғыдан қарап, өз мақсатына пайдалана білу дегенді айтады.

Бастауыш сынып оқушыларын сыни тұрғыдан оқу мен жазуға үйретуде әдебиеттік оқу пәнінің маңызы зор. «Әдебиеттік оқу» пәні – бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық және тілдік дағдыларын қалыптастыруға, олардың адамгершілік және әдеби-эстетикалық құндылықтар жөнінде түсініктерін кеңейтуге, сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, сөз өнерін сезінуге, көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік беретін негізгі пәндердің бірі [1, 3]. Әдебиеттік оқу пәнін оқу барысында бастауыш сынып оқушылары әлем туралы, жалпы адамзат туралы білім алады. Оқулықта берілген шығармалар оқиғасына, кейіпкерлердің іс-әрекетіне, мінез-құлқына талдау жасай отырып, адамдардың жан-дүниесін түсінуді және оған өз көзқарасын білдіруді үйренеді. Әдебиеттік оқу пәнінің мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы сезіммен қабылдауы, түсінуі, санасында қайта жаңғырта алуы және шығармадан қабылдағанын өзінің шығармашылық әрекетінде жүзеге асыруға ұмтылуы арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастыру [5, 4].

Оқу бағдарламасында айтылған мақсатқа сай, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау үдерісі бірнеше сатыдан тұратынын байқауға болады: сабақта шығарманы сезіммен қабылдау, саналы түсіну, ойлау нәтижесінде жаңғырту, шығармашылықпен ұластыру. Бағдарламада айтылған оқу мақсаты төмендегі міндеттер арқылы жүзеге асырылады:

- әдеби көркем шығармаларды оқыту арқылы қазақтың рухани қазынасын меңгерту;

- коммуникативтік (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) дағдыларын қалыптастыру;

- ауыз әдебиетінің, отандық және әлемдік балалар әдебиетінің озық үлгілерімен таныстыру арқылы оқушыларға адамдардың өзара түсінісуі, сыйластық, құрмет сезімдері, адамгершілік қасиеттері, өзінің және өзгенің іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарай білуі сияқты ізгілікті қасиеттерді қалыптастыру;

- оқу сапасын (дұрыс, түсініп, шапшаң, мәнерлеп оқу) жетілдіру;

- оқушылардың оқырмандық мәдениетін қалыптастыра отырып, сөз әдебі нормаларын орынды қолдану дағдыларын меңгерту;
- сыни ойлауын жетілдіру;
- көркемдік-танымдық сипаттағы мәтіндерді өз мақсатына сай іріктеп, саралап, талдап, ой қорытындысын жасауға үйрету;
- алған білімін өмір жағдаяттарына байланысты қолданып, дұрыс шешім жасай білуге үйрету;
- оқылған шығарма сюжетінің ізімен немесе еркін тақырыпта ауызша, жазбаша шығармашылық жұмыс түрлерін (өлең, әңгіме құрастыру, мәтінді сахналау, мәтін бойынша сурет салу, мақала жазу, шағын үзіндіге киносценарий жазу, өзіндік ой қорытындысын жазу, т.б.) орындауға дағдыландыру [4]. Аталған мақсат-міндеттерге сай, әдебиеттік оқу сабағында оқушыларға берілетін оқу-тәрбие жұмыстары ұлттық тұрғыдан шешімін табуға тиіс деп санаймыз.

Әдебиеттік оқу сабағының негізгі материалы – көркем шығарма. Ғалым Қажым Жұмалиев өз еңбегінде көркем шығарманың құндылық маңызын: «Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», - деп көрсетеді [5].

Ғылыми еңбектерде көркем шығарманы оқушылардың жас ерекшелігі, даму мүмкіндігіне қарай талдау жұмыстарында сыни ойлауды жетілдіруге бағытталған бірнеше оқыту стратегиялары көрсетіледі. Бүгінде әдебиеттік оқу сабағында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға негізделген «Білемін. Білгім келеді. Білдім», «дәлелдеу сұрақтары», «синквейн», «кластер», «концептуалдық шеңбер***», «ассоциативті қатар»,*** «зигзаг», «рефлексивті сұрақтар», «кроссворд», «инсерт», «мәтінді аяқта», «семантикалық карта», т.б. әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылып келеді.

Мәселен, «Білемін. Білгім келеді. Білдім» стратегиясы. Авторы – Чикаголық профессор Донна Огл. Стратегияның мақсаты – таным үдерісінде рефлексивтілікті дамыту. Оқушылар мұнда белгілі және жаңаны байланыстыруды және өздерінің танымдық қажеттіліктерін анықтауға үйренеді, оларды белгілі ақпаратпен негіздейді.

«Синквейн» әдісі – рефлексия сатысында қолданылатын әдіс, ол оқушылардың шығармашылығын шыңдауға және зерттелетін құбылысқа, объектіге деген көзқарасын білдіруге мүмкіндік береді. Синквейн – бұл ақпарат пен материалды қысқа түрде топтастыруды қажет ететін өлең. Мұны бес жолдан тұратын өлең деп те атайды. Бұл әрбір ой толғау кезеңінде қолданылады. Синквейн жазу ережесі:

1. Бірінші қатарға бір сөзбен тақырып жазылады (зат есім түрінде).
2. Екінші қатарға тақырыпты екі сөзбен келтіруі (екі сын есім түрінде).
3. Үшінші қатарға үш сөзбен осы тақырып бойынша іс-әрекет жазылады (етістік).
4. Төртінші қатарға төрт сөзден тұратын осы тақырыпқа қатысты сөйлем немесе сөз тіркесі.
5. Соңғы қатарға тақырып мәнін сипаттайтын бір сөзден тұратын синоним (метафора) жазылады.

«Рефлексивті сұрақтар» әдісі – бұл сабақтың соңында рефлексия сатысында қоюға болатын сұрақтар жиынтығы.

«Сөйлемді аяқта» әдісі рефлексия сатысында қолданылады. Бұл әдіс оқушыларға зерттелетін объектіні бағалауға, өзіндік пікірлері мен көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді.

«Блум түймедағы» әдісі. Блум түймедағының алты күлтесі – сұрақтар типінің алты түрі:

1. Қарапайым сұрақтар. Оларға жауап бере отырып, болған жайттар туралы әңгімелеп беруге болады. Дәстүрлі бақылау жұмыстарында, терминологиялық диктанттарда, т.б. қолданылады.

2. Анықтаушы сұрақ. Әдетте, «Сонда сіз солай демекшісіз ғой ..?», «Менің түсінуімше, сіз ...», «Менің ...» деген сұрақтар болады. Бұл сұрақтар анықтау мақсатында жайдары көңілмен берілуі керек.

3. Интерпретациялық (түсіндіруші) сұрақ. «Неліктен жапырақтар күз мезгілінде сарғаяды?» деген сұрақтың жауабын оқушылар білетін болса, ол сұрақ жай сұраққа «айналады».

4. Шығармашылық сұрақтар: «егер», «болса», «қалай болар еді» деген сияқты сөздермен келеді.

5. Бағалау сұрақтары. «Неліктен бұл жақсы, басқасы жаман деген баға алды?», «Бір нәрсе екінші нәрседен несімен ерекшеленеді?» деген сұрақтар бағалау критерийлерін түсіндіруге бағытталған.

6. Тәжірибелік сұрақтар. «Күнделікті өмірде қай жерде байқайсыз?», «Кейіпкердің орында болсаңыз, не істер едіңіз?» деген сипаттағы сұрақтар теориялық білім мен практиканы ұштастырады. Мәселен,

Сұрақтар түрі	Сұрақтар ерекшелігі, мысалдар	Олар не үшін қажет?
Қарапайым	«Не?..», «Қашан?..», «Қайда?..», «Қалай?..» сұраулы сөйлемдерден басталады	Белгілі бір ақпаратты, мәліметті еске түсіру, анықтау үшін
Нақтылайтын	«Яғни сен...деп айтып тұрсың ғой?», «Егер мен дұрыс түсінсем,...?», «Мен қателесуім мүмкін, бірақ, меніңше, сендер.....деп айттыңдар?»	Хабарламада айтылмаған, бірақ соған меңзеліп тұрған мәліметті алу үшін
Түсіндірмелі	«Неліктен?..» сұрауынан басталады	Себеп-салдарлық байланыс орнату үшін
Шығармашылық	«Егер де...» шартты рай шылауының қатысуымен жасалады: «Егер де...не болады?», «Қалай ойлайсыңдар, егер де...қалай дамыр еді?»	Болжам жасау үшін, мәселені жан-жақты қатыстыру үшін
Бағалаушы	«Неліктен бір нәрсе жақсы, енді бір нәрсе жаман?», «Бір сабақтың екінші бір сабақтан айырмашылығы қандай?», «Бас кейіпкердің іс-әрекетіне қалай қарайсыңдар?»	Оқиғалар, фактілер мен құбылыстарды бағалау, критерилерін анықтау үшін
Қолданбалы	«...қалай қолдануға болады?» «...не жасауға болады?», «Өмірде қай жерде кездестірер едіңдер?»	Теория мен практика арасында байланыс орнату үшін

«Әдебиет лотосы» әдісінде оқыған әдеби шығармалардағы кейіпкерлері туралы кестені толтырады.

Шығарма атауы	Авторы	Кейіпкері	Қандай?	Қандай жағымды қасиеттері мен іс-әрекеттері ұнайды?	Кейіпкерге ұқсағың келе ме, жоқ па? Себебін түсіндір.

«Болжам» стратегиясы. Оқиға мазмұны арқылы баланы қиялдату, ойын, сыни көзқарасын дамыту, проблемалық мәселе туғызу. Бұл бағытта әр топқа тапсырмалар бере отырып қиялдауына еркіндік беріледі. Оқушылар арасынан қиялы жүйрік бала дараланып шығатыны сөзсіз.

«Пікір алысу» стратегиясы. Оқушылар бір қорытындыға келетін мәселеге байланысты пікір таластырады, пайдалы, пайдасыз жақтарын шешеді. Белгілі тақырыпты алып, әлеуметтік өмірмен байланыстыру, өз көзқарасын дамыту, өзгені құрметтеуге үйретеді.

«Кластер» – бұл материалды графикалық жүйелеу әдісі. Бұл әдістің авторы – американдық Гудлат. Стратегияның мәні оқу материалын график түрінде жүйелеу, яғни мәтіннің маңызды бөлігін бөліп, график түрінде белгілі бір тәртіппен шоқ тәрізді орналастыру. Кез келген тақырып жайлы еркін ойлануға көмектеседі.

Әдіскерлер сыни ойлаудың стратегияларын тиімді қолдану барысында бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттері дамитындығын айтады:

- тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау, арнаулы бір тақырыпқа пікірталас тудыру (ой қозғау, «инсерт»кестесі);
- берілген тапсырманы түрлендіру бағыттағы жұмыс (эссе, шығарма, сауаттылықты ашатын хаттар, т.б. стратегиялар);
- әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу, мәтіндегі ұқсастық пен айырмашылықты табуға (Венн диаграммасы, аялдамамен оқу стратегиясы);
- қиялдау арқылы сурет салғызу (сурет салу стратегиясы);
- кейіпкерге мінездеме беру, өз ойын жазғызу (авторға, кейіпкерге хат жазу стратегиясы);
- шығармада екі кейіпкердің қарама-қарсы элементтерін сипаттау (қарама-қайшы элементтер стратегиясы);
- өлең шумақтарын құрастыру (5 жолды өлең, Рафт стратегиясы).

Қорыта келе, әдебиеттік оқу сабақтарында сыни тұрғыдан ойлау стратегияларын оқу мақсаттарына сай шығармашылықпен қолданатын болсақ, оқушылар мәтін бойынша сұрақ қоюды үйреніп қана қоймай, сұраққа жауап беруде мәтіннен дәлелдер келтіріп, әр түрлі мәселелік жағдаяттарды шеше білуге, автордың негізгі ойды түсініп, қорытынды тұжырымдар жасай білуге үйренеді. Түптеп келгенде, бастауыш сынып оқушыларын сын тұрғысынан ойлауға үйрету оқу жетістігіне, нәтижелі, сапалы білім алудың нақты қадамдардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптар үшін «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері мен тәжірибесі. Профессор С.Р. Рахметованың 80 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конф.материалдары. – Алматы, 2011.
3. Қосымша кәсіби білім беру бағдарламасы.Үлестірме материалдар. – Астана, 2015.
4. Әдебиеттік оқу. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2017.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 2005.

УДК: 82

МЕТОДЫ, РАЗВИВАЮЩИЕ КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ

Хасанова И. У., Абдрахманова Л. К.

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г. Уральск

Аннотация: *В статье рассматриваются методы, развивающие критическое мышление на уроках литературного чтения, а также анализируются научные концепции обучения критическому мышлению.*

Ключевые слова*: развитие критического мышления, конструктивное обучение, общение, урок литературного чтения, активная деятельность, методы, концепция, основа.*

ОӘЖ 002.(6:004.89)

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ ВИРТУАЛЬДЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҚОЛДАНУ

А.Г. Жахиена[1], Г.Ш.Утешева[2]

[1]Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық- техникалық университеті, Орал қ.

[2]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *бұл мақалада қазіргі заманғы оқу орындарында ақпараттық жүйенің виртуалды зертханасын жобалау тапсырмасы қарастырылған. Оқу орындарында студенттердің зияткерлік дамытуындағы виртуалды зертханалардың қолдануының жеке тұрғысы олардың оқу-таңырлық қызметтің әр түрлі түрлерінде қосындының негізінде жаңа құндылық бағыттар қалыптасатындығында, олардың ақпараттық мәдениетнің негізінде бұрынғы құндылықтардың иерархиясы қайта жіктеледі, бұл өмірге ортақ және келешек кәсіби әзірліктің компоненті.*

Кілттік сөздер: *жаңа технология, компьютерлік технология, интерактивті сабақ, онлайн, инновациялық әдістер, виртуальды зертхана.*

Білім беру саласында оқытушының айтқандары немесе оқулықты пайдалану әдісі қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындары мен арнаулы орта білім беретін оқу орындарында оқытудың иновациялық әдістері қолданылып келеді. Солардың басшысы, оқу үдерісінде жаңа технологияларды, компьютерлік технологияларды қолдану болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстан үшін қашықтықтан оқыту арқылы білім беру саласындағы қызметкерлердің квалификациясын көтеру өте маңызды. Он-лайн режиміндегі интерактивті сабақтарға педагогтардың белсенді қатысуы, интернет-технологияларды педагогтардың кәсіби шеберліктерін жетілдіруде қолдануы қашықтықтан оқыту дамытудың бірден-бір жолы.

Білім беретін облыстар деңгейін анықтау және пәндердің білім беретін құзырларын үйрену әрбір баспалдақ үшін және білім беретін облыстар деңгейін анықтауды дәлелдеу керек. Құзыреттіліктің студенттерді оқу-әдістемелік және ғылыми әдебиеттегі пәндік облыстарындағы құрастыру әдістеменің әлсіз жақтары: біз үйренудің негізгі мақсатын анықтай аламыз, бірақ осы мақсатқа жету үшін қандай құралдар қолдану керектегін білмейміз. Барлық білім беретін процесстегі ақпараттық технологиялардың қолдануын өсіп келе жатқаны бұл мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Үйретуші бағдарлама бағдарламалық өнімдердің түрлерінің барлық алуантүрліктерінің арасында - электрондық оқулықтар, зияткерлік үйретуші бағдарламалық жүйелер, бағдарламалық тренажерлер, эмуляторлар, виртуалды зертханалар - студенттердің құзыреттіліктерінің табысы үшін оқу барысында өте перспективалы қолданудың жоспарында виртуалды

зертханалар болып табылады. Қазіргі нарықта бағдарламалық өнімдер жеткілікті конструктивтік геометрия , виртуалды зертханалар көп уақыттан бері бар болып келеді. Бірақ, өндеушілер бұл бағдарламалық өнімдерінің құрастыруда олардың көмегімен практикалық тәжірибеде алған өнер-білімді іс жүзінде қолдануды мақсат етіп қоймады. Сондықтан қазіргі заман талабына жауап беретін виртуалды зертханаларды құрастыруда кейбір қағидаларды жаңадан жасауға тура келді.

Виртуалды зертхана - бұл құрал-саймандар жиыны, желіде қолданушылардың үлгілерін зерттеу үшін арналған. Қолданушылар виртуалды зертхана көмегімен объектті байқауға немесе динамикадағы құбылысты, зерттеуді өндіріп алуға және объекттер туралы жаңа мәліметтер ала алады. Виртуалды зертхана мүмкіндігі компьютер арқылы, объекттер, құбылыстардың зерттеуі бойынша қызметті жүзеге асырылғн, сонымен бірге, мәселені шешуге, қажетті құзыреттіліктің деңгейін құрастыру үшін арналған студенттердің құралы болып табылады. Виртуалды зертхана бұл компьютер үйретуші бағдарлама құралы алған білімдер іс жүзінде қолдану бойынша қызметтің әр түрлі әдістердің қалыптастыратын білімдердің берілуіне ғана емес, сонымен бірге қамтамасыз ететін қолданбалы бағдарламалық өнімдердің жаңа сыныбын ұсынады. Шешімді пішіндеу және іздестіруді қосатын зерттеуші қызмет негізгі ортақ білімнің стандартына негізделген жолдың компонентін іске асырудың ажырамас бөлігі болып табылады. Көрсетілген осы статьяға сәйкес виртуалды зертхананың геометриясы бойынша бағдарламалық іске асыру жолдары іске асады.

Қазіргі заманғы Интернетте анықтамалық, талдаушылық, қатынастық, білімдік және басқадай ақпараттық қызметтер көрсетуге бағдарланған жеткілікті түрде ірі және күрделі желілік ақпараттық-технологиялық кешендер болып табылады.

Инженерлік білім алуда соңғы жылдары "Виртуалды оқу зертханасы" жаңа термин пайда болды. "Виртуалды оқу зертханасы" ұғымы әдістемелік жоспарда ғана емес, сонымен бірге инженерлік білім алуда кең таралған,техникалық нысандардың конструкцияларының виртуалды оқу кабинеттері, математикалық және имитациялық пішіндеу жүйе, қолданбалы программалардың оқу және өнеркәсіптік пакеттері, CALS-тың компоненттері және тағы сол сияқты жүйелер.

"Виртуалды оқу зертханасы" термині зертханалық практикада ғана емес, курстық және дипломдық жобалауда, студенттердің зерттеу жұмысытарында да қолданыла алады. Ресми түрде, процедура және гибридты түрдегі жүйеде, білім ұсынысының үлгілерінің типологиясын жасанды қабылданған жүйелеріне сүйене отырып, оларды виртуалды зертхананың әдістемелік жоспарында классификациялауға болады. Инженерлік еңбекті автоматтандыру үшін виртуалды оқу зертханасы негізінде процедуралық түрі қолданбалы бағдарламалық оқу пакеттері немесе қолайлы олардың өнеркәсіптік аналогтарын құрайды[1].

Виртуалды оқу аудиторияларының құрамына (фотосурет, схема, суреттер) график түрінде иллюстрациялар және ұқсас түрдің қосымша график түрінде иллюстрациялары, гиперсілтеме немесе видео және аудио бөліктер, анимация ішінде жалсатын техникалық нысандары жіктелген сипаттамалар кіреді. Көптеген бағдарламада анимациясын қолдануда арнайы майда бөлшегін қарауға немесе оны тұтас көруге болады, мұндай жұмыстар электрондық қолдануда оқу материалының тиімділігін арттыруда беретін мүмкіндіктері:студенттердің оқу жұмысында белсенділігін және дербестігін жоғарылатады; оның мультимедиалық оқу материалын жақсы қабылдауға; әрбір студенттің материалдың меңгеруін толық тексерумен қамтамасыз ету; емтихандарға және сынақтарға әзірлеуде қайталау және тренингтің процессін жеңілдету; оқытушылардың бақылау ісі және тексеру жүгінен босату; үйге берген сабақтар түрінде конструкцияларды зерттеу үшін аудиториядан тыс уақытын қолдану; оқу жұмысының дистанциялық формаларын ендіру, соның ішінде әлсіз зертханалық қоймасы бар оқу орындарында. Сонымен бірге, виртуалды аудиториялардың зертханасын жаңа агрегаттармен толықтыру анағұрлым оңай.

Білім беретін саясаттың бастаушы бағыттарының бірі үйренуді барлық баспалдақтарында оқушылардың білімін жоғарылату болды. Индустриалды қоғамнан жоғары өркейген ақпараттық қоғамға өтуде, білім беретін процессте барлық жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және телекоммуникациялық техникаға ықпал ету туралы сұрақтар жиірек қаралады. Қазір олар білім беретін қоғамдарда және барлық басқа облыстарда өмірге нық кіргендіктен, жаңа компьютер, ақпараттық технологияларды қолдану туралы сұрақ қазір енді туындамайды[2].

Жаңа технологиялардың бас ерекшелік деректер қоры, гипермәтін және мультимедиа, электрондық оқулықтар, имитациялық үйрену қосатын электрондық коммуникациялар, сарапшылық жүйелер, виртуалды зертханалар компьютер ақпараттық ортасының бар болуы болып табылады. Берілу, алу және білімдердің меңгеру уақытының осы технологияларын қолдануда мәліметтің шапшаң ағынымен бірге жүруге мүмкіндік береуі, оның барынша тез жаңартуға сәйкес келуі.

Үйрену жабдықтарын компьютер ақпараттық орталарына енгізу шындығында көкейкесті мәселесі болып табылады. Сонымен бірге маңызды виртуалды үйренуде қазіргі тұжырымдама шарттарында виртуалды процесстің ұйымы және дәстүрлі педагогикалық формалар және оқыту әдістерді қолдану мүмкіндігін әдістемелік негіздерін қарастыру қажеттілігі туындап отыр.

Нақты дүниенің объектерін компьютер білім беретін ортасында мінез-құлықты пішіндеуге мүмкіндік беретін виртуалды зерханалар ұстаз-практиктердің үлкен ықылас, қызығушылығын тудыруда. Дегенмен виртуалды ақпараттық ортаны құрастыруда - қазіргі жоғары білім шарттарындағы оқу барысын құрайтын әдістемелерде білім беретін зертханалар әлі де болса жеткіліксіз талқыланған.

Сондықтан, ақпараттық қоғамда жоғары білім алатын студенттерді әзірлеуде биік деңгейде жүзеге асыру үшін қоғамның білім беретін тапсырысы, ақпараттық, коммуникациялық технологиялардың дамыту деңгейімен, қазіргі ақпараттық ағынмен және білім беретін процесспен, жеткіліксіз ғылыми - педагогикалық базасының аралығында қайшылық пайда болады [3].

Оқу орындарында студенттердің зияткерлік дамытуындағы виртуалды зертханалардың қолдануының жеке тұрғысы олардың оқу-таңырлық қызметтің әр түрлі түрлерінде қосындының негізінде жаңа құндылық бағыттар қалыптасатындығында, олардың ақпараттық мәдениетнің негізінде бұрынғы құндылықтардың иерархиясы қайта жіктеледі, бұл өмірге ортақ және келешек кәсіби әзірліктің компоненті.

Зерттеудің болжамы: ықшамдау құралдарымен виртуалды ақпараттық білімнің мазмұнын болжауға болады - білім беретін зертхана жоғары оқу оқушыларының таңырлық қызметін іске қосуға мүмкіндік береді, егер:

– жаңа ақпараттық технологиялардың оқу жүйесінде олардың қолдануды үйрену туралы қазіргі педагогикалық тұжырымдамаларды талдау;

– педагогикалық программалық құралдардың классификациялары үйренудің дидактикалық мақсаттарына байланысты;

– виртуалды зертхананың феномендердің құрылымдық талдау өткізу, виртуалды ақпараттық - білім беретін зертхана;

– мінездемелердің салыстырмалы талдаулар, дәстүрлі және виртуалды ақпараттық - білім беретін зертханалар;

– жоғары оқу оқушыларының оқу қызметіндегі виртуалды зертханалардың қолданудың педагогикалық мүмкіндіктерін анықтау;

– өңдеулер және виртуалды оқу-таңырлық зертхананың факультативтік курстарын енгізу;

– мақсатпен және болжамға сәйкес зерттеудің негізгі есебін анықтау;

– жоғары оқу оқушыларының жоғары білім әзірлеуіндегі мүмкіндіктер және ақпараттық, телекоммуникациялық технологиялардың қазіргі құралдарының қолдану қажеттіктеріне жан-жақты талдау өткізу;

– виртуалды зертхананың анықтамалардың феноменологиялық талдауын жүзеге асыру, виртуалды ақпараттық - білім беретін зертхана;

– виртуалды зертхананың қолдануының психология педагогикалық және ұйымдастыру мүмкіндіктерінің жоғары оқу шеңберінде дәстүрлі білімінің жоғары оқу оқушыларының үйренуін анықтау;

– ықпалдың эксперименталді зерттеуі виртуалды ақпараттық - жоғары оқу оқушыларының таңырлық қызметінің активизациясына білім беретін зертхана (химия, физика, биология) жаратылыстану-ғылыми пәндерін зерттеу.

Қойылған есептердің шешімдері үшін зерттеудің келесі теориялық және эмпирикалық әдістерін қолдану керек:

– теориялық әдістер: жаңа айғақтар және құбылыстардың есепке алуымен зерттеу нәтижелерін зерттеудің затының теориялық талдау, педагогикалық процессті пішіндеу, синтез жасау;

эмпирикалық әдістер: салыстырмалы - сәйкестік талдау, жоғары оқу орнының жұмысы, бақылау, әңгіменің тәжірибесі, сауал-сұрақ жүргізу, педагогикалық тәжірибе, математиканың статистикалық әдістері [4].

Қорыта келе айтарымыз, қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы оқытушылар және студенттер әлемдік ақпараттармен байланысуға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Живоглядов, В.ПО создании виртуальных лабораторий для разработки и исследования компьютерных информационных систем / С.А. Ямпольская С.А. М: Русская редакция, 2003.

2. Иванов,А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий/ К. Митрофанов М: АПК и ПРО, 2003.

3. Бойченко, В. Профиль виртуального университета: стандарты среды дистанционного обучения/ А. Бойченко М.: Телематика, 2000.

4. Тихомиров, П. Открытые информационные системы дистанционного обучения – основы открытого образования / В.Тихомиров М.: Открытое образование, 2001.

УДК 002.(6:004.89)

А.Г. Жахиена[1], Г.Ш.Утешева[2]

[1]Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск

[2]Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: *В данной статье рассматривается задание на проектирование виртуальной лаборатории информационной системы в современных учебных заведениях. Индивидуальный подход к использованию виртуальных лабораторий в интеллектуальном развитии студентов в учебных заведениях заключается в том, что на их основе формируются новые ценностные ориентации в различных видах учебно-воспитательной деятельности, на основе информационной культуры которых переклассифицируется иерархия прежних ценностей, что является компонентом общей и перспективной профессиональной подготовки к жизни.*

Ключевые слова: *новые технологии, компьютерные технологии, интерактивный урок, онлайн, инновационные методы, виртуальная лаборатория.*

Тарих

УДК 94(574) "1882-1917"

ОРЕНБУРГ И КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.

Едилханова С.А. *E-mail:* **sedil76_@mail.ru**

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Казахстан, г.Уральск

Аннотация. *В данной статье рассматривается краткая история города Оренбурга и его роль в качестве бывшей Казахской столицы. Здесь находились учебные заведения, где обучалась молодежь из казахских степей. Город, наряду с такими центрами, как Омск и Ташкент, являлся эпицентром становления и гражданского роста национальной интеллигенции. Здесь часть прогрессивной казахской элиты, активно занимаясь общественной деятельностью, существенно влияла на социально-политическую и экономическую ситуацию в регионе.*

Ключевые слова: *город, столица, административный центр, учебные заведения, национальная интеллигенция, еженедельная газета, национальное самосознание, духовное обновление.*

«История – сокровищница наших деяний,
свидетельница прошлого,
пример и поучение для настоящего,
предостережение для будущего»
Сервантес[1]

В нынешних условиях современной науки наиболее значимой становится проблема объективного, разностороннего, свободного от конъюктурных и нечестных подходов изучение истории Казахстана, в том числе, прошлого бывших городов республики, которым пришлось возникнуть в условиях длительного и крайне сложного, безмерно противоречивого процесса взаимоотношений Казахстана и Российской империи.

«Первый закон истории – ни под каким видом не допускать лжи, затем – ни в коем случае не бояться правды, не допускать ни тени пристрастия, ни тени злобы» - таким вот образом определил роль историка выдающийся древнеримский оратор и философ, Марк Туллий Цицерон.[2]

Мы, исследуя такую социальную, полисную структуру, как города, можем восстановить историю интересующего нас региона или края, потому что, зачастую, их возникновение и эволюция часто отражают генезис развития общества, его научной мысли, становление как духовной, так и материальной культуры. Поэтому правдивое и беспристрастное исследование и изложение данной проблемы должны стоять во главе угла. История города Оренбурга, в дореволюционный период являвшегося одним из крупнейших общественных и политических центров казахского народа, имеет честь быть страницей наиболее примечательного и увлекательного материала по истории Казахстана второй половины XIX - начала XX веков. Город Оренбург, располагаясь на границе Казахской степи и западной Сибири, функционировал как административный центр Степного генерал-губернаторства. **В статье архитектора С.Смирнова так описываются особенности данного города:**

«Новые населённые места в Петровскую эпоху строились преимущественно в виде крепостей — главные силы России в то время были направлены на завоевание и

укрепление морских и сухопутных границ. Крепости эти можно разделить на три группы:

1. военные крепости, то есть укреплённые стратегические пункты, предназначенные для пребывания только военного гарнизона;
2. заводы-крепости, особая категория поселений (в основном на Урале), в которых совмещались промышленные, военные и жилые функции;
3. города-крепости, совмещавшие в себе как военные, так и торговые, промышленные, административно-деловые и жилые функции.

В русском градостроительном искусстве XVIII века Оренбург — один из лучших образцов города-крепости».[3, **704]**

«Край кочевников все больше населялся людьми из исконно российских районов… Особые страницы в истории Оренбурга связаны с именем военного губернатора Василия Алексеевича Перовского. Три четверти всех примечательных зданий в Оренбурге построены при нем. Он же положил начало освещению улиц. При Перовском появился водопровод - вода из Урала поступала в центр города, в бассейн, и народ оттуда брал ее бочками. С именем В. А. Перовского связаны важнейшие достижения в развитии Оренбурга в XIX веке».[4]

«26 августа 1920 года Советское правительство (ВЦИК и СНК РСФСР) издало декрет «Об образовании Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики» в составе РСФСР и установило, что органами управления КирАССР являются местные Советы депутатов, ЦИК и Совнарком, а для управления военным аппаратом был учрежден Киргизский военный комиссариат. 4 октября 1920 года в Оренбурге состоялся Учредительный съезд Советов Киргизской АССР, Оренбургская губерния вошла в её состав, а город Оренбург стал столицей Киргизской АССР. В 1920 году была образована новая автономия в составе РСФСР — Киргизская АССР (с апреля 1925 года — Казакская АССР) со столицей в Оренбурге. Позже Ак-Мечеть. В апреле 1925 года Оренбургская губерния была выведена из состава Казакской автономии, столицу которой переименовали в Кзыл-Орду».[5]

В Оренбурге находились те учебные заведения, где обучалась молодежь из казахских степей. Город, наряду с такими центрами, как Омск и Ташкент, являлся эпицентром становления и гражданского роста национальной интеллигенции. Здесь часть прогрессивной казахской элиты, активно занимаясь общественной деятельностью, существенно влияла на социально-политическую и экономическую ситуацию в регионе.

Вспомним, что Ч.Валиханов был действительным членом Императорского Русского географического общества (ИРГО), Абай Кунанбаев принимал участие в работе Семипалатинского областного Статистического комитета, открывшегося благодаря усилиям политического ссыльного Е.П.Михаэлиса в 1883 г., И.Алтынсарин был член-корреспондентом Оренбургского отделения географического общества.[7]

Одной из ярких фигур в казахской истории среди государственных деятелей прошлого века является хан Букеевской орды Жангирхан Букеев (1800-1845). Ж. Букеев принадлежит к ряду прозорливых деятелей, которые глубоко поняли то обстоятельство, что судьба его народа не расторжима с Россией. Поэтому он принимал активное участие в деле распространения среди степняков европейских ценностей. С целью создания благоприятных условий для привлечения детей казахской знати в систему русского правления, он их направлял в Неплюевское училище в Оренбурге. Распространение грамотности и привлечение детей ордынцев к образованию составляли особую заботу хана.[8]

Со второй половины XIX века, т.е. с того момента, когда Казахстан окончательно был включен в состав Российского государства, наблюдается повышенный интерес российских ученых, деятелей культуры, мыслителей к истории казахов, их традициям, обрядам, верованиям. Представители казахского ученого мира Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, А. Кунанбаев, Шакарим, А. Байтурсынов являлись продолжателями

традиционных педагогических методов, синтезируя их с передовым просвещением. Значительную роль на формирование мировоззрения Чокана Валиханова и его просветительские идеи оказали русские ученые и мыслители Г.Н. Потанин, Н. М. Ядринцев, Ф.М. Достоевский, С.Ф. Дуров. Исследователь казахского фольклора А.Е. Алекторов благотворно воздействовал на А. Байтурсынова, впоследствии занявшегося политической деятельностью.

Русская интеллигенция Омска и Оренбурга сыграла важную роль в развитии просвещения на территории Степного края. В этих же городах издаются казахские газеты и журналы «Дала Уалаятының газеті» («Киргизская степная газета»), «Қазақ», «Қазақстан», «Ешим даласы», «Серке», «Айқап».[9]

Во второй половине XX века, в таких крупных городах, как Ташкент, Оренбург, Омск, Уральск, Астрахань появились первые газеты на языках местного населения в качестве отдельных официальных органов местной администрации Российского правительства. Это было сделано для того, чтобы усилить колонизаторскую политику царизма, быстро и оперативно информировать население о царских указах и приказах. Выходит приказ об издании еженедельной газеты «Қазақ» Главного управления по делам издательства МВД за подписью Военного губернатора Уральской области Губернатора генерал-лейтенанта Сухомлинова.«Согласно циркулярному распоряжению №14508 от 9 декабря 1905 года Главного управления ... под ответственным и полном объеме редакторством казаха аула №5 Тусупской волости Тургайского уезда Ахмета Байтурсынова, издавать в г. Оренбург еженедельную газету «Қазақ» на киргизском (казахском) языке ... Губернатор Сухомлинов».[10]

Общенародная газета появилась семь с лишним лет спустя, хотя, как свидетельствуют архивные источники, разрешение на издание казахской газеты под названием «Қазақ» было выдано Ахмету Байтурсынулы еще 9 декабря 1905 года. Первый номер еженедельной газеты «Қазақ» появился 2 февраля 1913 года в Оренбурге. С 1915 года она стала уже выходить два раза в неделю. И сразу же завоевала широкое признание. Ее выписывали во всех уголках Казахстана, тогда еще Степного и Туркестанского краев, или девяти областях и одной губернии (Астраханская), как об этом писал в № 8 газеты «Қырбаласы» («Сын степей» — псевдоним Алихана Букейхана) в статье, посвященной численности казахов на тот момент. Газету «Қазақ» выписывали и студенты-казахи, обучавшиеся в вузах России — от Киева до Казани, от Санкт-Петербурга до Томска, о чем свидетельствуют их многочисленные письма, опубликованные на ее страницах. Она стала общенациональным изданием почти пятимиллионного народа и способствовала национальной консолидации казахов.[11, с.4]

Что касается Оренбурга, именно как центра притяжения казахской национальной интеллигенции начала XX века, то в это время он становится свидетелем интенсивного роста национального самосознания и интересов казахского народа. Для этого казахская интеллигенция и дала название своему национальному движению, как - «Алаш». Из глубин веков ведет начало это слово, одинаково священное для таких тюркских народов, как казахи, башкиры, татары, киргизы, каракалпаки и ногаи. Ибо в древности эти народы были известны окружающему миру, как «Алты Алаш».

Тюркская интеллигенция начала XX века отличалась особым мировоззрением, которая характеризовалась высочайшей преданностью и порядочностью, благородством, жертвенностью, глубочайшими научными знаниями и духовностью. И казахская, и татарская, и башкирская интеллигенция начинают свое наднациональное движение во имя сохранения своих народов. К началу XX века и в Казахстане, и в Татарстане, и в Башкирии шел процесс формирования национальной интеллигенции, часть которой получила европейское образование в высших учебных заведениях России и Европы. С самого начала она испытала на себе влияние национальных движении Востока, буржуазных революции Запада и нарастающее давление со стороны своих соотечественников, оппозиционно настроенных царскому режиму. «Лучшая часть

интеллигенции, считая главным в своей политической деятельности защиту национальных и общественных ценностей, стала отстаивать интересы родного народа и возглавила освободительное движение. ... интеллектуалы начала XX века были полиязычны. Они постоянно проявляли заботу о судьбе национального, родного языка в культурном и политическом атрибуте нации. Подняли национальное самосознание народа на государственный уровень. И боролись за обретение государственности. Став лидером Алаш-Орды, А.Бокейханов выразил свои мысли, общие для каждого, ратующего за свою Отчизну: «Я живу, дышу, существую внутренними делами своей родины, для меня судьба ее превыше всех благ... Я не могу спать спокойно, если не знаю, в каком положении она находится». [6, с.16]

«В период двух революций в России определенная часть казахской интеллигенции методом воздействия избрала духовное обновление общества. Она стала активно пропагандировать идею Алаш, где доминирующим элементом должно было быть становление обновленного государства в Великой степи. В 1917 году произошло несколько событий, имеющих для казахского народа действительно историческое значение. Это принятие на Первом Общеказахском съезде (Оренбург, 26-28 июля 1917г.) решения о создании казахской политической партии «Алаш», провозглашение на 2-м съезде казахов (5-12 декабря 1917 г.) Казахской Автономии «Алаш» в составе Российской федерации. Закономерным завершением этих событий стало образование правительства Автономии - «Алаш» («Алаш Орда»). Таким образом, впервые после вынужденного ухода с исторической арены Казахского ханства, были сделаны первые политические шаги к обретению Независимости Казахстана».[12]

«Первом Общеказахский Съезд постановил, что в состав казахской автономии должны войти Бокеевская Орда, Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская области, районы Закаспийской области и Алтайской губернии, населенные казахами. Центром Алаш-Ординской автономии временно был объявлен г. Семипалатинск. Правительство Алаш-Орды возглавил Алихан Бокейханов. Съезд постановил организовать региональные уездные Советы и комитеты, был разработан план создания казахской милиции. А самое главное, съезд поручил Алаш-Орде «немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казахским населением».

После падения самодержавия движение «Алаш» в конце 1917 г. от проблем партийного строительства перешло к попыткам создания национальной автономии. Алашевцы выступали в русле общедемократических требований российской общественности, последовательно отстаивая завоевания Февральской революции 1917 г. На протяжении завершающего этапа истории движения «Алаш» (1918-1920) его руководители хорошо осознавали трудность идеи полной автономии, прежде всего в силу разбросанности территории и слабости экономического развития самого казахского общества и военно-политической ситуации.

Позже взаимоотношения партии «Алаш» с новым правительством перешли к постоянным контактам и компромиссам. Трезво оценив ситуацию, руководители «Алаш» приняли условия, продиктованные советским военно-политическим руководством. А. Бай-турсынов после встречи с В.И. Лениным в 1919 году был включен в состав чрезвычайного краевого органа - Киргизского ВоенноРеволюционного Комитета (КирВРК), власть которого, однако, зачастую оказывалась лишь номинальной. Фактически управление осуществлялось органами Туркестанского фронта, а затем партийными комитетами, ведущую роль в которых играли командированные из центра большевики». [13]

Подытоживая сказанное, можно добавить, что, в данной статье были сделаны два акцента в исследовании Оренбурга: краткая история города и город как средоточие политической идеи и идеологии дореволюционной казахской национальной интеллигенции. Оренбург, как и другие бывшие города нашей республики, сыграл одну

из ведущих ролей в становлении и развитии как политической, так и научно-образовательной, культурной элиты Казахстана.

Список литературы:

1. Мигель де Сервантес Сааведра//Native House Museum of Miguel de Cervantes.
2. Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. Под редакцией М.Л.Гаспарова. - М.Изд-во «Наука», 1972
3. С. Смирнов. Оренбург-«всем азиатским странам и землям… ключ и врата».-Оренбург: ИПК «Газпромпечать» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2010.-704 с.
4. https://svastour.ru/articles/puteshestviya/rossiya/orenburg/osnovanie-orenburga.html
5. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%9E%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8
6. Ерназаров Ж.Т. Эволюция идей государственности от деятелей Алаш Орды до независимого Казахстана//Материалы Международной научно-практической конференции «Алихан Букейхан - борец за становление Казахской государственности», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан и 150-летию Алихана Бокейхана 9 декабря, -Уральск, 2016г., -с.16
7. Мусабалина Г.Т. Элита Алаш-Орды. Источник: https://e-history.kz/ru/project/view/11?type=publicationproject&material_id=86 © e-history.kz Евразиййский национальный университет им. Л.Н.Гумилева.
8. Ескалиев С.А. Влияние России на формирование интеллигенции Казахстана (конец XX-нач XX века) https://ehistory.kz/ru/project/view/11?type=publicationproject&material_id=86
9. Айтмухамбетов, А.А. «Образование и формирование казахской интеллигенции Северо-Западного Казахстана во второй половине XIX - начале XX вв».-Костанай, 2000, http://cheloveknauka.com/narodnoe-obrazovanie-i-formirovanie-kazahskoy-intelligentsii-severo-zapadnogo-kazahstana-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-x#ixzz6HRGAV0y6
10. «Қазақ» газеті» https://vk.com/@enbekshikazakh.maslihat-aza-gazet
11. Сеитова Б., ИБО ОУНБ им. Л.Н. Толстого. «Дореволюционные периодические издания Казахстана (1880-1917 гг.)»,-Костанай, 2018, -с.4
12. Любичанковский С.В. «Историографические подходы к проблеме формирования казахской интеллигенции на территории Оренбургского края: между аккультурацией и инкорпорацией»//Известия Самарского научного центра РАН,2018, https://e-history.kz/ru/publications/view/3726
13. http://bibliotekar.kz/istoriki-kazahstana-za-9-klass-nachalo-x/2-alashskaja-avtonomija.html

ОӘЖ 94(574) "1882-1917"

ОРЫНБОР ЖӘНЕ XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ.

Едилханова С.А.

Батыс Қазақстан инновациялық- технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Аталған мақалада Орынбор қаласының қысқаша тарихы және Қазақ елінің астанасы болған кездегі рөлі мен әсері қарастырылады. Мұндағы оқу орындарында қазақ ауылдарынан келген жастар сауатын ашқандығы, Омбы және*

Ташкент орталықтары сияқты, Орынбордың ұлт зиялыларының азаматтық бой көтеру, саяси орныгуының нағыз орталығына айналғандығы туралы айтылады. Осы жерден қазақ элитасы белсенді түрде аймақтағы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайға елеулі ықпалын тигізіп отырды.

Кілт сөздер: *қала, астана, әкімшілік орталығы, оқу орындары, ұлт зиялылары, мерзімдік басылым, ұлттық сана-сезім, рухани жаңғыру.*

ӘОЖ 9(574)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРАРЛЫҚ ДАМУЫ (XX ғ. 60-80 жылдары)

Құрманалин С.Б. *E-mail:* **samatbk71@mail.ru**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: *Мақалада Батыс Қазақстанның халық шаруашылығының негізгі салаларының бірі ауыл шаруашылығының даму тарихы баяндалады. Нақтыланған кезеңде өлкенің аграрлық дамуы біраз ілгері басты. Авторлар ауыл шаруашылығындағы оң қадамдарды салыстырмалы түрде талдайды. Тақырыптың өзектілігі мен зерттеу қажеттілігі және зерттеу жұмысы бойынша қорытындылар мен тұжырымдар мақаланың негізгі мазмұнын құрайды.*

Кілт сөздер: *Батыс Қазақстан, аграрлық даму, ауыл шаруашылығы, жетістіктер, дағдарысты құбылыстар.*

Халық шаруашылығында ауыл шаруашылығы тарихи да күрделі орындардың біріне ие. Өйткені ол екі өзара сабақтас міндеттерді шешеді: бір жағынан, халықты азық-түлікпен, екінші жағынан өндіріс кәсіпорындарын ауыл шаруашылығы дақылдары шикізатымен қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылығының қоғамдағы осындай маңызды ролі Қазақстан Республикасы тарихына тән жағдай болып саналады.

Қазақстан патшалық Ресейдің отарлау саясаты кезінде де, кейінгі жиырмасыншы ғасырдағы кеңестік дәуірде де ауыл шаруашылығы дамыған аграрлы елдің бірінен саналды. Алайда, Қазақстанның XX ғасырдағы ауыл шаруашылығы дамуының жетістіктері маңызды, әрі қарама-қайшылыққа толы күрделі процестердің бірі болып есептеледі. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ өлкесінде социалистік меншікке негізделген ұжымдастыру саясатын жүргізу қолға алынып, колхоз, совхоз құрылысының негізі қаланғандығы тарихтан мәлім. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін жаңа сипатқа ие болған бұл аграрлық саясат соғыстан кейінгі кезеңде бұдан әрі жалғасып, республикада 1950-жылдардың аяғына қарай совхоз, колхоз құрылысы толық жеңіске жетті. 1960-80 жылдарда бұл саясат одан әрі тереңдеп, Қазақстанда экономикалық жағынан қуатты, энергетикалық, техникалық жағынан жоғары, еңбекті ұйымдастыру тұрғысында сол кезеңге сай тиімді ірі аграрлық ұжымшарлар мен кеңшаралар барынша қызмет етті. Сөйтіп, Қазақстан КСРО-ның шығыстағы ірі аграрлық-экономикалық аймағына айналды. Тіпті, 1980-жылдардың басында ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің өзара жақындасуы барысында ірі аграрлық-өнеркәсіптік кешендердің дүниеге келуіне жол ашылды. Алайда, 1980-жылдардың бірінші жартысында жалпы КСРО секілді Қазақстанда да ауыл шаруашылығының дамуына жетістіктермен қатар күрделі қиындықтар, қарама-қайшылықтар, тежелу процесі тән болды.

Қазақстанның ауыл шаруашылығының дамуында Батыс аймағы (Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау облыстары) өзінше үлес қосты. Оның айқын дәлелі Батыс Қазақстанда екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдарда мал саны өсіп, жоғары егіншілік дамып, нәтижесінде бұл өлке ірі аграрлық-экономикалық аймақ

дәрежесіне көтерілді. Сөйтіп, 1970 жылдардың аяғы – 1980 жылдардың басында Батыс Қазақстан аймағы жалпы республикалық ауыл шаруашылығы жиынтық өнімін өндіруде астық дақылдары бойынша 10 пайыз, ет өндіру 15 пайыз, жүн 24 пайыз, сүт өндіру 10 пайыз үлеске ие болды [1, 141 б.]. Ірі ұжымшарлар мен кеңшарлар, агроөнеркәсіптік кешендер, ауыл шаруашылығы дақылдарын өңдейтін құрылыстар салу жүзеге асырылды.

Қазіргі таңда тарихымыздың ақтаңдақтарын ашуда, жекелеген аймақтың, ауыл шаруашылығы салалары мен өнеркәсіп орындарының еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін баяндау, олардың даму барыстарын саралап зерттеу тарих ғылымының негізгі бағыттары қатарына жатады. Соның ішінде 1960-1980 жылдардағы Батыс Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтарын зерттеу танымдық мағынасы мен тарихи маңыздылығы айқын тақырып болып табылады. Өйткені зерттеу тақырыбының өзектілігі қоғам өмірінде ауыл-селоның алатын орнымен тығыз байланысты. Себебі кез-келген ұлттың шығу тегі, өзінің бастау бұлағы, дәстүрлі мәдениетінің қалыптасқан кеңістігі – ауыл. Ал ауылдың тарихы – қазақ ұлтының тарихы. КСРО ыдырағанға дейін қазақтардың басым бөлігі ауылдарда тұрып, аграрлық салада еңбек етті. Оның үстіне халықты азық-түлікпен, индустрияны шикізатпен аграрлық сала қамтамасыз етеді.

Республика жағдайындағы ауыл шаруашылығындағы жетістіктер мен күрделі қарама-қайшылықтар Батыс Қазақстанның ауыл шаруашылығында да көрініс тауып жатты. Қазіргі егемендік және тәуелзідік жағдайында бұл ауыл шаруашылығының дамуындағы қандай да болмасын өзгерістер өз тамырын кеңестік дәуірдегі аграрлық саясаттан алады. Сондықтан осыған сәйкес, тарихи күрделі процестерді, қоғамдық-саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени-рухани және әлеуметтік-демографиялық өзгерістерді шынайы тұрғыда зерделеу, оның оң және теріс ықпалдарын жан-жақты ашып көрсету бүгінгі таңда отандық тарихтағы қажетті міндеттердің бірінен саналады. Бірінші кезекте күні бүгінгі жас буын өзінің аталарының немесе қазіргі аға ұрпақтың қандай жағдайда, қандай қоғамда, қаншалықты еңбек атқарғандығын тарихи тұрғыда пайымдай алуы керек. Осы тұрғыда аграрлық тарихты зерттеушілер тарапынан көпшілік назарына ұсынылатын ғылыми еңбектердің алдына қойған міндеттерінің қатарында төмендегідей өзекті сұрақтар болуы тиіс. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдардағы Батыс Қазақстан еңбекшілерінің ауыл шаруашылығын дамытуға қосқан үлесін тарихи сана елегінен өткізу. Оның ішінде, 1946-1953 жылдардағы әміршіл-әкімшіл жүйенің шарықтауы барысында аймақта ауыл шаруашылығының дамуын қалпына келтірудегі тарихи процес пайымдалуы керек. Екіншіден, 1953-1954 жылдардағы КОКП ОК қыркүйек және ақпан-наурыз пленумдары шешімдеріне сәйкес жүргізілген түбегейлі бетбұрыс пен тың және тыңайған жерлерді игеруден туындаған аграрлық тарихтың даму барысы зерделенуі қажет. Сонымен қатар КОКП ОК 1965 жылғы наурыз пленумы шешіміне сай қабылданған жаңа агралық саясатты жүзеге асыру барысындағы жетістіктер мен күрделі қиындықтар тарихын баяндау болып табылады. Сол сияқты, 1980 жылдардың ортасында басталған қайта құру саясаты кезінде жүргізілген реформалар және тәуелсіздіктің алғашқы кезеңіндегі ауыл шаруашылығын нарыққа көшіру мәселелері де бүгінде ел тарихының, шаруашылық шежіресінің назар аударарлықтай келелі мәселелерінің қатарынан саналады және жан-жақты қарастыруды талап етеді.

Заманында Қазақстандағы кеңестік аграрлық саясатқа қатысты дәуір үрдісіне сәйкес көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Біз бұл шағын мақалада кезеңдегі өлкенің аграрлық даму тарихнамасындағы басты зерттеулерге талдау жасауды мақсат етіп отырмыз.

Осы орайда тақырыпқа қатысты отандық авторлардың монографиялық еңбектерінің басында тұрған Г.Дахшлейгер мен К.Н.Нұрпейісовтың «Кеңестік Қазақстанның шаруалар тарихы» атты еңбегінде мұрағат құжаттары, статистикалық

деректердің мол қоры жинақталған. Еңбекте ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық жабдықталуы, еңбеккерлердің әлеуметтік құрылымындағы өзгерістері баяндалады. Сонымен қатар, зерттеу еңбегінде ұжымшар құрылысының тарихы, ұжымшар мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайларының табыстары көрсетілген [2, 78 б.].

В.К.Савосько мен И.Ш.Шамшатовтың монографиясында [3, 241 б.] ұжымшар құрылысының тарихи тәжірибесі ұжымшар өндірісінің материалдық-техникалық базасының нығаюы, ұйымдастыру мен еңбек төлемі, мамандардың өсуі және т.б. көрсетілген. Ал, басқа еңбегінде зерттеуші И.Ш.Шамшатов ұжымшар өндірісінің отыз жылдық даму жолын қамтып, сонымен бірге КОКП ОК-нің 1965 жылғы наурыз пленумынан кейінгі аграрлық саясаттың жүзеге асу барысындағы әлеуметтік-экономикалық нәтижелеріне көңіл аударады [4, 154 б.].

Қазақстанның аграрлық дамуын талдауға жасалынған қадамдардың бірі деп К.А.Берденова, С.И.Иманбердиеваның «Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана» деген бірлескен зерттеуін атап өтуге болады. Еңбекте 1960-80 жылдардағы Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуы тарихта шынайы көзқараспен талдау жасалынған. Бұл жұмыс жаңа тарихи принцип тұрғысында жазылып, сол тұстағы бүкіл Кеңес Одағындағы аграрлық салада етек алған тоқыраудың себептерін айқындауға ұмтылыс жасайды. Оның негізгі себептерін авторлар ауыл шаруашылығы саласындағы социалистік меншіктің орын алуының аграрлық теория мен практиканың алшақтығы салдарлары ретінде түсіндіреді.

1996 жылы жарық көрген Б.Қ.Бірімжаровтың «Қазақстанның 60-80 жылдардағы ауыл-селоларының әлеуметтік-экономикалық дамуы (батыс облыстар материалдары бойынша)» атты төрт тараудан тұратын монографиясы [5, 96 б.], біздің зерттеуімізге кезеңі жағынан да, тақырыбы жөнінен де жақын. Тақырыбынан көрініп тұрғандай, бұл зерттеуде XX ғасырдың 60-80-ші жылдардағы Батыс Қазақстан ауыл-селоларының әлеуметтік-экономикалық дамуы қарастырылып, өңірдің аграрлық әлеуеттегі үлесін анықтауға мән берілген, мәдени-тұрмыстық қызмет сапасының әр кезеңдегі деңгейі сараланған. Ауылдар мен селолардың артта қалуын зерттеуші көптеген объективті және субъективті себептермен байланыстырады. Сонымен қатар автордың келесі еңбегінде соғыстан кейінгі жылдардағы Батыс Қазақстанның жарты ғасырлық ауыл шаруашылығының даму тарихы жан-жақты сараланады [6, 158 б.].

Зерттеуші С.А.Байтілен «Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990 жылдар)» деген тақырыпта жазылған докторлық диссертациясында кеңес қоғамының аграрлық салада ғана емес, қоғамның барлық саласында дағдарыстық құбылыстар орын алғандығын атап көрсетеді [7, 126 б.]. Қ.Қ.Байсаринаның «Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары (1946-1965 жж.) деген тақырыпта жазылған докторлық зерттеу жұмысында соғыстан кейінгі жылдарда ауыл шаруашылық өндірісін дамытудың басты бағыттары, оның қайшылықты тағдыры, өмірге енгізілу әдісі, түрі мен тәжірбиелері, сол секілді аграрлық саясаттың ащы сабақтары, қиыншылықтары мен зардаптары зерттелген [8, 46 б.].

Тарихшы-ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстары дәлелдегендей, Батыс Қазақстанның XX ғасырдың екінші жартысындағы дамуында ірі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани және демографиялық өзгерістердің жүргізілгеніне толық көз жеткізуге болады. Оның айқын дәлелі Ұлы Отан соғысы барысында қираған, дағдарысқа келген ауыл шаруашылығының қысқа мерзімде 1948-1953 жылдарда қалпына келтірілуі, аймақта жүргізілген тың және тыңайған жерлерді игеру барысында қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, 1965 жылдан басталған жаңа аграрлық саясатты жүзеге асыру жолындағы еңбекшілердің қоғамдық-саяси және әлеуметтік белсенділіктері, оның барысында қалыптасқан аймақтағы, ауыл-

селолардағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани салалардағы ауқымды жетістіктер болып саналады.

Осындай оң өзгерістердің Батыс Қазақстан ауыл шаруашылығын қайта құру саясаты және нарыққа көшіру кезеңінде еңбекшілер тарапынан оң қолдау тауып отырғандығына толық көз жеткізуге болады. Алайда, зерттеу жұмыстарында назар аударылғандай Батыс Қазақстан еңбекшілерінің бұл табыстарға қол жеткізуде күрделі қиындықтар мен қарама-қайшылықтарға тап болғаны белгілі. Бұл аймақта да ауыл шаруашылығының дамуында күрделі тежелу механизмдері орын алған. Олардың қатарына 1946-1953 жылдар аралығында шарықтау шегіне жеткен саяси тұрғыдағы әміршіл-әкімшілік жүйенің орын алуын, 1950 жылдардың аяғы – 1960 жылдардың басындағы қиыншылықты тың және тыңайған жерлерді игеру барысындағы табыстарға қол жеткізгенмен, ауыл-селоларда азық-түлік мәселесінің шиеленісуін немесе 1970 жылдардың аяғы – 1980 жылдардың бірінші жартысында жалпы КСРО шеңберінде қалыптасқан экономикадағы тежелу механизмдерінің аймақ шаруашылығына тигізген теріс ықпалдарын және қайта құру саясаты мен тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы ауыл шаруашылығын реформалаудағы, оны нарыққа көшірудегі кездескен қиындықтарын, қарама-қайшылықтарын жатқызуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Народное хозяйство Казахстана за 60 лет. Алматы,1980.-241 с.
2. Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 247 с.
3. Савосько В.К., Шамшатов И.Ш. Колхозное строительство в Казахстане (1946-1970 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1974, 276 с.
4. Шамшатов И.Ш. Колхозы Казахстана: развитие общественного хозяйства и его социально-экономические результаты (1946-1980 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1985. – 252 с.
5. Берденова К.А., Иманбердина С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1994. – 142 с.
6. Бримжаров Б.К.Социально-экономическое развитие аулов и сел Казахстана в 60-е – 80-е годы (по материалам западных областей). – Алматы, Гылым: 1996. – 188с.
7. Байтілен С.А. Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: ауыл шаруашылығындағы экстенсивті бағдар және дағдарыс (1965-1990) // Тарих ғылымдарының докторлық диссертациясы: 07.00.02. – Алматы, 2000. – 247 б.
8. Байсарина Қ.Қ. Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары (1946-1965 жж.) // Тар. ғыл. докт. ... автореферaты: 07.00.02. – Алматы, 2006. – 37 б.

УДК 9(574)

АГРАРНОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА (60-80 ГОДЫ XX В.)

Курманалин С.Б.

Аннотация: *В статье рассказывается об истории развития сельского хозяйства как одна из отраслей народного хозяйства Западного Казахстана. В данном периоде аграрное процветание региона значительно продвинулось. Авторы в сравнительном порядке анализируют развитие сельского хозяйства. Значимость данного предмета и необходимось его изучения, более того итоги и концепции по его исследовании составляют основное содержание данной работы.*

Ключевые слова: *Западный Казахстан, аграрное развитие, сельское хозяйство, достижения, кризисные явления.*

ӘОЖ 93/94

МАҢҒЫСТАУ ТАРИХЫ: ҮСТІРТ (XIX Ғ. ОРТАСЫ МЕН XX Ғ. БАСЫ)

Қалменов М.Д. *E-mail:* **kalmenoff@mail.ru**

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аңдатпа: *Мақалада Маңғыстау өңірі мен Үстірт жазығында орналасқан діни-мемориальдық сәулет ескерткіштерінің бірі – мешіттер туралы жазылған.*

Кілт сөздер. *Маңғыстау, Үстірт, мешіт, Сұлтан епе, Шақпақ ата, Қапаш, Көркембай*

Маңғыстау және Үстірт ескерткіштерінің ішіндегі мешіттердің басым көпшілігі мемориалды-діни кешендерде қорымдар мен бейіттер де шоғырланған. Осындай қорымдармен қатар мешіттердің – жартастық, жер астылық, жер үстілік (қабырғалы) және далалық еден үстіндегі болып бөлінетін түрлері болады.

Олардың қалыптасуында белгілі бір заңдылық байқалады. Кейбір жағдайда сәулеттік бейіттер ертедегі көшпенділер кезеңіндегі ескерткіштер маңынан бой көтереді немесе тіпті көшпенділердің жерлеу-ғибадаттық кешендерінің генезистік (өзіндік кульминация) тегінен тарайтындығын көрсететін қола дәуіріндегі қорғандар қасында тұрады. Ескерткіштердің мұндай кешендік құруы Шопан-ата, Қамысбай, Ақүйік және т.б. қорымдардан көруге болады [1, 75 б.].

XIX ғ. олардың белгілі бір ретпен үйлесімділік тенденциясына ойысуы, сөйтіп ансамбльдік құруға талпыныс байқалады. Кейбір зерттеушілер ірі қорымдар кешенінің құрылымының дамуында (Қамысбай, Сисем-ата) периметрлік принцип арқылы орналастыру, яғни ір көлемдегі (мавзолейлер) құрылыстар кешеннің шетіне салынып олар қалқада қалмауын ескерген деп есептейді. Осындай ескерткіштерге сипаттама бере кетсек [2, 135 б.].

Қапаш мешіті (Шебер Қапаш Қинақұлы), 1928 жыл. Шетпе ауылынан солтүстікке қарай 35 км орналасқан.Таскескендегі Жынғылды-сай шатқалындағы мешіт жоспар бойынша тікбұрышты құрылыс түрінде салынған. Цоколдың жоғарғы бөлімі қиғаш кесімге ие және одан бірқатардан аса тікбұрышты белдікше-шығым өтеді. Қабырғалары уақыт өте ақ түстен сарылау охра түске айналған әкті-құмтастың араланған кесектерінен құралған. Терезелері солтүстік және оңтүстік жақтарында орналасқан, ал батыс жағында қасбеттік кішігірім ойығы бар михраб қуысының тікбұрышты шығымы бар. Есік қуысы шығыс жағында. Есік үстіндегі аркадан жоғарғы жағы сынған цилиндрлі найзатаспен бітетін бедерлі сурет іздері сақталған. Табалдырық биіктігі 0,3-0,4 м. терезелер үстінде іштерінде ашылған қызғалдақ бастарының бедерлі суреттері бар аркалы қуыстар жасалған. Құрылыс 3 бөлмеге бөлінеді. Біріншісі кіріс маңында, көлемі кішігірім, 2 тікбұрышты баған колоннаға ие және басты бөлмемен3 аркалы ойық көмегімен қосылады. Кеңістік дамуы кірістен орталыққа «оқу сыныбына» кеңейеді. Батыс қабырғадағы тікбұрышты кішігірім қуыс ұстаздың сабақ өткізер орны болған. Осы бөлменің үстінде кішігірім күмбез бар, жарық беруі үшін шамдал қойылуы ықтимал.Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015 жылғы 30 наурыздағы №119 бұйрығымен Республикалық маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген [2, 105 б.].

Көркембай-ахун мешіті. Бейнеу ауылынан 40 км оңтүстік-батыс бағыттаорналасқан. Мешіт Маңғыстау өлкесінің XIX ғасырдағы салынған

құрлыстарының ішінде ең ірісі, әрі сәулет ескерткіші. Мешіттің жоспары 22 бөлмелі тік төртбұрышты құрылыс, іргетасы жоқ бірсатылы қабырғаның төменгі жақ қаландысы үстіне орнатылған, төбесінен 28 күмбез шығарылған. Мешіт қам кесектен тұрғызылған, қабырғасы сыртынан әктастармен қапталған, ішкі қабырғалар сыланған. Ғимарат ортасында 4 үлкен зал орналасқан, периметр бойымен арқалығы бар босағалар мен күмбезді шатыры бар бөлмелер қабырғадан шығып тұратын жалған бағаналы болып қатарласқан. Ортадағы залдардың күмбезі өзегі шаршы болған колонналарға сүйенген. Қасбеттердің бұрыштары мен қабырғаларда пилястрлер қаланған. Есік қуысы негізінен шығыс және батыс қасбеттерінде орын тепкен, қабырғаларында терезе саңылаулары бар. Қабырға, күмбездің құлаған жерлері қалпына келтіріліп, жалпақ тастардан цемент-құм сылағы негізінде дуал-қоршау тұрғызылған. Көркембай Бектұрлыұлы ел арасында діни білімді, имандылықты уағыздаушы адам ретінде белгілі болған. Көркембай мешіті 1928 жылға дейін білім ордасы ретінде пайдаланылып, онда ел балалары мұсылманшылықтан дәріс алған. Мешітте елге атағы белгілі ахундар, ишандар (Абдолла хазірет, Шәудір ишан, Қарақалпақ Мәткәрім, т.б) сабақ берген. Бектұрлыұлы Көркембай ахун большевиктер тарапынан қуғынға ұшырап, ұстаздарын таратып, мешітін жауып, өзі Тәжікстан жеріне қоныс аударады.

Маңғыстау облысы әкімдігінің 2010 жылғы 28 шілдедегі № 279 қаулысы бойынша Жергілікті маңызы бар Тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның жергілікті маңызы бар қасиетті нысандар тізіміне енгізілді [2, 91 б.].

Қазақстанның басқа көшпенді облыстарына қарағанда Маңғыстаудың өзіндік мешіттер «инфрақұрылымы» белгілі дәрежеде дамығын. Олар мал өсіретін тұрғындардың өне бойы келіп тұратын ірі руларға, рауралық бейіттерге арналған. Мешіттердің ***негізгі үш типологиялық тобы*** өріс алған: *жартасты-жерасты, еден үстінде немесе «далалық» (қарапайым), жер үстілік қабырғалы (архитектуралық)* [3, 652 б.].

Жартасты-жерасты мешіттерінің ерекше тобы Каспий жағалауында XII-XIII ғғ. пайда болады. Тастан кесіліп, қашап жасалған бөлменің едені мешіттің күндізгі есік алдындағы жер деңгейімен бірдей, тіпті даладан келер жолдан көтеріңкі (Шопан-ата, Шақпақ-ата, Оғыландыдағы Бекет-ата, т.б.) [4, 159 б.]. Осыған сәйкес ескерткіштер негізгі екі түріне бөлінеді: жер асты және жартасты-жерастылық. Біріншісіне жататындар, мысалы Қараман-ата, Есен-ата, Сұлтан-Епе, Масат-ата, Көбен, т.б. мешіттер. «Жер астына түсудің» негізгі екі себебі бар: біріншіден, сопылық тақулық идеяның әсерімен, оқшаулықта қарау-пайымдау, жалғыздықта болу. Бұған белгілі бір уақыт аралығында жер астында тұру әбден сай келеді. Жартасты-жерасты ғибадатханалардың Манғыстау мен Үстіртте пайда болуының басты себептерінің бірі ыстық, сусыз ауа райы, жазда әдеттегі жер бетіндегі үйде тұру өте қиын. Ал жерасты шағын бөлмелер «мешіттер» - тұрғын үйлер тек оның иесіне ғана емес, сирек болатын жолаушыға да, зиярат етушілерге де, саяхатшыларға да белгілі дәрежеде сая болады. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша бұл жерде тұрмыстық заттар жақсы сақталады, азық-түлік қоры да болады. Нағыз жерасты мешіті көлемі жағынан өте үлкен емес: төбесі аласа 1-2, ең үлкені 3 бөлмеден тұрады. Олардың ішінде ең көрнектісі Қараман-ата және Сұлтан-Епедегі көне ескерткіштер. Бірінші жерасты үй кішігірім биіктік еңісінде орналасқан, жазық жер болатын және кіре берісі еңістеу келген бөлмеден, мінәжат ететін зал және әулие жерленген түпкі бөлмеден тұрады. Аңыз бойынша Қараман-ата бейітінде тазаруға ант беруге болады екен. Кезінде кешен қирауға ұшырығын. Сұлтан-Епе мешіті Маңғышлақ бұғазына қараған үлкен жардың басына шауып жасалған. Жардың қарсы жағынан жерасты үйіне көптеген баспалдақтар алып барады. Мешіттің төбесін бекіту үшін тас бағаналар қойылған [5, 33 б.]. Масат-ата мен Көбен мешіттері өте қызғылықты. Олардың кірер бөлігі жартылай ашық, тік бұрышты ойық арқылы төбесінде жарық

түсетін тесікке қақпақ орналасқан негізгі бөлмеге апарады. Жекелеп айтсақ бірінші кешенде ол тиянақты етіп қашалған бес бұрышты, көлденеңінен 4,50 м-ге жуық, кіреберістің сол жағында оңтүстік-батыс қабырғада михрабы бар бөлме. Аңызға қарағанда Масат-ата кәпірлермен – қалмақтармен күрес жүргізген және соңғылар намаз үстінде оның басын шауып тастағанда «ол оны қолына қысып алып, атына қарғып мінеді де жоғалып кетеді; оның атының ізі осы күнге дейін көрініп жатады» дейді [6, 47 б.].

Манғыстау және Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттерінің басқа бір түрі тамаша ескерткіштер ретінде танылады. Бірінші кезекте, ол жоғарыда айтылған, осы маңның ең бір қасиетті орны Шопан-ата кешені. Оның маңызды куәгері ретіндегі сырыққа арқардың мүйіздері ілінген, бұл ескі мешіттің іс жүзіндегі бөлмелері жинақы күтілген. XII-XIII ғғ. жартастың шығыңқы тұсынан қашалған аса көрнекті діни, архитектуралық-ландшафты ескерткіш Шақпақ-ата мешіті болып табылады планында крестке ұқсатып қашалған мешіттің көрінбейтін жағында порталды етіп көмкерген кіреберіс жартастың батыс қабырғасында, ал жазық жерге шығатын есігі жартастың екінші қабырғасында. Орталық залдың әшекейі (кресттің ортасы) өңірдің көшпенділердің сәулет өнерінде алғаш рет орделік құрылым элементтері пайдаланылып, олар әртүрлі капителдермен бұрыштық колонналардың (бағаналардың) төрттен үші түрінде қойылған; залдың жоғарғы жағы күмбез түрінде қашалып төбесінде жарық түсетін тесік қалдырған [7]. Жартастағы Шақпақ-ата мешіті – аса ерекше құрылыс, оны салуға мамандардың ойынша инженерлік ілім, Үстіртте белгілі болған жартастық үңгірлерде қалалар жасау тәжірибесі де пайдаланылған. Мысалы, жазықтық оңтүстік-шығысындағы Бүтінтауқалада бірнеше жүз ертедегі тұрған үңгірлер бар. Шақпақ-ата мешітін алғаш ашқан А.Г.Медоевтің әделетті ескертпесінде оларды жасаушылар «...құрылысшы емес, көбіне мүсінші сияқты еңбектенген» дейді [8, 85 б.].

Маңғыстау мен Үстірттегі жартасты-жерасты мешіттер жасау дәстүрі XX ғасырдың басына дейін өмір сүреді. Осы уақытқа жататын бұрын айтып өткен Көбен мешіті. Діни-тұрғындық кешендер салуда әсіресе атағы шыққан адай руынан Бекет-ата Мырзағұлұлы (XVIII ғасырдың ортасы – 1813ж.), Батыс Қазақстандағы діни және рухани ағартушылардың ең атақтыларының бірі. Ол бірнеше мешіт тұрғызған, соның ішінде Үстірттің адам баруы қиын жерлерге де салған, соның бірінде Оғыландыда өзі де жерленген. Натуралист Э.Эверсманн 1826 ж. қаңтарда Бейнудегі осы айрықша берілген тақуаның мешітін былай деп жазады: үңгір мергельде әдемілеп өңделген. «10 квадрат адымдай және кішірігім тесігі бар; қабырғасы қалың қабатты ақ мергельмен парсы, татар және араб жазбаларымен көркемделген...Осы үңгірдің құрылысшысы бекет атты бір бай, құдайға сенуші қырғыз (қазақ) болған... Айтушылар, оның өз өмірінде осы сияқты төрт ескерткіш салған: басқа біреуі Маңғышлақтан алыс емес; үшіншісі Ембімен жоғары жақты, төртіншісі – Арал теңізімен көршілес Баялыда...» [9, 89 б.].

Жердің бетіне тұрғызылған немесе оларды «далалық» деп атап кеткен өзіндік өте ерекше мешіттер, Маңғыстаудың ортағасырлық қорымдарының біразында кездеседі (Кентті-баба, Ақшора-Белтұран, т.б.). Әдетте олар ішінде басқаға ұқсамайтын басы сүйірленіп өңделген жалпақ тас михрабы қоршаудың оңтүстік-батыс жағына қазып қойылған таспен қоршалған кеңістік болады. Оның артында тәртіп бойынша тек таза жер, ешкім жерленбеуі керек. Қорымдар жағынан көршілес үлкен кесене орналасады, ол қажетті уақытта минарет орнына пайдаланылады. Осындай жағдайларға тап болғанда исламның түркі көшпенділері арасына таралуының спецификалық күрделіліктері жайлы еріксіз ойға қаласың. Оның үйреншіктілікке келуінің ұзақ жолында, мысла, номадтар салттың дәрет алу рәсімін орындауды жиі-жиі құммен «жуынуға» мәжбүр болған. Далалық мешіттердің кейбіреулері ірі көлемге ие болған, қабырғалары бірнеше кесектерден қаланып, кіреберісі сәулеттік көркемделген, бірақ төбесі жабылмаған күйінде қала берген, мысалға XIV-XVII ғғ. Қазбайыр қорымын алуға болады. Осындай аулалық композиция типіндегі құрылыстың кейінгі кездегі варианты Оразмағанбет

Тұрмағанбетұлының XX ғасырдың басында Қызылсудағы мешіті болып табылады [10, 172 б.].

Сонымен, *мешіттердің үшінші тобы* – жер бетіндегі күмбезді немесе жабын арқалықты, жазық төбелі күрделі құрылыс Маңғыстауда XIV ғасырдан таралады. Қаңқа-бабадағы мешіттер кешенінің құрылысының басталу кезеңі де осы уақытқа сай келеді, ол үлкен түзу бұрышты ауладан (25х50м) және үш құрылыстың қиранды қалдықтарынан тұрады.Негізгі ғимарат жобасы түзу бұрышты құрылыс, алдын ала өңделген кесектер мен жалпақ тастардан қаланған он-он бес квадраттық, түзу бұрышты, күмбез төбелері алдын ала жабылған бөлмелерді біріктіреді. Ғимараттың ортасында құлшылық ететін колонналы (бағаналы) зал орналасқан. Басқа екі ғимарат байқауымызша, тұрғын үйлер ретінде XVIII ғасырдың соңына дейін қызметін атқарған, осы діни кешенге пайдаланылған. Полковник Н.П. Ломакин 1870 жылы осы жерде болғанда «...Қаңға-бабада бұрын үлкен түрікмен мешіті болған, оның бірнеше мектебі және қаңғыбастар үйі, кейбір құлаған қабырғалар қалдығы бүгінде көрінеді» деп жазған [11, 15 б.].

Қорытындап келгенде, Маңғыстау өңірі мен Үстірттің жазығы Батыс Қазақстанның керемет халық сәулет өнерінің ошағы болып келген.Туындылар санының молдығы жағынан да, барлық түрінің ең шебер орындалуы жағынан да өңір тұрғындарының архитектуралық құрылыстарының қайталабас нұсқалары осы жерде шоғырланған. Бұл халық сәулет өнерінің теңдесі жоқ ескерткіштерінің кешені біз үшін өте маңызды тарихи-этногафиялық түпнұсқа, сирек кездесетін мәдени-тарихи феномен, оның шығу тегі ең алдымен тамыры терең, үзілмейтін Арал-Каспий этнотарихи дәстүрлерінде жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әжіғали С.Е. «Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері». Алматы, 2014.
2. «Свод памятников истории и культуры Мангистауской области». Актау-Алматы, 2010.
3. Ажигали С.Е. «Архитектура кочевников. Феномен истории и культуры».Алматы.: Изд-во НИЦ «Гылым», 2002.
4. Мендикулов М.Е. Памятники народного зодчества Западного Казахстана – Алма-Ата.: Изд-во Онер, 1987.
5. Шалабаев С., Сыдиықов Қ., Өмірбаев Е. «Маңғыстау». Алматы, 1973.
6. «Маңғыстау энциклопедиясы». Алматы, 2008.
7. Маңғыстау тарихи-мәдени ескерткіштерінің есеп карточкасы. Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорының мұрағаты. Ақтау.
8. Медоев А. Камень и эстетика номадов // Кочевники. Эстетика. (Познание мира традиционным казахским искусством). Алматы, 1993.
9. Джанысбеков Т. К технологии возведения мемориальных памятников Западного Казахстана // Маргулановские чтения (Сб. мат-лов конф.). Алма-ата, 1989.
10. Ажигали С. Камнерезное искусство казахов // Мәдениет (Вестник КазНИИКИ). 2005. №1.
11. Қондыбаев, Серікбол. Маңғыстау мен Үстіртің киелі орындары. Алматы, 2000.

УДК 93/94

ИСТОРИЯ МАНГИСТАУ: УСТЮРТ (СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX В.)

Калменов М.Д.

Аннотация: *В представленной статье кратко описывается объекты мемориально-религиозной архитектуры – мечети которые расположены на территории Мангистау и плато Устюрт.*

Ключевые слова. *Мангистау, Устюрт, мечеть, Султан епе, Шакпак ата, Капаш, Коркембай*

ОӘЖ 94:5(574:1)

1946-1980 ЖЫЛДАРДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУЫ

Сисекешова А.С. *E-mail:* ***alfonsya@mail.ru***

Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қаласы

Аңдатпа: *Аталған мақалада Қазақ КСР Ғылым Академиясының филиалы республиканың батыс аймақтарында да құрылғандығы айтылады. Шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болғандықтан ветеринарлық ғылым жетістікке жетті. Гурьевте мұнай институтында геология және геофизика институты және мұнай химиясы мен табиғи тұздар институты ашылып, олардың кешенді жұмыс жасауы айтылады. Сондай-ақ, Қазақ КСР Ғылым Академиясының және т.б. мекемелер биологтарымен бірігіп, геологтар Маңғышлақта табиғи ортаның кешенді зерттеулерін ұйымдастыруы туралы мәлімет беріледі.*

Кілт сөздер: *Қазақ КСР Ғылым Академиясы, мұнай өнеркәсібі, мал шаруашылығы, химия және табиғи газдар институты, тұз шөгінділері.*

Қазақстанда ғылыми ой-пікірдің қалыптасуы өз тамырын тереңнен алады. Қазақ КСР Ғылым Академиясының филиалы республиканың батыс аймақтарында да құрылды. Шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болғандықтан ветеринарлық ғылым жетістікке жетті. 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдардың басында ВАСХНИЛ-дің қазақ филиалының негізінде Оралда Батыс Қазақстанның ғылыми-зерттеу ветеринарлық тәжірибе стансасы жұмыс істеді. П.И.Островидов, В.С.Анисимов сынды ғалымдар «Боталардағы бруцеллез инфекциясы, жұқпалы ауруларды дарытпау шарасын қолдан жасалған жануарлардың күйдіргіге төзімділік дәрежесін зерттеу және т.б. тақырыптар төңірегінде жұмыс істеді.

50-жылдарда Гурьевте ғылымның тағы бір маңызды саласы құрылды. 1956-1958 жылдары мұнай институты, ихтиология және балық шаруашылығы институты ұйымдастырылды. Гурьев мұнай институтының негізгі мәселелері мұнайдың физикалық, технологиялық, химиялық құрамдарын зерттеу болды.

Сол жылдардағы Орталық ғылыми-зерттеу лаборатория (ОҒЗЛ) және Қазақстан мұнай бірлестігі мұнай өнеркәсібі үшін практикалық сипаттағы көптеген маңызды ғылыми зерттеу жұмыстарын атқарды. Ембі мұнайы мен мұнай өнімі, қабатталған жағдайдағы мұнай мен газдың физикалық құрамын және Құлсарыдағы, Терең-Үзік, Қарсақ, Прорва және т.б. кен орындарында әр түрлі қысымда мұнай-газдың қоспасының жағдайын егжей-тегжейлі зерттеді.

Орталық ғылыми-зерттеу лабораториясында маман кадрлар өсіп шықты. В.Г.Беньков басшылығымен кейбіреулері Ембі ауданын зерттеуге және дамытуға ісіне үлкен табысқа кенелді және ғылыми атақтарға ие болды. Бұл Маңғышлақта үлкен мұнай көзінің ашылуы болып табылады. 1960 ж. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің және Қазақ АКСР Министрлер кеңесінің қаулысына сәйкес Гурьевте мұнай институтында геология және геофизика институты және мұнай химиясы мен табиғи тұздар институты ашылды. Қазақ КСР Ғылым Академиясының және т.б. мекемелер биологтарымен бірігіп, геологтар Маңғышлақта табиғи ортаның кешенді зерттеулерін ұйымдастырды. Бұл зерттеулер аймақтың алып минералды ресурстарын игеруде зор маңызға ие болды. Қазақстанның мемлекеттік гидрогеологиялық картасы, артезиан

бассейндерінің болжамды картасы жасалды. Жер асты суларының балансы зерттеліп көптеген өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық аудандардағы сумен қамту көздері табылды.

Химия және табиғи газдар институтында 10 лаборатория жұмыс жасады. Олар көмірсулар мен мұнай өсімдерінің құрамы мен айналымы, өнеркәсіпке пайдалы тұздар саласындағы мәселелерді, мұнай эмульсиясы және мұнай микроэлементтерін зерттеу мәселелерін өндеді.

Қазақ КСР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті профессор В.Г.Беньковский басқарған физикалық химия лабораториясында кез-келген құймалық мұнай шикізатын химиялық өндеу жолымен күшті қышқылдың және әлсіз қышқылдың ерекше айырбас материалдарын синтездеу жұмысы аяқталды.

Бейорганикалық тұздар химиясы лабораториясында жеңіл металдардың құрамы мен қасиеттерін анықтауда қызықты жұмыстар жүргізілді. Мұнай химиялық синтез лабораториясы Қазақстан үкіметі тапсыруымен мұнай шикізатынан гидролиз және балық консервілеу өндірісі қалдықтарынан, қамыстан және т.б. жаңа күшті улы емес, флотациялық реагенттер синтездеу жұмыстарын аяқтады. Гурьев мұнай өндеу зауытының қайнатылмаған мұнай өнімдерін химиялық қайта өндеумен алынған реагенттер Қазақстанның ірі кеме фабрикасында және ғылыми мекемелерінде тексерістен сәтті өтті.

Химия және газ лабораториясында Өзен және Жетібай (Манғышлақ) кен орындарында мұнай мен газды анализдеуде ірі жұмыстар жүргізілді. Манғышлақ мұнайының депарафинация мәселесі жөнінде зерттеулер жүргізілді.

Биология, генетика, микробиология саласындағы ғалымдар ірі жетістіктерге жетті. Ветеринарлық терапия саласында зерттеулерін сәттілікпен жүргізген. Дымко Ефрем Фомич, оның негізгі ғылыми еңбектері ауылшаруашылық малдарының ішкі жұқпалы емес ауруларын емдеу және алын алуға, биостимулятор, микроэлементтерді және ультродыбысты мал шаруашылығында пайдалануға бағытталды. Гельминтология саласында биология ғылымдарының докторы, паразитолог Егізбаева Хадиша Елеусінқызы сәтті жұмыс істеді. Ол құстардың гельминтінің өмірлік циклі, суда жүзетін құстардың гименомпидозамен күрес әдістері өңделіп зерттелді.

«Лысенковщинаның» нағыз қызған кезде С.Н.Боевтың ғылыми қызметі басталды. Негізгі ғылыми еңбектері гельмиттердің жүйесі мен ифорологиясы саласында болды. Р.С.Шульцпен қатар гельминтоздың субклиникалық түсінігі енді.

К.И.Серябиннің девастация жайында ғылымы дамыды. Е.И.Павловскийдің аурулардың табиғи ортасы туралы ғылымы толықтырылды. Ветериналық сараманға диктикаулез, қойлардың миының ценурозимен күрес әдістері енді.

50-жылдары Гурьев облысында медицина ғылымының докторы Ф.Ж.Жұмағалиева дәрігер болып жұмыс істеді. Оның фармокология саласындағы ғылыми еңбектері жетістікке жетті. Ғалым еңбектерінде Бунгенің зизафорадан жасалған дәрі-дәрмегінің миокардия инфарктын емдеуде тиімділігі көрсетілді.

Өлкенің ғалым медицина қызметкерлерінің ішінен медицина ғылымының докторы, профессор, Қазақ КСР ғылымының еңбек сіңірген қызметкері Р.Г.Илешованы атап өтуге болады. 1951- 1971 ж.ж. аспирант, ассисент, доцент. 1971 жылдан бастап Ақтөбе мемлекеттік медицина институтының психиатрия кафедрасының профессоры. Кәрі адамдарда, балаларда және жасөспірімдерде болатын психикалық бұзылу ерекшеліктерін көрсетіп, Қазақстанда психиаторлық қызметтерді құру жөнінде әдістер ұсынды.

70-80 жылдарда химиктер арасында Әзірбаев Ердан Нығыметұлының есімі белгілі болды. Ол виниль эфирлерін, ацетальдигид, сірке су қышқылы және этилацетат алу технологиясын жасап, өндіріске енгізді; ісікке қарсы дәрі-дәрмектер тапты-глиофен; өсімдік өсуін реттеушілер – акпинал және фоспиналды жасады.

Сонымен 1946-85 жылдарда өлкеде ғылымның дамуы жетістікте болды. Ірі ғылыми орталық Гурьев қаласы болды. Мұнда мұнай және ихтиология институты ашылды. Мұнай химия институты және табиғи тұздар институты қызмет істеді. Геология, химия, генетика, биология, медицина, малдарды, өсімдіктерді асылдандыру, мұнай химиясы және тағы басқа ғылым салаларында зерттеулер жүргізілді. Жоғарғы оқу орнының ғылымы дамыды. Өлкенің геология жұмыстары Маңғышлақта мұнай қорын ашуға әкелді. Биология зерттеулері қойдың Акжайық тұқымын шығаруға көмектесті. Мәскеудің М.Губкин атындағы Мұнай-химиясы және газ өнеркәсібі институтында профессор М.М.Чарыгин мен М.П.Казаковтың басшылығымен 1958-59 жылдар аралығында аймақтық гоелогиялық материалдарды қорыту жөнінде үлкен жұмыс орындалды. 1955-63 жылдары Каспий ойпатының геологиялық құрылымын және ондағы газ, мұнай қабаттарының келешегін зерттеген Т.Н.Жұмалиев еңбектерінде стратиграфия, Еділ-Жайық өзендерінің аралығындағы тұз шөгінділерінің үстіндегі газ қабаттарының маңыздылығы жөнінде мәселелер баяндалды. Бұл жұмыстың бағалылығы-жоғарғы плиоценттік кешен шөгінділеріндегі газдың пайда болу тегін көрсетуге ұмтылыс жасалды және оған дәлел ретінде нақты деректер келтірілді. 1960-65 ж. Қазақ КСРО Геология министрлігі Батыс Қазақстан бойынша шағын гидрогеологиялық карталар сериясын әзірледі. Оған Қазақстанның негізгі су қорлары орналасқан қабаттары мен кешендері (сумен жабдықтау, суландыру және суару үшін), жер асты суларының таралуы, минералдығы және орналасқан тереңдігі кіреді. 1961 жылы академик У.Ахметсафиннің «Қазақстанның артезиан алаптарының болжау және шолу картасын жасау әдісі» деген еңбегінде Батыс Қазақстанның да артезиан суларының қорын болжауға көп көңіл аударылған. Сол жылы жарық көрген «Қазақстанның жер асты суларының ағыны» деген кітапқа Батыс Қазақстаннан А.В.Сотников пен Н.Г.Кнышенко ат салысты. 1959-75 жылдары Каспий маңы ойпатының орталық және бүйір бөлігін қамтитын географиялық жұмыстар жүйелі жүргізілді.

Ауылшаруашылығын ғылыми тұрғыда қамтамасыз етуге жоғарғы оқу орындарының, әсіресе Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің маман ғалымдары елеулі үлес қосуда. Мәселен, профессор К.Г.Ахметов нарықтық экономика жағдайында шаруашылықты жүргізуде аймақтық механизмін әзірледі. Профессор В.В.Киянский ауылшаруашылық және экологиялық талдаулар үшін жаңа электрохимиялық сенсор жасаумен айналысады (100 астам ғылыми жұмысы жарияланған, 6 авторлық куәлік алған). Мұнда жаңа етті-жүнді қой тұқымы шығару үшін селекциялық- асылдандыру жұмыстары жүргізіледі. Профессор С.Ш.Жұбаевтың басшылығы сүтті жылқы шаруашылығын механикаландыру құралдарын жасау жөнінде жұмыс жүргізіліп, соның нәтижесінде бие сауудың, бие сүтін бастапқы өңдеудің және сүтті жылқы шаруашылығы өнімдерін дайындаудың жаңа технологиясы мен техника құралдары ұсынылды. Доцент А.П.Кожевниковтың басшылығымен жұмыс жағдайында автотрактор двигательдерін пайдаланудың тиімділігін арттыру жөнінде көптеген зерттеулер жүргізілді. Профессор А.А.Антоненко астық өндіру технологиясын жетілдіру мәселелеріне көңіл бөлді. Профессор П.В.Ковель «Ауылшаруашылық кәсіпорындарын мамандандыруды бағалаудың әдістемесі мен сандық әдістері» атты өзіндік жаңа ғылыми тұжырымдама жасады.

Университеттің ботаника кафедрасын көп жылдар бойы басқарған профессор В.В.Иванов Батыс Қазақстан табиғатын кешенді зерттеудің ғылыми мектебін қалыптастырған белгілі геоботаник Г.И.Танфильевтің шәкірті еді. Ол және оның шәкірттері көп жылдық далалық экспедиция материалдары нәтижесінде бірегей гербарий жасады. 80 мыңнан астам гербарий жапырақтары жинақталған бұл жұмыстың нәтижелері бірнеше шетелдік ғылыми басылымдарда (АҚШ, Румыния, Болгария) жарияланды.

Каспийдың солтүстік өңірін зерттеуді жалғастыра келе, профессор В.В.Ивановтың шәкірттері өзіндік мектеп құра білді. Профессор Е.А.Ағелеуов

аспиранттармен бірлесе отырып, Мұғаджар мен Ақтөбе обылысының бірқатар аудандарының өсімдік әлемін зерттеді. Профессор П.Г.Пугачев Солтүстік Қазақстанның орман өсімдіктерін, ал профессор М.М.Фартушина мен оның шәкірттері шөлейт-далалық комплекстердің биологиялық айналымдарын зерттеді: Олар тарапынан Қарашығанақ кен орындарының аймақтық табиғи комплекстеріне әсері мәселесін зерттелуіне салмақты үлес қосылды. Профессор А.З.Петренко және оның шәкірттері Орал, Елек өзендері аңғарының флорасы мен өсімдік әлемін зерттеді.

Мәскеудің М. Губкин атындағы Мұнай-химиясы және газ өнеркәсібі институтында профессор М.М.Чарыгин мен М.П.Казаковтың басшылығымен 1958-59 жылдар аралығында аймақтық гоелогиялық материалдарды қорыту жөнінде үлкен жұмыс орындалды. 1955-63 жылдары Каспий ойпатының геологиялық құрылымын және ондағы газ, мұнай қабаттарының келешегін зерттеген Т.Н.Жұмалиев еңбектерінде стратиграфия, Еділ-Жайық өзендерінің аралығындағы тұз шөгінділерінің үстіндегі газ қабаттарының маңыздылығы жөнінде мәселелер баяндалды.

География кафедрасының ғылыми-зерттеу жұмысындағы бірден-бір төңкерісті кезең 1946 жылы жаратылыстану-география факультетінде КСРО Географиялық қоғамының Батыс Қазақстандық бөлімшесінің құрылуы болды. Бөлімше алғашқы құрылған жылдары өз қатарына Орал педагогикалық институтының географтарын, ботаниктерін, зоологтарын, тілшілерін сондай-ақ Батыс Қазақстан облысының өзге де ғылыми-зерттеу мекемелерінің жаратылыстанушыларын біріктірді.

Ғылымның дамуы тек орталықта ғана емес, Қазақстанның ірі экономикалық аймақтарында да, оның ішінде Батыс Қазақстанда да байқалды. Батыс өлкеде өндіргіш күштердің дамуы ірі қуатты кәсіпорындарының ашылуы, әсіресе ауыл шаруашылығы дамуындағы үрдіс жағдайлар ғылымның әр саласының дамуына себепкер болды. Осы тұрғыда Батыс Қазақстанның жоғарғы оқу орындарындағы қызмет ететін профессор оқытушылар тарапынан арнайы ғылыми ізденіс бағдарламалары жүзеге асырылып, ірі жетістіктерге қол жеткізілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия.
2. Ж.С.Колонбаев Сточки зрения науки: сельхозопытной станции-80 лет. /Приуралье. 2001. 20 ноября/.
3. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің қалыптасу және даму тарихы. /бас ред. Дамитов Б./ Орал, 2002
4. Г.Б.Сулейменова «Научная жизнь Западного Казахстана в 1945-1985гг.». /Вестник гуманитарной академии. 2001г. №1-2.
5. Б.Қ.Бірімжаров Батыс Қазақстан облыстарының 1940-1990 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дамуы. Орал, 2005
6. Т.З.Рысбеков Б.Қ.Бірімжаров, С.Б.Құрманалин, Ж.Ж.Жақсығалиев «Батыс Қазақстан облысының тарихы». Орал, 2001

УДК 94:5(574:1)

РАЗВИТИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В ПЕРИОД 1946-1980 ГОДЫ.

Сисекешова А.С.

Аннотация: *В данной статье отмечается, что филиал Академии наук Казахской ССР был создан и в западных регионах республики. Ветеринарная наука достигла успеха, поскольку основным видом хозяйства было животноводство. В Гурьеве в нефтяном институте открыты Институт геологии и геофизики и институт нефтехимии и*

природных солей, что говорит об их комплексной работе. Также сообщается об организации геологами комплексных исследований природной среды на Мангышлаке совместно с биологами учреждений Академии наук Казахской ССР и др.

Ключевые слова: *Академия наук Казахской ССР, институт нефтяной промышленности, животноводства, химии и природных газов, солевые отложения.*

УДК 94(575)

АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН АЛАШ АЗАМАТЫ – ИСА ҚАШҚЫНБАЕВ

Сүлейменова Д.Д. *E-mail:* suleymenova53@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университеті, Орал қаласы

Аңдатпа: *Иса Қашқынбаев – Батыстан шыққан Алаш қайраткері және алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Орал қаласындағы әскери реалды училищесінің түлегі.*

Кілт сөздер*: әскери-реалды училищесі, экстерн, облыстық Земство, ассистент, аспирант*

Алаш қайраткері Қашқынбаев Иса (Ғайса) Таумышұлы 1891 жылы қыркүйектің 15-інде бұрынғы Орал облысы, Илбішін уезінің Құрайлы болысы 3-ауылында (қазіргі Ақжайық ауданы) дүниеге келген.Әкесі дәулетті әрі сауатты кісі болған.Тегі-Байұлына жататын тана руы.1903 жылы Қарасу -Шалқар болыстық орыс-қазақ мектебін үздік бітірді [1, 49 б.].

1903-1910 жылдары Орал әскери-реалдық училищесінде оқыды. 1911 жылы осы училище жанындағы жоғары оқу орнына түсуге мүмкіндік беретін қосымша класты тамамдайды. 1912 жылы Орынбор халық ағарту округінің сынақ комитетінде ер балалар гиманзиясының 8-сыныбы көлемінде латын тілінен қанағаттанарлық бағаға емтихан тапсырып, құжаттарын Мәскеу университететінің медицина факультетіне жолдады. Мәскеу университеті қабылдаудан бас тартқан соң сол жылы Қазан университетінің медицина факультетіне түсті [2, 124 б.]. Орал облыстық земство жиынының стипендиясына оқыды. 1905 жылы студенттік толқуларға қатысты, татар М.Уахитов, чувашмары Н.Никольский, В.Охотников, қазақ Н.Залиев, Ә.Имамбаевтармен бірге РСДРП ұйымының оқушы ячейкасына кірді, полицияның жасырын бақылауына ілікті. 1-дүниежүзілік соғысқа байланысты 4-5-курстарды бір жылда экстерн бітірді. 1917 жыл Ақпан революциясынан соң Петроград қаласына келіп, саяси оқиғаларға араласты. I Бүкілресейлік мұсылмандар съезі қарсаңында шығыс зиялылары мен саяси қайраткерлерінің арасында Мұсылман аймақтарының болашақ мемлекеттік құрылымдарының унитарлық (Ресейден бөлінбейтін) және федеративтік түзілімін таңдау жөніндегі айтысына қатысты. Наурыздың ортасында Мұсылман қайырымдылық қоғамында өткен жиында Лутфи Исхаки, Сұлтанбек Мәмлиев сияқты татар зиялыларымен бірге федеративтік түзілімді қолдап сөйледі. Елде саяси оқиғалардың өрістеуіне орай Орынбор қаласына келіп, 1917 ж. сәуірдің басында өткен Торғай және Орал қазақтарының съезіне қатысты. Сәуірдің ортасында өткен I Орал облыстық қазақ съезінің делегаты. Съезді құттықтауға келген қазақтың оқыған қыздары Меңдіқыз Шәпенова мен Қашқынбаевтың зайыбы Жамал Дәулетдинқызы Қашқынбаева бастаған қыз-келіншектер тобын съезден шығарып жіберу жөнінде мәселе көтерген дін иелеріне қарсы шықты. Осы кезде Түркістан губерниясында қызмет етсе керек, себебі, 1917 жылы шілдеде өткен I жалпықазақ съезінде Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат ретінде Мұстафа Шоқай, Ғабдірасул Мәмбеевпен бірге Әмудария бөлімінен аталды. Депутаттыққа кандидаттар тізімін жасаған съезд бюросы «Қазақ» газетінің бетінде оған «Жас доктор, жігерлі, білімді, ұлтшыл жігіт» деген мінездеме берді [3, 241 б.]

1917 жылы жазда Орал облыстық земство управасында, оның халық денсаулығын сақтау бөлімінің меңгерушісі А.Генкенің көмекшісі болып істейді. Земство съезін шақыру жөніндегі Жымпиты уездік ұйымдастыру комитетінің жұмысына қатысты. Осы орайда әкімшілік-аумақтық бөліністі ру жігі бойынша жүргізу көзқарасы салдарынан орын алған қақтығыстар тұсында Киев политехника институтының түлегі М.Балтановпен бірге Е.Қасаболатов тобына қарсы шықты. 1917 жылы желтоқсанда өткен II Жалпықазақ съезінде Уақытша Ұлт кеңесі (Алашорда) мүшелігіне кандидат (Ұлт Кеңесі мүшесінің орынбасары) болып сайланды [4, 168 б.]

1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен III Орал облыстық қазақ съезінде салық мәселесі туралы айтыста Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер тобын қызу қолдады. Сол жылғы мамырда Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің делегаты, «Ойыл уәлаятының Уақытша үкіметіне» мүше болып сайланды. Облыстық земство жанындағы үкімет мүшесі ретінде әскери құрама жасақтау, халыққа дәрігерлік, тұрмыстық қызмет көрсету мәселелерімен шұғылданды. 1918 жылы желтоқсандағы Жымпиты Алаш гарнизонының бас көтеруі кезінде өткізілген Батыс Алашорда үкіметі мен облыстық земство басқармасының төтенше мәжілісіне қатысты [5, 113 б.]

Бас көтеруден соң әскери құрамаларды зиялы топ өкілдері мен ел ішіндегі сыйлы адамдардың балаларынан жасақтау, сапалық тұрғыдан жақсарту шараларын колдады. Батыс Алашорда тізе бүккеннен кейін оның белсенді үкімет мүшелері арасынан Жаһанша және Халел Досмұхамедовтермен бірге (1920 жылы ақпан айының басында) Орынбор арқылы Мәскеуге жөнелтілді [6, 289 б.].

Қорытындылай келе, Бүгінгі тәуелсіздігіміздің іргетасы, бастауы - осы Алаш арыстары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жаһанша, Халел Досмұхамедовтар, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Иса Қашқынбаев және басқалары көтерген батыл, мемлекетшіл және отандық идеясы болатын. Алаш қайраткерлері атқарған тарихи міндеттің зор маңызы да осында. Тарихқа тағзым, өткенге құрмет елге, жерге, Отанға деген құрмет болып табылады. Қазіргі Батыс Қазақстан облысының Жымпиты елді мекенінде 2008 жылы Алаш қозғалысының 90 жылдығына орай саябақ ашылды. Саябақта Алаш арыстарына арналған ескерткіш-монумент кешені орнатылған. Мұндағы Алаш қайраткерлері аллеясында кеуде мүсіні орнатылған арыстың бірі Иса Қашқынбаев болатын. Елбасы Н.Назарбаев: «Алаштың» басты мақсаты - қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеу еді. Бұл біздің жедел жаңғыру, яғни модернизация бағытымызға да сай келеді... Алаш арыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті... Алаштың асыл аманаты бізге тарихи-мәдени бірегейлігімізді, қарапайым тілмен айтсақ, қазақы қалпымызды қасиеттеп сақтауға міндеттейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Т.А.Қосуақ «Азапты Аластаған Арулар» Алматы, 2004
2. А.Әлжанов «Алғашқы Қарлығаштар» Алматы, 2007
3. Д.Сүлейменова «Батыс Алашорда Тарихы – өлке тарихының құрамдас бөлігі» Алматы,2007
4. Д.Сүлейменова «Батыс Алашорда арыстары» Орал,2017
5. Д.Сүлейменова «Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов» Орал,2010
6. Батыс Қазақстан Облыстық әкімдігі «Батыс Қазақстан Облысы» энциклопедиясы Алматы,2010

УДК 94(575)

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АЛАШ - ИСА КАШКИНБАЕВ И ЕГО ВЗГЛЯДЫ НА ДЕМОКРАТИЮ И СВОБОДУ

Сулейменова Д.Д.

Аннотация: *Иса Кашкинбаев выдающиеся деятель партии Алаш. Один из первых врачей с вышим образованием.*

***Ключевые слова**: военно-реальное училище, экстерн, областное Земство, ассистент, аспирант*

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 81-13

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АДАМНЫҢ ІШКІ АҒЗАЛАРЫНЫҢ АТАУЛАРЫ ҰЙЫТҚЫ БОЛҒАН СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Бекмашева А.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

***Аннотация:** Бұл мақалада адамға қатысты ішкі ағзалар атаулары ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер: адамның кескін-келбетін, портретін, түр-тұлғасын сипаттайтын, адамның жеке басына тән қасиеттерді, ішкі жан-дүниесін айқындайтын, адамның физикалық қалпы мен физиологиялық ерекшеліктерін бейнелейтін, сондай-ақ адамның психикалық ерекшеліктерін ажарлайтын тұрақты тіркестерді қазақ және ағылшын тілдерінде тұрақты тіркестер зерттелген.*

***Кілт сөздер:** фразеологизм, соматикалық фразеологизмдер, жүрек, бауыр, бүйрек, көмей, ми, қарын.*

Адам табиғаттағы ең күрделі әрі тылсым құбылыстарының бірі болып саналады. Адам – ақыл-парасат иесі, жер бетіндегі өмірдің негізгі тұлғасы да тұтқасы. Адамды сан қырлы жағынан сипаттайтын, кескін-келбетін бейнелейтін, ішкі және сыртқы сұлулығын ажарлайтын, жан-дүниесін айқындайтын ішкі ағзалар негізінде туындаған соматикалық фразеологизмдер тілімізде, сондай-ақ ағылшын тілінде де өте көп кездеседі.

Адамға қатысты ішкі ағзалар атаулары ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер:ішкі ағзалар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер қатарынан адамға қатысты, яғни адамның кескін-келбетін, портретін, түр-тұлғасын сипаттайтын, адамның жеке басына тән қасиеттерді, ішкі жан-дүниесін айқындайтын, адамның физикалық қалпы мен физиологиялық ерекшеліктерін бейнелейтін, сондай-ақ адамның психикалық ерекшеліктерін ажарлайтын тұрақты тіркестерді көптеп кездестіре аламыз. Соматикалық фразеологизмдердің көпшілігі мағыналық жағынан «адам» атты топқа жатады. Адам ұғымына қатысты қазақ және ағылшын тілдеріндегі ішкі ағзалар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерді топтастыру, жіктемесін жасау негізгі міндеттеріміздің бірі деп білеміз.

Адамның кескін-келбеті, жан-дүниесі, ішкі және сыртқы сұлулығы алдымен адамның дене тұлғасынан байқалады. Қай тілде болмасын адамға қатысты, оның портретін, сыртқы кескін-келбетін және ішкі жан дүниесін жалпылама суреттеу және нақтылы бейнелеу тәсілдері арқылы жасауға болады. Мұны тілдегі фразеологиялық қордан да байқай аламыз, яғни фразеологизмдерді адамның кескін-келбетін жасау, ішкі жан-дүниесін айқындау құралы ретінде де алып қарастыруға болады. Соған байланысты қазақ тілінде соматикалық фразеологизмдерді кеңінен кездестіруге болады. Ішкі ағзалар да осы тектес соматикалық фразеологизмдер жасауға кеңінен атсалысатынын байқадық.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде кескін-келбетке былайша анықтама берген: «Кескін-келбет – кейіп, пішін, түр-әлпет» [1, 628]. Осыған байланысты ішкі ағзалар негізінде туындаған соматикалық фразеологизмдер қатарынан адамның пішінін, түр-әлпетін, кейпін суреттейтін фразеотіркестерді жинақтадық.

Ішкі ағзалар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер ішінен адамның кескін-келбетін, жан-дүниесін, психикалық ерекшеліктерін сипаттайтын тұрақты тіркестерді жасауда *көмей, жүрек, өкпе, бауыр, бүйрек, қарын, жауырын, жатыр,*

талақ, ағылшын тілінде *liver, heart, lung* секілді тірек сөздердің жиілігі жоғары екені анықталды. Аталған соматизмдер көмегімен жасалған тұрақты тіркестерді шартты түрде адамның жағымды және жағымсыз бейнесін сипаттайтын соматикалық фразеологизмдер деп екі топқа бөліп қарастырдық.

Адамның кескін-келбетінің, жан-дүниесінің жағымды қырын, әдемілігін, сүйкімділігін *жүрек, көмей, бауыр, бүйрек, өкпе* секілді соматиздермен көмегімен бейнелейтінін танып білдік. Мысалы, **Көмей** – 1) ауыз қуысын өңешпен жалғастыратын мүше. Адамның тыныс алу жолдарына біріншіден мұрын, жұтқыншақ, көмей, кеңірдек және оның өкпеге қосылатын тарамдары жатады; 2) *ауысп.* адамның көкейіндегі өзгелерге белгісіз сыры, көңілі [1, 72]. Мысалы *күміс көмей* (асқан шебер әнші, тілінен бал тамған), *бұлбұл көмей*(тілінен бал тамған әнші),*айыр көмей*(шешен, тілмар), *сылдыр көмей* (сөзге жүйрік), *көмейі жоқ ақын* (суырыпсалма ақын). Көмей соматизмі арқылы адамның ақындығын, шешендігі мен шебер әншілігі сипатталатынын жоғарыдағы мысалдардан байқауға болады, яғни адамның асқан шеберлігі мен сөйлеу шешендігі, қабілеті бейнеленеді.

Жүрек – 1) денеге қан тарататын орталық мүше, басты орган, қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағында орналасқан ағза; 2) ауысп. кісінің жан дүниесі, рухани сезімі [4, 615]. Адам организміндегі басты орган болып табылатын «жүрек» соматизімінің көмегімен адамның жағымды қырын бейнелейтін төмендегідей фразеологизмдерді атауға болады. ***Ақ жүрек*** **(**таза, адал, ақ көңіл**)***, жау жүрек*** (батыр, батыл, қайсар), ***жылы жүрек*** (қайрымды, мейірімді)***, жүрегі жұмсақ*** (ізгі жүректі, адал көңілді, рақымшыл)***; жүрегінің оты бар*** **(**ер, батыр, батыл кісі, еш нәрседен қаймықпайтын адам**)***, жүрек жұтқан*** (еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер-азамат)***, өр жүрек*** (батыл, қайсар). ***A big heart*** (мейірімді, асыл жан) ***A heart of gold*** (кеңпейіл, қайырымды, аққөңіл жан) ***A kind heart*** (мейірімді, ақ жүрек) ***Single heart*** (шынайы, турашыл, адал) ***A heart of oak*** (мықты, қайсар адам); ***A stout heart*** (батыл, қайсар). Мұнда байқап отырғанымыздай, *жүрек* соматизмі туыстығы жағынан әртүрлі қазақ және ағылшын тілдерінде адалдық, тазалық, батырлық пен батылдық нышаны ретінде қолданыла отырып, адамның жеке басына тән, жан-дүниесін айқындайтын бірқатар соматикалық фразеологизмге ұйытқы болған. **Жүрек** соматизмі тек жағымды бейне емес, сондай-ақ бірқатар адамның жағымсыз бейнесін жасауда да ұйытқы сөз болып табылады. Мысалы, **жүрек** – ***қоян жүрек*** (қорқақ), ***су жүрек*** (қорқақ), ***тас жүрек*** (қатігез, мейірімсіз), ***қара жүрек*** (опасыз, қатал, қаныпезер), ағылшын тілінде де осы жағдайды байқауға болады: ***A false heart*** (опасыздық, екі жүзділік, серт бұзушылық); ***A hard heart (***жауыз, қатал, безбүйрек***); A heart of flint*** (жауыз, тас жүрек).

Өкпе – адам мен жан-жануарлардың тыныс алу мүшесі, сондай-ақ ауыспалы мағынада наз, реніш, көңіл қалу дегенді білдіреді. **Өкпе** – ***тесік өкпе*** – қиыншылықты көп көрген, көнбіс, кедей, көнбіс, бейнетқор адам туралы айтылады. **Өкпе** соматизмі жағымсыз мәнде келесі соматикалық фразеологизмдерде көрініс табады: ***боз өкпе*** (не болса соған елігіп-желігетін адам); ***жел өкпе*** (қолынан ешнәрсе келмейтін); ***көбік өкпе*** (ынжық, бос).

Талақ – қарынға жабыса біткен, қан түзетін жүйеге жататын мүше, көк бауыр. ***Талағының биті бар*** фразеологизімі мұнда адамның пысық, талапты, ширақтығын, жағымды бейнесін сипаттауда қолданылып тұрса, ***бүйрек бет*** **(**екі жағының еті қалың, дөңгеленген, шығыңқы томпақ бет, дөңгеленген жүз) секілді фразеологизмдер адамның сыртқы келбетінің көркемдігін, дене бітімінің сұлулығын бейнелеп тұр. ***Of the right kidney*** (өнегелі, көргенді), ***Good liver*** (1) дәулетті, әлді; 2) ақ пейілді адам) ***A silver tongue*** (Ділмәр, шешен), ***A long tongue*** (Тілі ұзын, шешен, сөзшендік) ***Have one's brains on ice*** (байсалды, сабырлы, ұстамды болу).

Екі тілде де адамның жағымсыз кескін-келбетін, жан-дүниесін бейнелейтін анатомиялық атаулар, соның ішінде ішкі ағза негізінде туындаған фразеологизмдер жеткілікті. «Жағымсыз» мәндегі соматикалық фразеологизмдер адамның қорқақтығын,

ақымақтығын, ашкөздігін, тойымсыздығын, жауыздығын, қолынан ештеңе келмейтіндігін, бұзықтығын суреттейді. Кез келген тілде адамның жағымсыз қасиеттерін сипаттайтын фразеологизмдер адамның жағымды қырын ажарлайтын фразеологизмнен сан жағынан көбірек екендігі белгілі. Себебі адамның ұнамсыз әрекеттері, оған деген жағымсыз, теріс көзқарас әрқашан адам жадында көбірек сақталатыны, бұл жағдайлар адам психикасына күштірек әсер ететіндігі, ұмытылмайтындығы белгілі жайт [2].

Қарын– адамның, жан-жануарлардың ас қорытатын мүшесі, асқазан.Қарын соматизмі көмегімен жасалған фразеологизмдердің бірқатары адамның жағымсыз бейнесін жасауда, сыртқы пішінін бейнелеуде қолданылады. **Қарын** – ***кебеже қарын*** (қарны үлкен), ***мес қарын*** (тамақты өлшеусіз көп ішетін мешкей), ***көк қарын*** (қуатты, тамақты көп ішпегендіктен болатын жүдеушілік; қарны қабақтай, өзі арық), ***жуан қарын*** (қарны үлкен, күбідей); ***қозы қарын*** (қарны сәл шығыңқы, бұлтиған). Тамақты шектен тыс ішу нәтижесінде пайда болатын мешкейлік пен оның жағымсыз салдарын бейнелейтін фразеологизмдер болып табылады. Ағылшын тіліндегі ***high stomach*** фразеологизмі менмендік, тәкаппарлық секілді адам бойындағы жағымсыз қасиетті білдіреді.

Ми – 1) адамның және жан-жануардың бассүйек қуысында орналасқан орталық нерв жүйесінің ең басты мүшесі; 2) *ауыс.* ақыл-ой, сана [1, 102]. **Ми–** ***көк ми*** (ақылсыз, мисыз), ***су ми*** (топас, ақылсыз), ***есек миын жеген*** (мисыз, топас). ***Not to havebrain in one's head***(мисыз, ештеңеге басы жетпеу). Мұнда адамның жағымсыз бейнесін жасауда ми соматизмі қазақ тілімен қатар ағылшын тілінде де ақылсыздықты, ештеңеге пайымы жетпейтіндікті білдіріп тұр.

Бауыр – адамзат, жан-жануарлардың ас қорыту, қан тарату қызметтерін атқаратын ішкі мүшесі. Бауыр соматизмі де жағымсыз бейне жасауда көптеп қолданылады, яғни мейірімсіздік пен қатігездікті, сараңдықты сипаттайды. Мысалы, ***бауыры қатты*** (мейірімсіз, қатал), ***бауыры құтсыз*** (жұртқа береке, ынтымағы, жақсылығы жоқ), ***қара бауыр*** (қатігез, тас бауыр), ***тас бауыр*** (қатігез, рақымсыз, мейірімсіз). ***Loose liver*** *(*Көргенсіз, имансыз адам*)*, ***Close liver*** *(*Сараң, шық бермес шығайбай*);*

Бүйрек соматизмінің көмегімен адамның жағымсыз бейнесін жасайтын фразеологизмдерді де байқауға болады. ***Без бүйрек*** (қайырымы жоқ, қатігез),***бүйрегі бітеу***(майдан жүре алмайтындай өте семіз).

Екі тілдің ішкі ағзаларға қатысты соматикалық фразеологизмдерін түрлі сөздіктерден жинақтай, оларды тақырыптық-мағыналық жағынан топтастыра келе, туыстас емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдердің көп бөлігі «Адам» атты миркоөріске енетінін байқадық. Бұл өріс аясындағы ішкі ағзаларға қатысты соматикалық фразеологизмдерді былайша жіктеуді жөн санадық. Жоғарыдағы келтірілген адамның жағымды әрі жағымсыз бейнесін сипаттайтын соматикалық фразеологизмдерді адамның психикалық-физиологиялық ерекшеліктеріне, моральдық қалпына, қабілеттеріне, сыртқы тұлғасына, жан-дүниесіне байланысты үш негізгі тақырыптық топқа жіктедік. Тақырыптық топқа жіктеу арқылы ішкі ағзалардың ұйытқы болуымен жасалған соматикалық фразеологизмдердің табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік аламыз.

1. Адамның сыртқы келбеті, түр-тұлғасын суреттейтін соматикалық фразеологизмдер: ***«бүйрек бет»*** **–** екі жағының еті қалың, дөңгеленген, шығыңқы томпақ бет, дөңгеленген жүз; ***«бүйрегі бітеу»***– майдан жүре алмайтындай өте семіз; ***«кебеже қарын»***– қарны үлкен; ***«мес қарын»*** – тамақты өлшеусіз көп ішетін мешкей; «***көк қарын»*** – қуатты, тамақты көп ішпегендіктен болатын жүдеушілік; қарны қабақтай, өзі арық; ***«жуан қарын»*** – қарны үлкен, күбідей; ***«қозы қарын»*** – қарны сәл шығыңқы, бұлтиған;

2. Адамның жеке басына тән қасиеттерді, жан-дүниесін айқындайтын тұрақты тіркестер: ***«ақ жүрек»*** – таза, адал, ақ көңілді білдіреді; **«жылы жүрек» –**

қайырымды, мейірімді; **«жүрегі жұмсақ»** – ізгі жүректі, адал көңілді, рақымшыл; **«жүрегі қара» –** қара ниет, ешкімге мейірімі жоқ; **«бауыры қатты»** – мейірімсіз, қатал; **«бауыры құтсыз»** – жұртқа береке, ынтымағы, жақсылығы жоқ;

1. **Адамның психикалық ерекшеліктерін, қабілетін, моральдық қалпын суреттейтін фразеологизмдер:** адамдардың жан-дүниесін танып-білудің, әрқайсының сана-сезімімен санаса келіп, олардың жеке-дара өзгешеліктерін түсіне білудің маңызы ерекше екені белгілі. Ол әрине, өзара қарым-қатынас жасау, сыйласу барысында анықталатын қасиеттерге жатады. Тек есте болатын бір жайт, жеке адамның әртүрлі ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы оның өзі өмір сүріп отырған ортасына, ондағы қоғамдық қатынастарға (экономикалық, саяси) тәуелді келеді. Өмірдің бір орында тұрмайтыны белгілі. Адамның айналасындағы жағдайлар үнемі өзгеріп, дамып, құбылып отыратындықтан, оның әртүрлі психикалық өзгешеліктері де біртіндеп өзгеріске түседі. Адамның психикалық-физиологиялық ерекшеліктеріне қатысты соматикалық фраземаларға адамның түрлі психикалық, физиологиялық, моралдық қалпы сөз болатын, адамның түрлі қабілеттері мен өзіндік ерекшеліктерін сипаттайтын тұрақты тіркестер жатады. **Мысалы: «талағының биті бар»** – пысық, талапты, ширақ; **«жел өкпе»**– не болса соған елігіп-желігетін адам; **«боз өкпе»** – қолынан ешнәрсе келмейтін, бос, ынжық; **«көмейінен бал тамды»** – әнді құйқылжытып, тамылжытып салатын және сөзге шешен адам туралы айтылып тұр; «**жел қуық»** – табаны жерге тимейтін жүйрік; «**өр жүрек»** – батыл, қайсар; «**есек миын жеген» –** ақылсыз, мисыз.

Сонымен, қазақ және ағылшын тілдеріндегі ішкі ағзаларға қатысты туындаған соматикалық фразеологизмдерге салғастырмалы талдау жасай келе, екі тілде де соматикалық фразеологизмдер әмбебап сипатқа ие екенін айту жөн болар. Сондай-ақ адамды түрлі қырынан сипаттайтын фразеологизмдер қатарынан ішкі ағзалардың ұйытқы болуымен жасалған соматикалық тұрақты тіркестердің орны, табиғаты ерекше екенін байқауға болады. Адамға қатысты соматикалық фразеологизмдер адамның жағымды және жағымсыз кескін-келбетін бейнелейтінін, сондай-ақ бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастыру нәтижесінде *жүрек, бауыр, бүйрек, көмей, ми, қарын* соматизмдерінің қатысуымен жасалған фразеологизмдер адамды түрлі қырынан сипаттауда жиі қолданылатынын байқадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. ЖанұзақовТ., ОмарбековС., ЖүнісбекӘ. Қазақ әдеби тілінің сөздігі/ Т.Жанұзақов., С.Омарбеков., Ә.Жүнісбек. Алматы: «Арыс» баспасы.- 2008.- 208 бет.

2. Уызбаева, Б.К. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты / Б.К. Уызбаева. Алматы, 1994. – 203б.

УДК: 81-13

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С НАЗВАНИЯМИ ВНУТРЕННИХ ОРГАНОВ ЧЕЛОВЕКА НА КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Бекмашева А. Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В данной статье изучены соматические фразеологизмы с названиями внутренних органов, относящихся к человеку: устойчивые словосочетания на казахском и английском языках, характеризующие облик, портрет, облик человека, характеризующие его индивидуальность, определяющие его личность, внутренний мир, отражающие физические и физиологические особенности человека, а также различающие психические особенности человека.*

Ключевые слова: *фразеологизм, соматические фразеологизмы, сердце, печень, почки, гортань, мозг, живот*

ӘОЖ: 82-13 (574)

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Қуаныш Т.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: *Мақалада Абай поэзиясының өміршеңдігі, өлеңдерінің этикалық, эстетикалық мұратпен тығыз байланыстылығы, көркемдік талғамы мен құндылығы негізге алынған. Ақынның эстетикалық талғамынан туған сөз мазмұнындағы адам мен табиғат байланысы, жаратылыс болмысындағы тылсымдық үндестігі, махаббат сыры, өнер сиқыры, ақын поэзиясының ұстанымы ар мен ұят, намыс туралы негізгі ұғымдар туралы талдаулар берілген.*

Кілт сөздер: *поэзия, этика, эстетика, Абай поэзиясы, философиялық доктрина*

Біз поэзия көркемдігі туралы сөз қозғасақ, алдымен, Абай поэзиясының даралығы, ақынның талғампаздығы, қазақ поэзиясына деген құрметінің ерекшелігі ойға оралады. Поэзия көркемдікті, көркемдік эстетиканы, талғамдық этиканы талап етеді. Ақын поэзиясының мазмұндық өміршеңдігінің сыры да осы этикалық мұрат пен эстетикалық мұраттың тығыз байланысынан десек, артық айтпаған болар едік. Поэзия құндылығы – этика мен эстетика. Абай адамды адамгершілік құндылық жағынан дамытуда поэзия тілі арқылы эстетикалық, этикалық бірліктің түсінігін береді. Ал, ол түсінік белгілі өлшемді эстетикалық құндылыққа ие. Адам бойындағы жан-жақтылық, сегіз қырлы, бір сырлы тұлғаға айналу бағытын Абай өнер, сөз, поэзия тілі арқылы эстетикалық түсінік беріп, тұлғаны қалыптастыруға болады деп түсінген.

Абай көркемдіктің негізгі түсінігінен жаңа эстетикалық ұстаным ұсынып, оны өлең жолдарымен тұжырымдап көрсетеді:

...Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Абай айқын ақиқатты әсемдіктің қалыпты бейнесі ретінде жолға қояды. Ақынның эстетикалық талғамынан туған сөз мазмұнында ұлтымыздың қоғамдық түйсігіндегі сұлулықты, әсемдікті тың тұрғыдан ұлттық пайыммен тусінуге ұмтылғандық сезіледі.

Абай поэзиясының бір тұтқасы — адам табиғатын табиғатпен байланыстыру. Табиғат жаратылысы мен адамның табиғи болмысындағы үндестік, табиғат тылсымы мен махаббат сырлылығы, табиғат құбылысы мен өнер сиқыры – қай ақынның болмасын, олардың поэзиясындағы сүйікті тақырыптары болып саналады. Әрине, Абай шығармашылығы тұтастай табиғатты сипаттайтын шығармалардан тұрады десек, қателескеніміз. Мөлшері жағынан аз болғанымен, көтерген мәселесі жағынан алғанда оқырман назарында. Ақын ойлы мәселелер арқылы жылдың төрт мезгілін ұштастыра, адам табиғаты туралы пәлсапалық пайымын жан-жақты ашады.

Ақын өлеңдерін оқи отырып, табиғаттың жаратылысынан оның адаммен, қоғамдық ортамен тығыз байланыстылығын түсінеміз, талғамға таразылай аламыз. Сондықтан Абай табиғатты адамнан бөліп қарамайды, тұтастық формасында штрихтайды. Біз поэзия тудырған идеялардың арқасында табиғат жаратылыстарын бөлшектемей, тұтастық негізінде қабылдаймыз. Ұғатын үш нәрсеміз - адам мен табиғаттың бірлігі, адамның табиғаттың басты тұлғасы ретінде қаралуы, адамның табиғаттан тыс қалмауы.

Бұл ұғымнан Абай: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені, көп болған адам білімді болады», — деген ой қорытады.

Абай өнер эстетикасы кісілік этикасын қалыптастырады деген ұйғарымда болды. Ол туа берілетін қасиеттерге қосымша ақылы, адамгершілігі, парасаттылығы, еңбекқорлығы, бастысы - өзіне деген сенімі бекиді деп есептейді. Өнер құдіретілігі де осында! Өйткені, әлем сан түрлі қозғалыста, өзгерісте болып тұрады.

Ақынның *«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек»* деп аталатын өлеңінен бастап, жиырмасыншы, отыз жетінші, отыз сегізінші қара сездерімен, «*Алланың өзі де рас, сөзі де рас»* деп келетін толғаныс-жырында және тағы да бірсыпыра шығармаларында диалектика идеясы бой көрсеткен.

Сондықтан да ақын түйсігі бір сәт:

«Дүние үлкен кел,
Заман соққан жел,
Алдыңғы толқын — ағалар,
Артқы толқын — інілер,
Кезекпенен көрінер,—

деп тебіренсе, бір уақыт ағымында *«Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас», яки «замана шаруа, мінез күнде езгереді»* деп бұрынырақта айтылған қағидалы пайымын одан әрман қарай дамыта түседі.

Біз эстетикалық көзқарастар туралы пайымдарға жүгінсек, ойымызға алдымен, Әл- Фараби оралатыны даусыз. Қазіргі заман термологиясымен айтатын болсақ, - эстетика мәселелерімен, осы кезге дейін Әл Фарабидің музыка, риторика, поэтикалық еңбектерінде көрініс тапқан. Қазақстан ғалымдарының зерттеулерінде әл-Фарабидің негізгі эстетикалық концепциялары мен оның жалпы философиялық доктринасының мәні мен табиғатынан туындайтын, олардың айрықша ерекшеліктері ғана ашылған. Әл-Фарабидың арнайы эстетикалық еңбектері деп оның мына трактаттарын айтуға болады: «Поэзия өнерінің канондары туралы», «Поэзия өнері туралы», «Музыка туралы үлкен кітап» т.б.

Ал, Абай Құнанбаев арнайы эстетикалық трактаттар жазбағаны белгілі. Алайда, ақын-композитордың көркем туындыларынан әсемдік әлемін, сұлулық сырын құмартқан эстетик екенін толық байқаймыз.

Қай уақытта болса да, өнер талғамсыз болмауы керектігін, соның ішінде қазақ өлеңінің қисыны түзу болу қажеттігін Абайдың қоятын талаптарынан іздеген жөн. Сөз өнеріне деген талғамы жоғары Абай өзгелерден өлең эстетикасының жоғары болуын:

«Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Бөтен сезбен былғанса, сез арасы,
Ол - ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы...»”

- деген байламымен ұштастырды. Яғни, поэзияның сұлулығы, құнарлылығы үшін эстетикалық алғышарттарды нақтылап берген. Сын – көркемдік қаруы! Сын бар жерде сұлулық бар! Поэзия көркемдігі де сынның нәтижесі. Осы орайдан келгенде Абай:

«Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді елең қыпты жоқтан қармап...» -

деп, эстетикалық талғамы мен көркемдік этикасы төмен, ізденбейтін ақындарды сынға алады, талғампаз болуға шақырады. Абай эстетикасының тереңдігі мен құндылығы оның шығармашылық принциптерінің әлеуметтік айқын бағдарымен тығыз байланысты. Ондай ұстанымдарды ақын шығармашылығынан байқаудың еш

қиындығы жоқ. Абайды біз гуманистік тұрғысынан да ерекше бағалаймыз. Ол эстетик ақын ретінде адамның әсемдігін:

«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ, қайтып келіп, ойнап-күлмес...» -

деп, бәрінен жоғары санайды. Табиғаттың бір бөлшегі ретінде адам табиғи түрде өледі, «өлсем, орным қара жер сыз болмай ма...» , ал ақын ретінде ол өлмейді, өйткені өлмейтұғын артына сөз қалдырады. Біз бұл тұрғыдан ойға жүгінсек, Абай шындықты эстетикалық жағынан қабылдаған. Ол өмірді байқағыштық қабілетімен эстетикалық тұрғыдан алып қарастырған. Және де Абайдың өзге ақындардан тағы бір ерекшелігі - Абайдың сол заманда-ақ, кеңінен тараған эстетикалық теориялардан хабардары болғандығын байқпаймыз.

Адамның өмірі құндылығымен, мазмұндылығымен бағалы. Оны әр адамның түйсігінің тоғысына қарай қалай бағалауы керектігі жайында ақын көптеген өлеңдерінде айқындап береді. Ол мына өлең жолдарынан анық көрінеді:

“ «Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда
Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, елмегенмен боласың тең.
Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек.
Жақынның да, жардың да, асықтың да, -
Бәрінің де қызығын көріп білсек...»”

Абайда эстетикалық талғамнан туындаған тіркестер жетерлік. Олар: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы...», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Айттым сәлем, қалам қас...», «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да...». «Көзімнің қарасы...», «Ғашықтың тілі тілсіз тіл...» т.б.

Ал, адамның жылтыр көркі мен нағыз әсемділігін ажырату жайында Абайдың кербездікті сипаттағанын келтірейік. «*Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі - бет-пішінін, сақал-мұртын, мүшесін, жүріс-тұрысын, қас-қабағын қолдан түзеп, шынтағын көтеріп, қолын тарақтап әуре болмақ... Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ*» - дейді данышпан.

Абайдың этикалық көзқарасы жайында сөз қозғасақ, Абайдың филосиялық, этикалық талғамында бөлектеу назар қоятын мәнді ұғым «өмір» мен «өлім» арасындағы қалыптасқан қайшылықтарды ұғыну, түсіндіру. «Өлім» жайлы түсінігінде Абай:

«Дәл уақыты жеткенде,
Талайдың гүлі қурайды.
Рәсулді алған бұл өлім,
Кімнен жөнді сұрайды?» -

деп, өлімде қайырым жоқ екенін түйіп көрсетеді. Ақын адам санасынан фәни мен бақи арақатынасын үнемі ойлап отыруының қажеттігін санаға сала келіп, ол:

«Адамзат - бүгін адам, ертең - топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ» -

деп, адамзатты қанағатшылдықпен «өмір« мен «өлімнің» арасын түсінуге шақырады.

Абай: *«Мен» деген әр адамның адамгершілік қасиеті, рухы, мейірімі, ал «менікі» деген оның тәні, оның еңбегімен жасалған, артта қалар дүние-мүлкі. «Өлсе өлер*

табиғат, адам өлмес, Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес. «Мені» мен «менікінің» айрылғанын, «Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес...» «Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артында сөз қалдырған?»- деп, ұлы көкірек көзін ашады.

Абай этикасында **Ар, Намыс, Ұят** - ең негізгі ұғымдар. Бұл ұғымдардың мәні, мазмұны, ішкі сыры тек адамның өзімен-өзі кеңескенде, өзінің ішкі жан дүниесіне үңілгенде ғана мағынасы ашылатын, айқындалатын ұғымдар. Осындай мәнді моральдық, адамгершіліктің этикалық категорияларын - өз шығармашылығының өзегі, түйіні, тамыры етеді. «*Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер, Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер! Ұятың мен арыңды малға сатып, Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер*» деп, ар мен ұятты негіз етіп, өмірдің түбін ойлауға шақырады. Адамгершіліктің мәні жөнінде терең толғанған ақын өз ойын әлем кеңістігіне жүгіртіп, Ар, Ұят, Намыс деген ұғымдар адам өзінің ары алдында жүгінген кезде түйсігімен түсінетін киелі ұғымдар екенін, әр адам өзіне-өзі жауапты екенін аңғарта айқындай, түсіндіре келіп: *«Осы да есеп бола ма, Ар, абұйыр тапқанға? Миың болса жолама Бос желігіп шапқанға...» -дейді.*

Қорыта айтқанда, Абайдың күллі шығармасы мен дүниетанымының өн бойында өрмектің арқауындай болып жарыса жүріп отыратын басты идея —бұл халыққа білім беру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы — Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011 жыл;
2. Мұхтар Әуезов « Әр жылдар ойлары». А., 1959;
3. Мұқанов С., «Жарқын жұлдыздар», А., 1968;
4. Мырзахметов М., «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары», А., 1989; сонықі, Абайтану тарихы, А., 1994;
5. Ахметов З., «Абайдың ақындық әлемі», А., 1995.
6. Қ.Ш. Мұхамеджан. Философия. Семинар сабақтарға және өзіндік жұмысқа әдістемелік нұсқау:Алматы: АЭЖБИ, 2007.

УДК: 82-13 (574)

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ И ЭТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ ПОЭЗИИ АБАЯ

Қуаныш Т.Т.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск

Аннотация: *В статье взяты за основу жизнеспособность поэзии Абая, тесная связь его стихов с этическим, эстетическим идеалом, художественный вкус и ценность. В содержании слова, рожденного эстетическим вкусом поэта, дается анализ основных понятий о связи человека и природы, о мистическом созвучии бытия, о тайне любви, о магии искусства, о позиции поэзии поэта о совести и стыде, о чести.*

Ключевые слова: *поэзия, этика, эстетика, поэзия Абая, философская доктрина*

UDC 81-13

LINGUISTIC RELATIVITY IN SCIENCE AND EDUCATION

Makasheva F. N.

West – Kazakhstan Innovative-Technological University

Annotation: *Science is an organized body of knowledge with methods of investigation. Before science the knowledge was unorganized and simply in the form of labels.*

Keyword: *hypothesis, linguistic influence, cultural immersion, bilingualism and acculturation, linguistic determinism , genetic relationship, investigate, monolinguals.*

Reality is captured in the categorical nets of
language only at the expense of fatal distortion.
Friedrich Nietzsche

Most people usually do not think about abstract concepts. Language, as a grammatical system, is a certain abstraction too. People, speaking different languages, express their thoughts and feelings without pondering the correlation between 28 language and thinking. In fact many scientists think that language is always in the interaction with the thinking. There is even a hypothesis that tries to describe and explain this phenomenon. This hypothesis is called “linguistic relativity“. The hypothesis of linguistic relativity claims that a human language, its vocabulary, structure etc., determines or affects our perception of reality. The idea that language and thought are connected is ancient. Plato argued against sophist thinkers such as Gorgias of Leontini, who held that the physical world cannot be experienced except through language; this made the question of truth dependent on aesthetic preferences or functional consequences. Plato held instead that the world consisted of eternal ideas and that language should reflect these ideas as accurately as possible . Following Plato, St. Augustine, for example, held the view that language was merely labels applied to already existing concepts. This view remained prevalent throughout the Middle Ages . The hypothesis itself was created by the linguist Benjamin Lee Whorf and sometimes called Sapir-Whorf hypothesis. There’re two versions of the hypothesis:

1. The strong version says that a language determines our perception of reality and thinking, which is linguistic determinism

2. The weak one says that a language only affects our perception of reality and thinking, which is linguistic influence Due to the fact that linguistic determinism is denied by most linguists for its absolutism, it is worth supporting linguistic influence, moreover determinism has always been a rather philosophical than a scientific question. Another argument against the principle of linguistic determinism is that humans are able to perceive objects and events that have no corresponding words in our mental lexicon, even if existing linguistic representations would make the perception easier. Opponents of the theory maintain that thought exists prior to any conception of language. Steven Pinker's theory embodies this idea. He proposed that all individuals are first capable of a "universal mentalese", of which all thought is composed prior to its linguistic form. Language then enables us to articulate these already existing thoughts into words and linguistic concepts.

There’re many researches concerning this and it seems that the most well-known is the research of correlation between color names and our perception of colors. For example, in Altaic, Korean, Japanese and Chinese languages such colors as blue and green are not distinguished, there’s a special name for both and as a consequence people can’t see the difference between blue and green, though nowadays a special word for green or blue was artificially created, but many speakers still tend to notice that phenomenon if they are bilingual.

A number of recent studies demonstrate that bilinguals with languages that differ in grammatical and lexical categories may shift their cognitive representation of those categories towards that of monolingual speakers of their second language. The current paper extended that investigation to the domain of colour in Greek–English bilinguals with different levels of bilingualism, and English monolinguals. Greek differentiates the blue region of colour space into a darker shade called ble and a lighter shade called ghalazio. Results showed a semantic shift of category prototypes with level of bilingualism and acculturation, while the way bilinguals judged the perceptual similarity between within- and cross-category stimulus pairs depended strongly on the availability of the relevant colour terms in semantic memory, and the amount of time spent in the L2-speaking country. These results suggest that cognition is tightly linked to semantic memory for specific linguistic categories, and to cultural immersion in the L2-speaking country. In support of this hypothesis we shall state the following argument that the understanding of the scientific terminology is very important to realize how things work and it lays in basic understanding of a number of languages that happened to be the main source of terminology. When we realize that an educated Japanese can hardly frame a single literary sentence without the use of Chinese resources, that to this day Siamese and Burmese and Cambodgian bear the unmistakable imprint of the Sanskrit and Pali that came in with Hindu Buddhism centuries ago, or that whether we argue for or against the teaching of Latin and Greek [in schools,] our argument is sure to be studded with words that have come to us from Rome and Athens, we get some indication of what early Chinese culture and Buddhism, and classical Mediterranean civilization have meant in the world's history. There are just five languages that have had an overwhelming significance as carriers of culture. They are classical Chinese, Sanskrit, Arabic, Greek, and Latin. In comparison with these, even such culturally important languages as Hebrew and French sink into a secondary position.

Since the beginning of the evolution of our species and our language we've been creating different systems of understanding this world, things like philosophy, science, religion etc. Since then the science has proved itself to be the most objective system through building up working methods of exploring our world and even the entire universe. Science is an organized body of knowledge with methods of investigation. Before science the knowledge was unorganized and simply in the form of labels. Our ability to label things naturally precedes the science and even partially causes the science, because after labeling things we started to think of their origin, to investigate them, which we can possibly consider as a logical result. Organizing things is the next level, which is very essential for our survival, for example, animals that fly are usually birds, animals that swim are usually fishes. Of course we are not the only animals that actually do this, but other animals do this instinctively, while we, possessing such a great tool as the human language, are able to take it on totally different levels by creating difficult hierarchical systems of basically everything and what is more important we create distinct terms for things that don't differ much and even for things that we can't see. And we surpass this knowledge to next generations through terms and their explanations. At first it is necessarily to talk about biological classification system. It was created by Carl Linnaeus in the 18th century. But then, in the 19th century, Charles Darwin, after noticing similarities between different organisms, created the evolutionary theory and thus greatly improved it, because after this we came to realization of genetic relationship between all of the organisms on our planet. The biological taxonomy is enough precise to comprise all available knowledge about all known living beings on our planet. The terminology is mostly of Latin and Greek origin in European languages. According to my own experience even basic knowledge of both languages provides with the almost absolute understanding of biological terminology and if you understand the biological terminology you can quickly identify relationship between any living being on the planet and thus comprehend the evolutionary process. Nowadays it is very important for us because many people still tend to say, that this is just a theory and thence a matter of believe. Of course there's no way not to mention linguistic terminology being still a matter of philosophy because, for example, there's no definite method to distinguish a language

from a dialect. Most of the time it is done due to certain political reasons sometimes even causing some form of nationalism.

Perhaps as an example should be given the Russian term for the word „Russian“ itself, which is „Russky“, the problem is that this term basically means „Ruthenian“, which is a slightly different language once spoken in Ruthenia. This language is the ancestor of modern Ukrainian, Russian, Belorussian and Rusyn. Due to this fact Russian people usually think that languages like Ukrainian and Belorussian are just dialect of Russian or even so called „bad Russian“ and it often causes nationalism, even though Ukrainian is even closer to Ruthenian than Russian. Correct terminology would not only prevent this from happening but even give us the real conception of genetic relationship between these languages, which can probably be classified as the Ruthenian dialects. We came to the point that for the people living in Europe it is essential to know Latin and sometimes Greek, as for the people living on the territory of former Hindustan it is Sanskrit, for the people in the Middle East and Central Asia it is Arabic and for the people in East Asia it is Chinese, because in these regions the aforesaid languages happened to be the main terminological source. Thence the studying of these languages by educated people and especially by scientists is vital to avoid the distortion of scientific postulates and dogmata.

References:

1. McComiskey , Bruce (2002). Gorgias and the New Sophistic Rhetoric.

2. Gumperz, John; Levinson, Stephen, eds. (1996), Rethinking Linguistic Relativity, Cambridge: Cambridge University Press

3. Pinker, Steven (2007). The Language Instinct. New York: Harper Perennial Modern Classics.

4. Athanasopoulos , Panos (2009), "Cognitive representation of colour in bilinguals: The case of Greek blues", Bilingualism: Language and Cognition

5. Sapir, Edward (1921). Language: An introduction to the study of speech. New York: Harcourt, Brace and Company.

УДК: 81-13

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОТНОСИТЕЛЬНОСТЬ В НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИИ

Макашева Ф. Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *наука - это организованная совокупность знаний с методами исследования. До появления науки знание было неорганизованным и просто в виде ярлыков.*

Ключевые слова: *гипотеза, лингвистическое влияние, культурное погружение, билингвизм и аккультурация, лингвистический детерминизм, генетическая связь, исследование, монолингвы.*

ЭКОНОМИКА

УДК 657.474

УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ – ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТА ПРЕДПРИЯТИЯ

Исмагулов В. Д.

Западно Казахстанский инновационно-технологический университет. г. Уральск

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности финансового и управленческого учета и отчетности по контролю деятельности предприятия, а также эффективность управления производством.*

Ключевые слова*: финансовый учет, бухгалтерский учет, управленческий учет.*

Управление предприятием является процессом сложным. Менеджеры ежедневно принимают большое количество управленческих решений по увелечению продажи продукции или предоставлению улсуг в условиях жесткой конкуренции, а также по сокрашению издержек и увелечению прибыли. На достижение вышеназванных целей во многом воздействуют лияные качества руководителя и его организаторские способности, накопленные годами знания и навыки и умение принимать нестандартные решения.[1]

Руководство предприятием представляет собой процесс координации и регулирования его деятельности для выполнения представленных целей и задач. Каждое подразделение, цех, отдел, служба и работник управления для выполнения своих функциональных и технологических функций нуждаются в информации. Работники управления могут получать информацию и сами непосредственно от объектов управления или же эта информация поступает к ним в обработанном виде от специальных информационных служб. Одной из важнейших информационных служб на предприятии является бухгалтерская служба. Бухгалтерия является поставщиком документально обоснованной и системно обеспеченной экономической информации о фактическом наличии и использовании имущества и русурсов предприяти, об хозяйственных результатах деятельности и долговых обязательствах, об расчетах и претензиях.[2]

Управленческие функции бухгалтерии зачастую органичиваются контролем за совершением хозяйственных операций, установленных правил приема и отпуска товаро-материальных ценностей (ТМЦ), правильным расходованием зароботной платы, за соблюдением штатной дисциплины, контролем за правильным списанием недостач, потерь и просроченных долгов и т.д. (1,2). Однако время не стоит на месте и в этой связи с сохранением значимости бухгалтерского учета, как наиболее органирзованной части информационной системы предприятия, функционирующей на более высоком технического оснащения учета. В итоге, несмотря на увелечение объема учетной информации, обусловленной увелечением ее источников и количества потребителей, возрастание материальных и трудовых затрат на ведение учета связанное с внедрением информационной системы, повышением оплаты труда всем категориям учетных работников, потребительская сторимость бухгалтерской информации по существу осталась неизменной. Одной из пречин такого явления стало отсутствие на многихпредприятиях республики Казахстан нового подхода к организации учета. Ориентируясь на зарубежный опыт возникает потребность по созданию и внедрению системы управленческого учета.[3]

Управленческий учет является логическим следствием бухгалтерского учета. Развитие сложных хозяйственных взаимоотношений в условиях рыночной экономики, появление новых методов и средств управления производственно-хозяйственной деятельностью вызвали обоснованно необходимость дополнительной информации, обеспечивающей успешное функционирование предприятия. Значительные изменения произошли в технике, технологии и организации производства. Затраты и результаты производственной деятельности сейчас определяются не только индивидуальными условиями и умением человека, в уровнем техническогосовершенства, экономичностью работы, производительности используемой техники и оборудования. При этом количество решений возникающих проблем значительно возросло и вместе с этим взросла и цена неправильного управленческого решения.[4]

По нашему мнению, на крупных предприятиях и компаниях для внутреннего (внутизаводского, внутрифирменного и т.д.) управления нужна усовенственная система формирования информации для анализа, выбора и обоснования принимаемых решений в управлении производством. В этой связи появилась необходимость в переориентации основной цели бухгалтерского учета на удовлетворение внутренных потребностей предприятия. Бухгалтерский учет разделился на финансовый и управленческий, в финансовом учете постепенно обособляется и управленческая функция. Показатели финасовой отчетности доступны не для всех, но предоставляются определенной г.руппе руководителей отделов и служб. Это можно отнести и к финансовому учету, открытому для проверок налоговыми органами, ревизорами акционерного общества или товарищества и аудиторами. Другое дело – учет для управления предприятия или фирмы, его информация – коммерческая тайна не только для внешних пользователей, но и для управленческог.о персонала самого предприятия, компании или фирмы, не имеющих прямого отношения к решению определенной проблемы.[5]

Предназначение финансового отчета – составление бухгалтерской отчетности установленной формы и содержания и она в основном ориентирована на внешних пользователей. Цель же управленческого учета – обеспечение менеджеров предприятия информацией необходимой для решения внутренных задач управления. Управленческий учет- это учет затрат ирезультатов, выявления отклонений от оптимального расходования хозяйственных средств. Финансовый же учет охватывается хозяйственные операции предприятия, но это учет факта, прогнозные величины бухгалтерский учет не включает.[6]

Финансовый учет осуществляется на основе нормативных документов республики Казахстан и органов, которым предоставлено право регулировать бухгалтерский учет. Управленческий учет госорганами и законадательством не регламентируется и он ведется по внутрифирменным правилам, учитывающих специфику ее деятельности.

Пользователями информации финансового учета и отчетности в основном являются кредиторы, инвесторы, налоговые органы, органы государственной власти, т.е. внешние потребители и всем им предоставляется одни и те же данные, содержащиеся в финансовой отчетности. Информация же управленческого учета предназначена для пуководителей предприятия (менеджеров), управлений, отделов и служб разного уровня и полномочей и ответственности. Поэтому каждому из них предоставлен доступ к индивидуальному перечню учетных данных для управления, соответствующие его правам и обязанностям.[7]

Финансовый учет ведется в целом по предприятию. Затраты и результаты деятельности, расчеты с поставщиками и покупателями, налоги и другие обязательные платежи, резервы и целевые поступления учитывают в обобщенных по организации суммах, не подразделяя их по видам деятельности и структурным подразделениям. Управленческий учет ведется по секторам рынка, местам формирования затрат, центрам

ответственности, причинам и виновникам отклонений и лишь при необходимиости обобщается в целом в целом по предпритию.

Периодичность и сроки предоставления отчетности финансового и управленческого учета имеют различию не только по содержанию, но и по срокам. Финансовый отчет составляется по итогам за месяц, квартал, год. В управленческом учете отчетность ежедневная, недельная, месячная. Информация финансового учета характеризует результат свершившихся фактов и хозяйственных операций за истекший период, данные же управленческого отчета ориентируется на решение «как это должно быть» и контроль исполнения этих решений.

Были четко разделены функциональные обязанности служб и лабараторий по оказанию сервисных услуг Управлениям магистральных газопроводов (УМГ) в различных регионах республики: УМГ «Актобе», УМГ «Атырау», УМГ «Актау», УМГ «Кзыл-Орда», УМГ «Тараз», УМГ «Чимкент», УМГ «Южный» (г.Алматы), УМГ «Костанай» и УМГ «Уральск». В ИТЦ были созданы производственные служб Контроля качества и Технической диагностики магистральных газопроводов (ККиТД), КИПиА-контрольно-измерительных приборов и автоматики, ЭХЗ-Электрохимзащиты, ПЭМ-производственно-экологического мониторинга, РиНЗа- ремонт и наладка запорной арматуры и др. В вышеназанченных службах наряду с ведением бухгалтерской отчетности был внедрен управленческий учет, что позволило упорядочить работу по планированию и использованию бюджетов каждой службы и лаборотории, вести оперативный учет отчетность на специальных планерках у главногт инженера или его заместителя, и на ежемесячных отчетах в рамках филиала. Службы и отделы филиала ИТЦ стали центрами финансовой ответственности, так как у каждого подразделения есть персоналный бюджет за исполнение которого несет персональную отс\ветственность руководитель-менеджер службы. Это повысило оперативность работы подразделений и филиала в целом. Для всех служб и отделов устанавливается плановый бюджет и контралируется его исполнение на бюджетной комисии, где анализируется итоги работы и соответствующего исполнения бюджета. Управленческий учет позволил снизить непроизводительные затраты, понизить и свести к минимуму неликвидные запасы и вероятность отсутствия на складе востребованных товароматериальных ценностей (ТМЦ). Руководители служб и отделов, лабараторий на практике осознали необходимость управленческого учета.[8]

Список литературы:

1. Брег С. Настоольная книга финансового директора. –М. Алшпина. 2013
2. Волошин Д.А.Локшев А.В. Совершенствование системы управленческого учета.- URL:http//free-works.ru
3. Иляшева Н.Н. Учет и финансовый менеджмент: концептуальные основы (Н.Н.Ильяшева, С.И. Крылов, Е.Р. Синяньская Научная ред. Т.В. Зырянова, М-во образ. РФ. Урал.федер.ун-т Екатеринбург, Изд-во, Урал. ун-та,2018-164с.
4. Круглова Н.Ю. Основы менеджмента. Учебник., М.: КНОРУС,2009-512с,
5. Макаров В.М., Попова Г.В. Менеджмент, учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Спб.: Питер,2011-256с.
6. Радостовец В.К. Теория и отраслевые особенности- Алматы, НАК: Центраулит, 2000-285с.
7. Радостовец В.К. Финансовый и управленсеский учет на предприятии – Алматы, НАК,Центраудит, 2000 – 280с.
8. Фахрутдинов Р.А. Производственный менеджмент. Учебное пособие для ВУЗов, 5-е изд.-СПб.: Питер, 2007 – 429с.

ӘОЖ 657.474

БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕП-КӘСІПОРЫННЫҢ ТИІМДІ МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ НЕГІЗІ

Исмагулов В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті. Орал қаласы

Аннотация. *Мақалада кәсіпорынның қызметін бақылау бойынша қаржылық және басқарушылық есеп пен есептіліктің ерекшеліктері, сондай-ақ өндірісті басқарудың тиімділігі қарастырылады.*

Түйінді сөздер*: қаржылық есеп, Бухгалтерлік есеп, басқарушылық есеп.*

ОӘК 334.025

ҰЙЫМДАҒЫ АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІНІҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ

Коптілеуова П.Н.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *бұл мақалада адам ресурстарын басқарудың негізгі әдістері, оларды одан әрі дамыту қарастырылған, ол тез өзгеретін сыртқы жағдайларға сәйкес келетін корпоративтік стратегияны әзірлеу және іске асыруды қамтиды. Авторлар қазіргі басқару тұжырымдамасының басты қағидасы адами ресурстарды бүкіл ұйымның тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігінің шешуші факторы ретінде тану екенін айтады.*

Кілт сөздер: *басқару, корпоративтік мәдениет, адами ресурстар, персоналды басқару теориясы, ұйымның қызметі.*

Қоғамдағы басқару мыңдаған жылдар бойы болды және өркениеттің дамуымен қатар жүрді. Адамзаттың алғашқы өкілдерінің алдында күн сайын өте шектеулі зияткерлік және физикалық ресурстарды бөлу және пайдалану, еңбек бөлінісі, тәртіпті сақтау және жұмысқа ынталандыру мәселелері тұрды.

Экономист ғалымдардың пікірінше, бәсекеге қабілетті ортадағы ең тиімді ұйымдардың өмір сүруінің маңызды шарты-қазіргі басқару тәсілдерінің жетістіктерін жинақтайтын персоналды басқарудың прогрессивті әдістерін қалыптастыру, оның басты себебі адамдарды, ұйымдардың адами капиталын маңызды ресурс ретінде тану болып табылады. Басқару әлеуетін анықтау және жүйелеу қажеттілігі басқарудың алғашқы әдістерінің пайда болуына серпін берді, бұл кейіннен ұйымның корпоративтік стратегиясын әзірлеуге және іске асыруға айтарлықтай әсер етті.

Ғылыми басқару мектебінің идеологы және негізін қалаушы-Фредерик Тейлор. Тейлордың ғылыми басқару теориясының негізі келесі үш негізгі ережеден тұрады: жұмысшылардың ұтымды ұйымдастырылған жұмысы; ұйымның ресми құрылымының болуы; менеджер мен басқарушының ынтымақтастық тетіктерін іздеу.

Зерттеу объектісі жұмысшылардың еңбек өнімділігінің ең жоғары деңгейі болып табылады, оған қол жеткізу үшін еңбек операцияларын жүргізудің оңтайлы әдістері жасалды. Тейлордың ілімдеріне сәйкес персоналды басқару тек өндірістік-техникалық процесті жеделдету және жетілдіру негізінде оның өнімділігін арттыру үшін жұмысшылардың еңбек процесін басқаруға дейін азаяды.

Мұндай жағдайларда жалақы жүйесі белгіленген нормалардың орындалуына байланысты қатаң жеке және сараланған сипат алды. Ғылыми менеджмент мектебі қызметкерлерді басқару теориясына маңызды үлес қосты, бұл олардың жұмысының тиімді жұмысын қамтамасыз ету үшін қызығушылық дәрежесін жоғарылату үшін жұмысшыларды ынталандыру әдістері мен құралдарын жүйелі қолданудан тұрады.

Осылайша, ғылыми басқару теориясын бетбұрыс кезеңі ретінде анықтауға болады, соның арқасында персоналды басқарудың көптеген аспектілері нақты анықталды [1]: білікті кадрларды таңдау; қызметкердің білімі мен дағдыларының орындалатын жұмысқа қатынасы; ұжымда достық қарым-қатынасты қалыптастыру; еңбекті нормалау және тағы басқалар. Әкімшілік (классикалық) басқару мектебінің негізін қалаушы-француз әлеуметтанушысы Анри Файол. Бұл теория тұрғысынан ұйым ықтимал перспективалардың жиынтығы ретінде қарастырылды. Классикалық мектептің жақтаушылары басқарудың әлеуметтік аспектілері, соның ішінде персоналды басқару туралы алаңдамай, жалпы сипаттамалар мен заңдылықтарды анықтауға тырысты. персоналды басқару теориясында Файольдің негізгі үлесі ол басқаруды келесі міндетті және өзара байланысты функциялардан тұратын әмбебап және кең процесс ретінде қарастырды: жоспарлау, ұйымдастыру, басқару, үйлестіру және бақылау [2].

Неміс әлеуметтанушысы Макс Вебер басқару теориясының дамуына айтарлықтай үлес қосты. Ол ұйымның жылдам өзгеретін экономикасының жылдамдығын, дәлдігін, тәртібін, сенімділігін, үздіксіздігін және болжамдылығын қамтамасыз ететін ұйымның бюрократиялық құрылысының теориясын жасады.

Классикалық менеджмент мектебі ұйымдастырушылық және әкімшілік позициялардың Кадрлық мәселелерін қарастырды. Нақты қызметкер персоналды басқарудың тәуелсіз объектісі болған жоқ. Адами қатынастар мектебі пайда болғанға дейін, адам тек еңбек объектісі ғана емес, сонымен бірге жеке тұлға да бола алады деп болжай алмады. Адами қарым-қатынас мектебі ұйымдағы адам факторын толық түсіну мүмкін еместігіне жауап ретінде пайда болды. Ол басқарудың классикалық тәсілінің кемшіліктеріне реакция ретінде пайда болғандықтан, оны көбінесе неоклассикалық деп атайды.

Адами қатынастар мектебінің танымал билігі Элтон Мэйо мен Мэри Паркер Фоллетт болып саналады. Олардың көзқарастарының әсерінен менеджментті зерттеудегі екпін қызметкерлер орындайтын функциялар мен міндеттерді шешуден белгілі бір адамға және оның ұжымдағы қарым-қатынасына өзгерді. Э.Мэйоның бұл тұжырымына «Вестерн Электрик Компани» (АҚШ) компаниясында бірнеше жыл бойы арнайы жүргізілген зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер әкелді. Зерттеулер көрсеткендей, адамның жұмыстағы мінез-құлқы және оның жұмысының нәтижелері тек материалдық сыйақыға ғана емес, сонымен бірге ол қандай әлеуметтік жағдайда, жұмысшылар мен жұмысшылар мен менеджерлер арасында қандай қатынастар бар. Э. Мэйо атап өткендей, басшылар жұмысшыларға сенім артып, ұжымда қолайлы қарым-қатынас орнатуға, яғни жағымды әлеуметтік-психологиялық климат құруға, адал жұмыс тобын қалыптастыруға баса назар аударуы керек. Менеджмент теоретигі Мэри Паркер Фоллетт ұқсас көзқарасты ұстанды.

Оның пікірінше, сәтті басқару үшін көшбасшы лауазымдық билікке негізделген қызметкерлермен ресми қарым-қатынастан бас тартуы керек және ұжым көшбасшы ретінде танылуы керек. Менеджерлер мен жұмысшылар арасындағы қатынастардағы үйлесімділік пен икемділік М.Фоллетт сәттіліктің негізгі критерийлері болып саналды. Менеджер қазіргі жағдайға байланысты шешім қабылдауы керек және басқару функциялары бойынша емес, жағдай қалай басқарылатындығын басқаруы керек [3].

Қазіргі уақытта осы мектептің негізін қалаушылардың жұмысын корпоративті мәдениетті қалыптастыру сияқты басқару жүйесіндегі маңызды процесті басқаратын персоналды басқару мамандары өз тәжірибесінде белсенді қолданады. Қазіргі менеджерлер мәдениетті барлық бөлімшелерді ортақ мақсаттарға бағыттауға,

қызметкерлердің бастамасын жұмылдыруға және өзара қарым-қатынасты жеңілдетуге қабілетті маңызды стратегиялық құрал ретінде қарастырады. Іс жүзінде персоналды басқару Адам ресурстарын басқаруға айналады. XX ғасырдың тоқсаныншы жылдары ұйымды басқарудың түбегейлі жаңа теориясы — корпоративті және стратегиялық менеджментте пайда бола бастайтындығымен сипатталады. Бұл тәсілдің объектісі адамдар мен олардың қызметі емес, әртүрлі сипаттағы ұйымдастырушылық мәдениеттер.

Басқару парадигмасы өзгере бастады, бұған адами ресурстарды стратегиялық басқарудың қалыптасуы дәлел бола алады. Тез өзгеретін сыртқы жағдайларға жақсы сәйкес келетін корпоративтік стратегияны әзірлеу және іске асыру көптеген компаниялар қызметінің ерекше маңызды бөлігіне айналды. Осы Стратегияның ережелерін сақтай отырып, ұйымдар максималды тиімділік пен жетістікке қол жеткізе алады [4, 5].

Корпоративтік стратегияға бірқатар талаптар қойылады: үздіксіз жұмыс істейтін және үнемі жаңартылып отыратын білім беру бағдарламасы, әсіресе прогресс жылдамдығы жоғары техникалық салаларда; адам ресурстарын тиімсіз пайдалануды болдырмау үшін қызметкердің лауазымы мен оның лауазымы арасындағы оңтайлы арақатынас; еңбекті ынталандырудың жақсы дамыған жүйесі, ол арқылы ұйымның мақсаттарына қол жеткізудің нақты жоспары жүзеге асырылады; дамыған коммуникациялық жүйелерге, ұйымдағы жеке тұлғаның жағдайына, қабылданған символизмге, ұйымдастырушылық табуларға, жанжалдарды шешудің стильдеріне және кез-келген дәрежедегі қызметкерлерге құрметпен негізделетін ұйымішілік мәдениеттің болуы; маңызды жағдайларды және олардың өзара әрекеттесуінде ықтимал әсер ету әдістерін ескере отырып, шешім қабылдауды көздейтін менеджменттің жүйелі тәсілі. Қазіргі менеджер «мақсатты басқару» қағидаттары негізінде құрылған көп өлшемді менеджментті қолдануға көп көңіл бөлуі керек. «Мақсатты басқару» мыналарды қамтиды [6].

1. Қызметкерлерге жеке мүдделерін компанияның жалпы мақсаттарымен үйлестіре отырып жұмыс істеуге мүмкіндік беретін жүйені құру.

2. Жұмысқа қабылдау және жұмыстан босату құбыры емес, жоғары білікті мамандарға негізделген және даму мен тәуекелге дайын компания болу ниеті.

3. Өзара сенім мен түсінушілікті қалыптастыруға және адамдар өз ойларын, пікірлерін білдіру еркіндігін сезінетін және проблемалар мен уайымдармен бөлісе алатын жағдай жасауға бағытталған Ашық есік саясатын қолдану.

4. Инновациялық, сенімді өнімді құру-сатып алушының қажеттіліктерін қанағаттандырудың негізгі элементі. Осылайша, қазіргі заманғы ғылым мен менеджмент практикасында іскерлік ұйымдардың негізгі және стратегиялық ресурсы ретінде адами ресурстарды басқару саласындағы жаңа тәсілдерді, тұжырымдамалар мен идеяларды жетілдіру, жаңарту және іздеудің тұрақты процесі жүреді. Белгілі бір басқару моделін таңдауға бизнес түрі, корпоративтік стратегия мен мәдениет, сондай-ақ ұйымдастырушылық орта әсер етеді. Бір ұйымда сәтті жұмыс істейтін Модель басқа ұйым үшін оны басқарудың ұйымдастырушылық жүйесіне біріктіру мүмкін еместігіне байланысты мүлдем тиімді болмауы мүмкін.

Қазіргі менеджментте ұйымдағы адамдарды басқарудың барлық тәсілдерімен, сондай — ақ оларды іс жүзінде жүзеге асырудың құралдары мен әдістеріндегі айырмашылықтармен біз қазіргі басқару тұжырымдамасының негізгі принципін тұжырымдай аламыз-адами ресурстарды ұйымның тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігінің шешуші факторы ретінде тану экономикалық пайдалылығы мен әлеуметтік құндылығы бар негізгі ресурс ретінде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кибанов А.Я. Управление персоналом: Учебник / А.Я. Кибанов, Л.В. Ивановская, Е.А. Митрофанова. - М.: ИЦ РИОР, 2018. - 288 б.

2. Лукичева Л.И. Управление персоналом: Учебное пособие / Л.И. Лукичева; Под ред. Ю.П. Анискин. - М.: Омега-Л, 2015. - 263 б.
3. Зайцев Г.Г. Содержание управленческой деятельности: учебник. - М.Дело, 2019. – 246 б.
4. Швабауэр М. Мероприятия по совершенствованию системы управления персоналом в современных условиях // Саясат. Алматы.-2016.-№3.-Б.10-15.
5. Дементьева А.Г. Управление персоналом: Учебник / А.Г. Дементьева, М.И. Соколова. - М.: Магистр, 2015. - 287 б.
6. Куватов М.Р. Основы управления кадрами предприятия / М.Р.Куватов // Менеджмент качества. – 2019. – № 6. - С. 30-32.
7. Папкова Л.Л. Кадровая политика в контексте корпоративной культуры / Л.Л.Папкова // Управление корпоративной культурой. – 2016. - №2. – С.37-40.

УДК 334.025

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ОРГАНИЗАЦИИ

Коптілеуова П.Н.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в данной статье рассмотрены основополагающие методы управления человеческими ресурсами, их дальнейшее развитие, которое включает в себя выработку и реализацию корпоративной стратегии, соответствующей быстро изменяющимся внешним условиям. Авторы подчеркивают, что главный принцип современной концепции управления-признание человеческих ресурсов как решающего фактора эффективности и конкурентоспособности работы всей организации.*

Ключевые слова: *управление, корпоративная культура, человеческие ресурсы, теория управления персоналом, деятельность организации.*

ОӘК 334.012.6

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ ТИІМДІ ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Мамбетиязова А.Н., Казамбаева А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *бұл мақалада шағын және орта кәсіпкерлікке салық салу үнемі реформаланады, бірақ әлі оңтайлы салық жүйесі қамтамасыз етілмей отырғандығы туралы талқыланады және жаңа ақпараттандырылған салық жүйесін құру ұсынылады.*

Кілт сөздер: *салық жүйесі, реформа, жетілдіру, кәсіпкерлік, экономика, тиімділік, бюджет.*

Салық жинау арқылы мемлекеттік әлеуетті күшейту мүмкіндігі зор екендігі әлемдегі көптеген үкіметтер үшін маңызды болып табылады. Қай мемлекетте болмасын бюджетке түсетін түсімнің негізгі көзі болып салықтар табылады. Мемлекет экономикасының бірден бір тірегі және дамуының басты тетігі — салық. Сондықтан өркениетті ел ең алдымен салық саясатын сауатты жүргізуге ұмтылады. Салықтан жалтару әрекеттері үкіметтің мемлекеттік қызметтерді қаржыландыруға арналған

бюджеттік қабілетіне нұқсан келтіреді, нәтижесінде салық құрылымдары бұзылып, экономикалық түсімдерден салық жүйесіне тиесіл аударымдардың әділ бөлінуіне кері әсерін тигізеді.

Соңғы он жылдың ішінде Қазақстанның салық жүйесі тұрақты түрде жетілдіріліп отырды. ҚҚС, корпоративтік табыс салығы, әлеуметтік салық пен жеке табыс салығының ережелері қайта қаралып, түзетілгенін осы бағыттағы жемісті жұмыстардың бірі ретінде атауға болады. Қазақстанның салық жүйесі, ТМД елдері арасындағы ең оңтайлысы болып есептелгенмен, мұнда түйіні шешілмей келе жатқан мәселелер баршылық. Айталық, меншік салығын (жер салығы мен заңды және жеке тұлғалардың мүлік салығы) ұстау механизміне байланысты нақты проблемалар туындап отырғанына қарамастан, мәселе Үкіметтің назарынан тыс қалып отыр. Оның үстіне, Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы бойынша жер салығы жер учаскелерін пайдалану мақсатына қарай ұсталады. Мамандардың пікірінше, қазіргі жер салығын есептеу механизмі тиімсіз. Мұндағы ең басты кемшілік — жаһандану жағдайындағы жер құнының нарықтық бағасы мен оның рөлі есепке алынбай келеді [1].

Шағын және орта кәсіпкерлікке салық салу үнемі реформаланады, бірақ әлі оңтайлы салық жүйесі қамтамасыз етілмей отыр. Салық заңнамасының тұрақсыздығы, айқын бейнеленген фискалдық сипаты, салық механизмдерін кәсіпорындарының инвестициялық, инновациялық және кәсіпкерлік белсенділігін ынталандыру мақсатында жеткіліксіз пайдалану, салық жүйесіне өзінің қызметін толық тиімділікпен пайдалануға мүмкіндік бермей отыр.

Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуды ынталандырудың және жұмыспен қамтудың тиімді құралы салықтарды төмендету болып саналады. Алайда, қабылданған сенімге қарамастан салықты төмендету кәсіпкерлік қызметті ынталандырмады. Күрделі ережелер, заңдар, әсіресе салыққа қатысты қиын түсініктемелер, салық төлеу жүйесін түсінуді қиындатады. Салық жүйелері барған сайын өсуге бейім және де уақыт өте келе күрделі және мөлдір емес. Мысалы, Sull and Eisenhardt [2] салық төлеу жүйесін зерттеу барысында 45 салық мамандарынан бір ойдан шығарылған отбасының салық есебін есептеу жолдары туралы сауалнама жүргізіп сұрапты.

Нәтижесінде 45 салық мамандары бір біріне ұқсамайтын мүлдем басқа бағалау жолдарын келтіреді, олардың әрқайсысының айырмашылықтары он мың долларға жетеді. Бұл өте үлкен айырмашылық. Салық жүйесін навигациялау үшін жеке тұлғалар салық салу белгілерін түсіну үшін жасырын білім талап етеді. Оның ішінде күрделілігінің өзектілігі әрқашанда төмендетілмейтін корпоративті салықтар мен маңызды әкімшілік және бизнеске кіруді азайтатын сәйкестік шығындары бар.

Сондықтан, салық төлеушінің заңдардағы өзгерістерді немесе олардағы ережелерді түсінуде жоғары «сіңіру қабілеті» болуы керек, немесе салық заңдарының өзгеруімен мүмкіндіктерді пайдалану үшін білімді кеңесші қажет. Біріншіден, мұндай жақсы білімді салық кеңесшілері салық кодексіндегі ерекшеліктерді (салық жеңілдіктері сияқты) таба алады, және ол өз кезегінде кәсіпкерлік қызмет үшін пайдалы болады, және турасына келгенде, кәсіпорындардың өнімділігін арттыруға әкеледі. Екінші жағынан, мұндай кәсіпкерлер көбірек кәсіби салық консультациясына жүгінуі мүмкін және салық кодексіндегі әртүрлі ережелер туралы көбірек білуге тырысады.

Шағын және орта кәсіпкерлердің салық жүйесінен зардап шегетін тағы бір жолы салық органдарының атқарушылық қабілетін асыра пайдаланғандарынан туындайды. Көбінесе салық инспекторлары салыстырмалы түрде әлсіздеу, өздері енді жаңа баспалдақтарды тәй-тәй басып, кәсіпкерлік бизнестің толықтай қыр-сырын өндірістің тікелей жүзеге асырылуында көріп, көптеген алғашқы сатысындағы қиыншылықтармен күресіп жүрген кезде, шағын және орта кәсіпкерлерге салық инспекторларының тексеріс тәрізді үздіксіз келіп кетулері қатты тығырыққа тығады және міндетті түрде кері әсер етеді. Осы жерде адам ресурстарын алмастыратын ақпараттық технологиялардың

қажеттігі айқын көрініп, шағын және орта кәсіпкерлердіңөз бизнестерін ертерек өрлетуге үлкен рөл атқарар еді.

Көп жағдайда салық инспекторлары табыс салығы бойынша есептілікті талдаған кезде, есеп беретін кірістер үшінші тараптардың есептерінен төмен екенін анықтайды. Олар үшінші тарап ақпараттарының кірістерді жинауды жақсартудағы тиімділігі ақпараттық және атқарушылық ортаның басқа өлшемдеріндегі мүмкіндіктер әлсіз болғанын дәлелдейді. Сондықтан заманауи ақпараттық технологияларды қолдану арқылы көпөлшемді ақпараттың толықтығы компаниялардың салықтық органдарға айтарлықтай төмендетілген қаржы есебін беруін дәлелделген. Сонымен, біз ұсынған ақпараттық технологиялар адами ресурстарды алмастырушы ретінде жұмыс істейді және жеке салықтық тексерулерді жүзеге асыратын адам ресурстары шағын және орта кәсіпкерлердің бизнесіне кері әсерін тигізбейді. Қорытындылай келе, жан-жақты ақпараттық технологиялар салықтың сақталуын және сәйкестікті жақсартудың тиімді әдісі болып табылады.

Ақпараттық технологиялар жүйесін одан әрі жетілдіру кезінде әртүрлі салық ставкаларына тәуелді әр түрлі шағын және орта кәсіпкерлерді қарастырудың пайдасы көп болуы мүмкін. Барлық қолданыстағы зерттеулер ақпарат берудің нақты бір тәсіліне бағытталған. Алайда, көптеген үкіметтер кеңейтілген ақпараттық есеп жүйелерін құруға тырысады, себебі олар көптеген дәлелдермен әділ салықтық сәйкестікке дамыған ақпараттық технологияларды қолданады [3].

Сондықтан қазіргі кезде еліміздегі шағын және орта кәсіпкерлерге қатысты жаңа ақпараттандырылған салық жүйесі қажет деп санаймыз. Жаңа салық жүйесі салық әкімшілеріне шағын және орта кәсіпкерлердің экономикалық қызметін әр түрлі көздерден анықтауға мүмкіндік береді және аудиторға шағын және орта кәсіпкерлердің нақты салық міндеттемесін анықтауға көмектеседі.

Біріншіден, ол салық органдарына шағын және орта кәсіпкерлердің тауарлары мен қызметтері ағыны туралы ақпаратқа қол жеткізу үшін қосылған құн салығы (ҚҚС) шот-фактурасын көрсетеді.

Екіншіден, үшінші тараптар банктерден, кедендік, әлеуметтік сақтандыру бөлімдерінен ақпарат алуға мәжбүр болады, сол кезде салық салу жүйесіндегі қызметкерлерге шағын және орта кәсіпкерлер туралы толық ақпарат алуға мүмкіндік туады.

Үшіншіден, қауіпті шағын және орта кәсіпкерлерді дәлірек анықтай алатындай жетік ақпаратты өңдеу үшін есептеу қуатын арттырады.

Соңында, шағын және орта кәсіпкерлердің сәйкестік шығындарын төмендетеді, өйткені салық төлеушілерге бірнеше салық органдарына есеп беру қажет емес. Шағын және орта кәсіпкерлердің жеке ақпараттарына көбірек қол жеткізуге мүмкіндік беретін үшінші тараптардың есеп беруін күшейтуден туындайтындығын көрсетеді. Себебі салық төлеушілер сатып алушылармен жүргізген операциялардың азайтылған шот-фактураларын көрсетуге тырысады, салықты азырақ төлеу үшін. Сол үшін олардың салықтық міндеттемелерін толықтай өтеп алу үшін сатып алушылар өздерінің құны туралы есеп берсе, сол кезде кезде ақпаратты белгілі жүйе автоматты түрде хабарлайды. Алайда, қазіргі жағдайда сауда жасайтын орындардың транзакцияларындағы жеке тұтынушылар шот-фактураларды талап етуге ынталандырмайды, сондықтан толық сауда ақпараты алынбаған соң, салықтан жалтару жағдайлары орын табады.

Жаңа салық жүйесін пайдаланған кезде салық төлеушілерге бірнеше рет материалдарын қайта ұсынудың қажеттілігі жоқ. Жаңа салық жүйесін пайдалана отырып, кәсіпкерлер ақпараттық технологиялар арқылы салық ісі мен процедураларының байланысының басым көпшілігін онлайн режимінде салық салу мен анықтау, салық декларациясы мен төлемі, салық төлеу және экспорттық салықтық жеңілдіктер, шот-фактураны реквизитациялау, электронды шот-фактуралар беру және салықтық преференцияларды өзгерту мүмкіндігіне ие болады.

Бұл: «Деректер көбірек жүрсін, ал салық төлеушілер аз жүрсін» деген ұстанымды ұстанады. салық төлеушілер туралы ақпараттарды тексеру сенімді түрде жүргізіледі, ешкім ешкімді мәжбүрлеп төлету жолдары тоқтайды. Ақпараттық технологиялар көмегімен салық қызметкерлері әр салық төлеушінің салыққа қатысты толық мәліметтерін, оның ішінде тіркеу, салық декларациясы, ақша аударымы, салық преференциясы және жазаларын қоса бір мезетте тексере алады.

Ол сондай-ақ салық төлеушілердің капиталын, жүктің қозғалысын, активтері мен тауарлы-материалдық құндылықтарын, басқа да жедел ақпараттарды немесе деректерді сәйкестендіру және талдау арқылы бақылауға мүмкіндік береді. Жаңа ақпараттандырылған салық жүйесіндегі ақпараттық технологиялар арқылы салық органдары тәуекелдері жоғары кәсіпкерлерді және олардың салықтық тәуекелдік нүктелерін деректердің жалпы индекстері мен тік және көлденең салыстырмалы талдауды шығару арқылы тиімді түрде таба алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдрашитова, Т. А. Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті несиелендірудің мәселелері оны жетілдіру жолдары / Т. А. Абдрашитова, М. А. Кулбаева. // Молодой ученый. — 2018. — № 5.1 (191.1). — Б. 2-5.

2. Кондраков, Н.П. Основы малого и среднего предпринимательства: Практическое пособие / Н.П. Кондраков, И.Н. Кондраков. - М.: Инфра-М, 2017. - 192 б.

3. Круглова, Н.Ю. Основы бизнеса (предпринимательства): Оқулық / Н.Ю. Круглова. - М.: КноРус, 2018. - 77 б.

4. Никушин, В.В. Основы охранной деятельности в сфере предпринимательства / В.В. Никушин, В.В. Тишков. - Вологда: Инфра-Инженерия, 2016. - 128 б.

5. Рубин, Ю.Б. Основы предпринимательства: Оқулық / Ю.Б. Рубин. - М.: МФПУ Синергия, 2016. - 464 б.

6. Самарина, В.П. Основы предпринимательства. Оқу құралы / В.П. Самарина. - М.: КноРус, 2015. - 128 б.

УДК 334.012.6

ПУТИ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

Мамбетиязова А.Н., Казамбаева А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в данной статье обсуждается, что налогообложение малого и среднего бизнеса постоянно реформируется, но оптимальная налоговая система пока не предусмотрена, и предлагается создать новую информированную налоговую систему.*

Ключевые слова: *налоговая система, реформа, совершенствование, предпринимательство, экономика, эффективность, бюджет.*

ОӘК 331.5 (574)

ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Сабитова А.С., Казамбаева А.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *бұл мақалада жұмыспен қамту теориясын дамытудың негізгі теориялық және әдістемелік тәсілдері, жұмыспен қамту және жұмыссыздықты реттеуші еңбек нарығы, жұмыссыздық мәселелері қарастырылады.*

Кілтті сөздер: *жұмыспен қамту, еңбек нарығы, еңбек өнімдері, жұмыс күші, еңбек қызметтері.*

Жұмыспен қамтудың қалыптасуы жалдамалы жұмыс күші немесе еңбек нарығы пайда болғанға дейін болды. Еңбек нарықтық қатынастарын жаңғырту жағдайында ол өзінің шынайы сапалы сенімділігі мен айқын экономикалық сипатына ие болады. Сөздің кең мағынасында жұмыспен қамту дегеніміз жұмыспен қамтамасыз ету немесе пайда (табыс) әкелетін еңбек қызметі деп түсініледі. Осыған байланысты «жұмыспен қамту» ұғымы адамдардың еңбек процесіне қатысуын, олардың еңбекпен қамтылуын, халықтың материалдық және рухани тауарлар өндірісіне саналы түрде қатысу дәрежесін көрсетеді. Бұл категорияның мұндай түсіндірмесі өте шектеулі, өйткені ол «жұмыс», «жұмыспен қамту», «еңбек қызметі» ұғымдарының қате сәйкестендірілуін көрсетеді.

Ғылыми экономикалық әдебиеттерде «жұмыспен қамту» ұғымына қатысты нақты көзқарас ешқашан болған емес және әлі де жоқ, бұл сөзсіз әдіснамалық кемшілік болып табылады. Сонымен, егер XIX ғасырдың ғалымдары (К.Арсеньев, Г.Геркнер, Е.Зябловский және т. б.) жұмыспен қамтуды жұмысшылардың еңбек салалары бойынша бөлінуі ретінде қарастырса, XX ғасырдың басында С.Г. Струмилин, А.И. Чупров және т. б. ол жұмыс күшінің өндіріске қатысу дәрежесі ретінде сипатталды. «Дамыған социализм» кезеңінде ғалымдардың көпшілігі жұмыспен қамтуды қоғамның еңбек әлеуетін толық және ұтымды пайдалану туралы жұмысшылар арасындағы қатынасты көрсететін әлеуметтік-экономикалық құбылыс деп түсіндірді [1].

Қазіргі уақытта «жұмыспен қамту» категориясын ғалымдар әртүрлі көзқарастардан қарастырады, оларды біздің ойымызша екі негізгі деңгейге дейін азайтуға болады. Бір жағынан – еңбек қолдану процесі немесе еңбекке қабілетті адамдарды өндіріске тарту.екінші жағынан-халықтың еңбек процесіне қатысуы туралы экономикалық қатынастардың жиынтығы ретінде. Мысал ретінде біз «жұмыспен қамту» санатына тән анықтамаларды беруге болады. Сонымен, А.Е. Котляр оны анықтайды «...адамдар арасындағы қоғамдық қатынастар, ең алдымен экономикалық және құқықтық, қызметкерді белгілі бір жұмыс орнындағы нақты еңбек кооперациясына қосу туралы» [4]. Б.Д. Бреев халықтың жұмыспен қамтылуын «халықты жұмыс орындарымен қамтамасыз етудің (яғни өндіріс пен жинақтау тұрғысынан) ғана емес, сонымен бірге адамды қажетті өмір сүру құралдарымен қамтамасыз етудің (яғни тұтыну қорын қалыптастыруға және пайдалануға байланысты)» [4]. Э.Р. Саруханов жұмыспен қамтуды былайдеп анықтаған «...бір немесе басқа жұмыс орнындағы әлеуметтік пайдалы жұмысқа қатысу туралы өзара байланысты болатын әлеуметтік-экономикалық қатынастар», яғни «бұл материалдық тауарлар өндірісі бойынша адамдардың практикалық қызметі» [5]. В. Н.Иванова пікірінше, жұмыспен қамту «қызметкердің еңбек процесіне тікелей қосылуы туралы еңбек қатынастарының бір жағын білдіреді» [1]. Инновациялық экономикаға көшу жағдайында «жұмыспен қамту» ұғымы перспективалы жұмыс орындары мен жұмыс күшін қалыптастыруға немесе еңбек ресурстарының көбеюін басқаруға қатысты экономикалық қатынастарды

трансформациялаудың оң механизмін ғана емес, сонымен қатар нарықтан тыс қатынастарды да (демографиялық процестер, халықтың репродуктивті проблемалары, әлеуметтік-еңбек қатынастарын қалыптастыру) қамтуы керек. Жұмыспен қамтуды еңбекке қабілетті адамдардың еңбек өнімдерін өндіруге қатысуы немесе әлеуметтік пайдалы еңбек қызметтерінің әртүрлі түрлерін көрсетуге қатысты экономикалық қатынастардың жиынтығы ретінде сипаттау керек. Бұл жұмыспен қамтудың мәнін экономикалық категория ретінде анықтауда негізгі бастапқы әдіснамалық алғышарттар болуы керек.

Жұмыспен қамтуды реттеу теориясының дамуына XVIII ғасырдың соңында еңбек құнының классикалық теориясының негізгі принциптерін жасаған А.Смит пен Д. Рикардо айтарлықтай үлес қосты, оған сәйкес ауыл шаруашылығында және басқа салаларда жалдамалы жұмысшылардың жұмысы өндірілген тауарлар құнының жалғыз көзі және сәйкесінше кез-келген елдің байлығының негізгі факторы болып табылады [5].

Сонымен қатар, С.Н.Булгаков, Н.Д. Кондратьев, В.И. Ленин, В.Г. Плеханов, Г.Я. Сокольникова, П.А. Столыпин, М.И. Туган-Барановского, А. В. Чаянова жұмыспен қамтуды арттырудың негізгі шарттарын экономикалық дағдарыстар жағдайында өндірісті тиімді жоспарлаумен, машина жасау саласын дамытумен, еркін кәсіпкерлік пен кооперацияны дамытумен, халықты жұмыспен қамту салалары бойынша оңтайлы бөлумен байланыстырды.

Әдістемелік тұрғыдан Дж. М. Кейнстің жұмыспен қамту теориясының ерекшелігі жұмыспен қамтуды арттырудың негізгі шарты ретінде еңбек процестерін мемлекеттік реттеуді қарастырады. Дәл Дж. Кейнс алдымен мемлекетте толық және тиімді жұмыспен қамту идеясын негіздеді, оның өсуінің негізгі факторларын атап өтті. Оның пікірінше, өндірістің құлдырауы мен әл-ауқаттың төмен деңгейі, ең алдымен, халықты, оның ішінде ауылдық жерлерде жұмыспен қамтудың жеткіліксіздігіне байланысты. Және, керісінше, қоғамның «жұмыспен қамту өскен кезде жиынтық нақты табыс артады» [3]. Аграрлық саладағы жұмыспен қамту проблемалары туралы қазіргі көзқарастар келесі зерттеу бағыттарымен сипатталады. Ең алдымен, еңбек белсенділігін арттырудың макроэкономикалық факторлары (ұлттық экономиканың жалпы өсуі, мемлекеттің кредит-ақша саясаты, еңбек нарығының жаһандануы, халықаралық көші-қон және т.б.) ерекшеленеді.

Осыған байланысты шетелдік экономистер Дж. Гелбрэйта, Я.Корнай, В.Леонтьева, Й.Шумпетер, Жұмыспен қамтудың осы детерминанттарынан басқа, ұлттық экономиканың тепе-теңдігін, экономиканың жоғары өсу қарқынын ажыратады. Бұдан басқа, жұмыспен қамтуды арттырудың микроэкономикалық факторлары ерекшеленеді (шаруашылық жүргізудің ұйымдық-құқықтық нысандарын дамыту және жетілдіру, еңбек қолдану саласын кеңейту, тиімді жұмыс істейтін кәсіпорындар мен ұйымдарды мемлекеттік қолдау, жұмыс орындарын құру және сақтау және т.б.). Бұл тәсіл Р. Капелюшников, С.Кузьминге тән. Осылайша, жұмыспен қамту нарықтық еңбек қатынастарының маңызды элементі ретінде жұмыс істейтін Еңбек нарығының ерекшеліктері мен негізгі белгілерінің нақты көрінісі болып табылады және күрделі және жан-жақты әлеуметтік – экономикалық категория ретінде әрекет етеді, ал оны реттеу процесі ұлттық экономиканы дамыту тетігі ретінде әрекет етеді. Жұмыспен қамтуды реттеу проблемалары экономикалық, әлеуметтік немесе демографиялық сипаттағы аспектілерді ғана емес көрсетеді. Бірақ оны қазіргі қоғамның құқықтық, саяси, психологиялық немесе моральдық проблемалары призмасы арқылы ашуға болады. Инновациялық және көп деңгейлі экономика жағдайындағы жұмыспен қамту-бұл аймақтық еңбек нарығының агенттері арасында олардың өзара әрекеттесу процесінде қалыптасатын экономикалық қатынастардың көрінісі, бұл еңбекке қабілетті адам үшін қоғамдық өндірісте, шағын бизнес пен кәсіпкерлік саласында, жеке қосалқы шаруашылықта және еңбек қызметінің басқа салаларында жұмыс істеу қабілетін нақты пайдалану мүмкіндігін болжайды. Жұмыспен қамту мен еңбек нарығы арасындағы

қатынасты субъект пен құбылыс арасындағы қатынас ретінде немесе қабылдаудың басқа жазықтығында – диалектиканың негізгі принциптері шеңберіндегі мазмұн мен форманың бірлігі ретінде қарастырған жөн. Сонымен қатар, зерттеудің осы контекстінде негізгі және анықтаушы жұмыспен қамту болып табылады.

Жұмыспен қамту адамзат өркениетінің таңында пайда болды. Қоғамның ұзақ эволюциясы процесінде алдымен мәжбүрлі жұмыс күшін сатып алу-сату нарығы пайда болады, ал кейінірек өркениетті еңбек нарығы пайда болады, онда жұмыс күшін сатып алу – сату туралы мәмілелер жасалады (көптеген ғалымдар заңсыз атап өткендей), бірақ тек белгілі бір еңбек қызметтері. Өңірлік еңбек нарығының жұмыс істеуі және дамуы қазіргі уақытта жұмыспен қамтуды трансформациялаудың және оны реттеудің тұжырымдамалық тәсілдерін әзірлеудің маңызды және айқындаушы факторы болып табылады.

Жалпы мақсаттар мен міндеттердің диалектикалық бірлігінде дамып келе жатқан Жұмыспен қамту және еңбек нарығы-бұл біртұтас жүйе, оның дамуы еңбек нарығының өзін жетілдірудің объективті қажеттілігін және жұмыспен қамтуды басқарудың негізгі заңдылықтарын білуді анықтайды. Осылайша, жұмыспен қамту еңбек қатынастарының аймақтық жүйесінің функциясы ретінде өндірістік және өндірістік емес қызметтің кез-келген саласына тән және осыған байланысты аймақтық еңбек нарығының агенттері арасындағы еңбек процесіне қатысу және «еңбек қызметтері» ауарларына нарықтық бағаны қалыптастыру бойынша еңбек қатынастарының ерекшелігін анықтайды. Жұмыспен қамту ерекшеліктері өндірістің дамуымен, тауарлық өнімдердің аймақтық нарығындағы нарықтық процестермен анықталады және ұлттық экономиканың салалық кешендерінің жұмыс істеуінің объективті және субъективті факторларының маңызды жүйелік сипаттамаларының көрінісімен анықталады. Бұл ғылыми тәсіл экономиканы реформалау жағдайында жұмыспен қамту жүйесінің жұмыс істеуінің негізгі принциптерін одан әрі негіздеуге мүмкіндік береді, олар тұтастай алғанда еңбек нарығын жетілдіру тұрғысынан әлеуметтік бағыттың күшеюімен және адами капиталды, оның ішінде басқарудың әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандарының кәсіпорындарында одан әрі дамыту қажеттілігімен сипатталады.

Көрсетілген қағидаттардың қатарына мыналарды жатқызуға болады: әлеуметтік-еңбек саласын дамытудың басымдығы; өндірістік және еңбек процестерін реттеу мен өзін-өзі реттеудің маңыздылығын күшейту; еңбек нарығында толық және нәтижелі жұмыспен қамтудың оңтайлы деңгейіне қол жеткізу; жұмыспен қамтудың икемді нысандарын басымдықпен дамыту; жұмыс күші нарығында гендерлік және монопсониялық асимметрияны еңсеру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рофе, А.И. Экономика труда. дәрістер / А.И. Рофе. - М.: КноРус, 2017. - 40 б.
2. Скляревская, В.А. Экономика труда: Оқулық / В.А. Скляревская. - М.: Дашков и К, 2015. - 304 б.
3. Федорова, Н.В. Экономика труда: Оқулық / Н.В. Федорова. - М.: КноРус, 2018. - 64 б.
4. Генкин, Б.М. Экономика труда: Оқулық / Б.М. Генкин. - М.: Норма, 2017. - 352 б.
5. Щепакин, М.Б. Экономика труда: Оқулық / М.Б. Щепакин, А.С. Молчан, Э.Ф. Хандамова. - М.: Магистр, 2017. - 256 б.

УДК 331.5 (574)

ЗАНЯТОСТЬ И ПУТИ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Сабитова А.С., Казамбаева А.М.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в данной статье рассматриваются проблемы занятости и основные теоретико-методические подходы к разработке теории занятости, рынка труда, регулирующие занятость и безработицу.*

Ключевые слова: *занятость, рынок труда, продукты труда, рабочая сила, трудовые услуги.*

ОӘК 06.77.01

ПЕРСОНАЛДЫҢ ЕҢБЕГІН БАСҚАРУ

Төлекбаева Д.С.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Аннотация: *бұл мақалада кәсіпорын қызметкерлерінің еңбегін басқару ерекшеліктері қарастырылған, себебі қазіргі уақытта ол өте өзекті мәселе болып қалуда, өйткені кәсіпорындар қызметінің нәтижелері, әсіресе өндіріске инновациялық технологиялар мен ғылыми-техникалық прогресс шараларын енгізу кезінде дұрыс әзірленген еңбек жағдайына байланысты.*

Кілт сөздер: *еңбек, басқару, қызметкер, сыйақы, әлеуметтік қызметтер, кәсіпорын.*

Адам өзі үшін қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін жұмыс істейді. Маңызды себеп болып табылады ұмтылысын еңсеру шектеулілігі отбасылық бюджетті сандарына қол жеткізген үлкен несие қаражаты. Еңбекке ынталандыру себептерін білу адамға белгілі бір жолмен әсер етуге мүмкіндік береді. Қызметкердің сыйақы алуға деген ұмтылысы кез-келген кәсіпорында белгілі бір деңгейде ұйымдастырылған еңбекті басқаруда қолданылады.

Еңбекті басқарудың (еңбек менеджменті) объективті қажеттілігі тарихи түрде бірлескен еңбектің, оның кооперациясының дамуымен туындады. Сонымен бірге, ол басқарудың мақсаттары, мазмұны, функциялары өндіргіш күштер мен еңбектің дамуымен бірге өзгеретінін және ең алдымен өндірістің осы әдісіне тән әлеуметтік еңбек құрылымымен анықталғанын көрсетті[1].

Еңбекті басқару-бұл кәсіпорын әкімшілігінің іс мүддесі үшін қызметкердің ұтымды мінез-құлқын қалыптастыру саласы. Еңбекті басқару-бұл кәсіпорынның екі қызметінің функционалды саласы: экономикалық және әкімшілік. Еңбекті басқару объектісі — бұл адамның еңбек міндеттерін орындау кезіндегі мінез-құлқы, ал мақсаты-қызметкердің еңбекке барынша қызығушылық танытатын, жағымды көзқарасын қалыптастыру.

Еңбекті басқару объектілері: тікелей еңбек қызметі, оны ұйымдастыру, жағдайлары мен нәтижелері, жұмыс күшінің көбеюі, әлеуметтік-еңбек қатынастары.

Еңбекті басқарудың міндеттері, ең алдымен, жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыру, экономиканың тепе-теңдігін қамтамасыз ету, жұмыстағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтарды азайту, адамның жан-жақты дамуына жағдай жасау, еңбек ұжымдарын дамыту және олардың басқарудағы рөлін арттыру және т.б.

Еңбекті басқару функциялары-бұл мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін объектілерге қатысты қажетті іс-қимылдардың құрамы. Бұл еңбекті басқару механизмі жүзеге асырылатын қажетті басқару тетіктерінің бір түрі[2].

Еңбекті басқару тек басқару міндеттерін шешетін нақты жүйе болған жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Басқарушылық қатынастарды жүзеге асырудың нақты нысаны болып табылатын еңбекті басқару жүйесін екі жағынан қарастыруға болады. Бір

жағынан, бұл еңбек саласындағы басқарушылық қатынастардың жиынтығы (функционалды форма). Бұл жағдайда еңбекті басқару жүйесі персоналды басқару, еңбекті ұйымдастырушылық қамтамасыз ету, Еңбек өнімділігі мен сапасын арттыру, еңбекті ынталандыру, әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу сияқты функциялармен ұсынылған. Басқаша айтқанда, іс жүзінде еңбекті басқару — бұл ішкі жүйелерге бөлінетін арнайы басқару жүйесінің жұмыс істеуі.

Екінші жағынан, барлық осы ішкі жүйелер қатынастардың нақты формаларымен сипатталады. Олар нақты бар зат түрінде көрінеді, оның көмегімен басқару белгілі бір мазмұн мен көрініс алады. Бұл қатынастарды жалпы еңбекті басқару жүйесін құрайтын арнайы қызметтер (институционалдық нысан) жүзеге асырады және ұйымдастырады. Еңбекті басқарудың институционалдық нысанының буындары еңбек және жалақы бөлімі, еңбекті ұйымдастыру бөлімі, кадрлар бөлімі, персоналды басқару қызметі және т.б. болып табылады.

Еңбекті басқару жұмыс берушінің позициясынан қажетті кез-келген мәселені шешу қызметкерге пайдалы болатындай етіп құрылады. Сонымен, қызметкерге сыйақы тағайындалған жұмысты орындау кезінде ғана төленеді: ол неғұрлым жақсы орындалса, соғұрлым сыйақы мөлшері жоғары болады. Қызметкердің жеке мүдделеріне қол жеткізу ұжымдық және қоғамдық мүдделерге жеткенде ғана жүзеге асырылады[3].

Еңбекті басқару кәсіпорынның және қоғамның мүдделері үшін қызметкердің жеке мүдделеріне әсерін күшейтуді қарастырады. Басқарудың көмегімен қызметкердің қандай мүдделеріне әсер етуге болады? Жалпыланған түрде олардың тығыз өзара әсерін ескере отырып, мүдделердің бірнеше тобын ұсынуға болады.

1. Кез - келген адамға жоғары тұтыну деңгейіне, жағымды эмоцияларға, өзін-өзі тануға және өмірлік ұмтылыстарды жүзеге асыруға деген ұмтылыс тән. А. Маслоудың иерархиялық тұтыну теориясында баяндалған тұтыну деңгейлері еңбекті басқару жүйесін құру кезінде мүдделерді ескеруге негізделген.

2. Экономикалық қатынастардың дамуымен қызметкердің біліктілігі, тиімділігі, шығармашылығы, еңбекқорлығы, міндеттілігі мен тәуекелінің бағасы көтеріледі. Сондықтан осы қасиеттердің дамуына әсер ететін арнайы шаралар қажет. Демек, еңбекті басқару қызметкердің еңбек функцияларын орындау деңгейіне байланысты материалдық қызығушылықты арттыруға бағытталған шараларды қарастыруы керек.

3. Адамның жеке мүдделерінің күшеюі оның іске қатысы бар деген сезімі пайда болған кезде байқалады. Еңбекті басқарудағы мұндай мүмкіндік еңбек нәтижелеріне және пайдаға қатысуға байланысты еңбекке ақы төлеуді (сыйақы) ұйымдастыру арқылы іске асырылады.

4. Қызметкердің жеке қызығушылығының артуы оның еңбек ұжымына — әріптестеріне, басшылығына, оның ішінде бейресми қатынастарға қатынасы арқылы көрінеді. Ұжымда жағымды эмоциялар қалыптастыруға бағытталған еңбекті басқару шаралары еңбек өнімділігіне қатты әсер етеді. Мамандар ұжымда жақсы микроклиматпен еңбек өнімділігі 30-40% артуы мүмкін деп санайды.

5. Адамның жұмысқа деген жеке мүдделерінің күшеюі оның жұмысын сақтау шараларымен байланысты. Демалысты, бос уақытты, ойын-сауықты, тамақтануды, қызметкердің денсаулығына әсер ететін тиісті тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларын ұйымдастырумен байланысты әлеуметтік шаралар оң рөл атқарады. Әлеуметтік қызметтер еңбекті басқару жүйесіне де кіреді[4].

Қызметкерге еңбекке деген жеке қызығушылығын арттыратын әсер ету құралдары оның мансабына, материалдық және моральдық көтермелеуге, ұжымдағы қатынастарға, еңбек жағдайларына, әлеуметтік қызметтерге және т.б. осылайша, оңтайлы шешімдер қабылдауда және тиісті іс-әрекеттерді жасауда көрінетін қызметкердің ұтымды мінез-құлқын қалыптастыру үшін қажет. Еңбекті басқару жүйесін құру және қолдану арқылы оның жеке мүдделеріне әсер етудің негізделген шаралары.

Еңбекті басқарудың үш деңгейі бар: халықаралық деңгей, мемлекет деңгей және кәсіпорын деңгейі.

1. Кәсіпорын деңгейіндегі еңбекті басқару қызметкерлерді, материалдық еңбекті ұтымды және тиімді пайдалануға, жалақы мен жұмысшыларды материалдық ынталандыруға оңтайлы қаражат жұмсауға бағытталған.

2. Мемлекет деңгейінде еңбекті басқаруды жалпы мемлекеттік органдар жүйесі жүзеге асырады. Кез-келген өркениетті мемлекет еңбек, жұмыспен қамту және әлеуметтік саясат мәселелері бойынша, атап айтқанда, еңбек жағдайлары, жұмыс пен қызметкерлерді тарифтеу, бюджет саласындағы жалақы арасындағы қатынастар, жұмыспен қамтуды басқару, жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы қатынастарды ұйымдастыру және т. б. бойынша нормативтік материалдар әзірлейді.

3. Халықаралық деңгейде еңбекті басқаруды халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) жүзеге асырады. Ол 1919 жылы әлеуметтік прогресті жан-жақты дамытуға, қоғамның әртүрлі топтары арасында әлеуметтік бейбітшілікті орнатуға және қолдауға, өткір әлеуметтік-экономикалық мәселелерді эволюциялық, бейбіт жолмен шешуге көмектесетін ұйым ретінде құрылды. ХЕҰ қызметінің мақсаты нәсіліне, сеніміне немесе жынысына қарамастан адамдардың материалдық әл-ауқатына қол жеткізуге және рухани дамуын қамтамасыз етуге және бұл мүмкін болатын жағдайларды жасауға жәрдемдесу болып табылады[5].

Еңбекті басқару әдістері әлеуметтік-еңбек процестеріне және олардың қатысушыларына басқарушылық әсер етудің негізгі әдістері деп аталады. Еңбек (әлеуметтік-еңбек процестері) үш негізгі әдіспен басқарылады:

– басқарушының басқарылатындарға, ал олар арқылы басқарылатын процеске тікелей әсер етуі (директивалық) (бұйрықтар, өкімдер);

– басқарушының басқарылатындарға және олар арқылы басқарылатын процеске жанама әсер етуі (мүдде арқылы);

– өзін-өзі басқару (процеске қатысушылар өздері қабылдаған шешімдерді қабылдаған және орындаған кезде, яғни өндірістік демократия).

– Еңбекті басқару нысандары басқару субъектілері мен объектілерінің табиғатын, олардың қарым-қатынастарының сипатын тікелей көрсетеді. Сондықтан еңбекті басқарудың келесі формаларын ажыратуға болады:

– Мемлекеттік-әлеуметтік-еңбек қатынастары субъектілерінің қатынастарын реттейтін заң шығарушы, атқарушы және сот билігі түрінде;

– шарттық-бас келісімдер, өңірлік және аумақтық келісімдер, салалық (салааралық) тарифтік және кәсіби тарифтік келісімдер, еңбек ұжымдарының өкілдері (қызметкерлер және кәсіпорын әкімшілігі (жұмыс беруші) арасындағы ұжымдық шарттар, жеке еңбек шарттары (келісім-шарттар);

– әлеуметтік-еңбек қатынастарының белгілі бір субъектісінің әлеуметтік белсенділігінің формалары (мысалы, наразылық немесе жұмысшылардың ереуілі, көшбасшыны қайта сайлау) [6].

Еңбекті басқарудың келесі түрлері бар: демократиялық дегеніміз — толыққанды азаматтық субъективтілік, қоғамның барлық мүшелерінің іс - әрекет еркіндігі, тоталитарлық-шекті диктаторлық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лукичева, Л.И. Управление персоналом: Курс лекций; практические задания [Текст] / Л.И.Лукичева; Под ред. Ю.П.Анискина – 2-е изд. - М.: Омега-Л, 2017. – 264 б.

2. Балахмет, Ә.С. Материальное стимулирование руководителей организаций // Отдел кадров. - 2020. - № 5. – Б. 76–82.

3. Шапиро С. А. Поведение в организации. Учебное пособие / С. А. Шапиро, П. И. Ананченкова, Е.К Самраилова. – М.: Directmedia, 2015. -194 с.

4. Базылева М.Н. Мотивация труда: сущность, теории, модели: научн. Изд-е. / М.Н. Базылева - Минск: БГЭУ, 2015. - 112 б.

5. Цветаев В.М. Управление персоналом. Учебник / В.М. Цветаев. – СПб: Питер, 2015. – 126 с.

6. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури Пер. с англ. - М.: Дело, 2015. – 305 б.

УДК 06.77.01

УПРАВЛЕНИЕ ТРУДОМ ПЕРСОНАЛА

Төлекбаева Д.С.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в данной статье рассмотрены особенности управления трудом работников предприятия, так как в настоящее время она остается очень актуальной проблемой, так как от правильно разработанных условий труда зависят результаты деятельности предприятий, особенно при внедрении в производство инновационных технологий и мероприятий научно-технического прогресса.*

Ключевые слова: *труд, управление, работник, вознаграждение, социальные услуги, предприятие.*

УДК 331.108

АНАЛИЗ РЫНКА ТРУДА МОЛОДЕЖИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Тулегенова А.У., Черевичко Т.В.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г.Уральск

Аннотация: *в статье рассмотрено определение влияния пандемии на развитие национального и регионального рынков труда, выделение проблемы несбалансированности молодежного рынка труда и выявление особенностей внутренней миграции молодого населения на казахстанском рынке труда.*

Ключевые слова: *рынок труда, занятость, образование, самозанятость, миграция.*

Необходимость оценки положения молодежи на национальном рынке труда определяется их ролью в социально-экономическом развитии страны. Обеспечение успешной интеграции молодежи в общество решает широкий спектр задач, в том числе достижение общественного воспроизводства, повышение производительности труда и повышение конкурентоспособности молодых специалистов. Обеспечение занятости молодежи оказывает влияние на экономический рост и социально-экономическую модернизацию страны и рассматривается как один из важнейших факторов, определяющих количественные и качественные параметры общего воспроизводства рабочей силы [1].

В Казахстане, фундаментальных и прикладных исследований в области занятости молодежи, созданию новых рабочих мест, модернизация системы образования, выявление перспективных профессий, прогнозирование потребности в квалифицированных кадрах, и т. д. осуществляется Институтом Экономики Комитета

Науки Министерства Образования и Науки Республики Казахстан и в частности Отделом социальной политики и развития человеческого капитала[2.

Молодежь Казахстана представляет население в возрасте 15-28 лет. По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, в 2018 году из 2,1 миллиона занятой молодежи 95,0% относятся к возрастной группе 20-28 лет и составляют более четверти экономически активного населения Казахстана. Более того, за 2014-2018 годы уровень безработицы среди молодежи снизился на 0,4% до 3,8 % (в абсолютном выражении численность безработной молодежи сократилась на 22,0 тыс. человек). Параллельно наблюдалось постепенное снижение уровня долгосрочной безработицы среди молодежи с 2,4% в 2014 году до 2,1% в 2018 году, что положительно характеризует снижение доли безработной молодежи, которая была безработной в течение одного года и более. Следует отметить, что за рассматриваемый период рост уровня занятости среди молодежи сопровождался повышением качества структуры занятой молодежи.

Таким образом, численность непродуктивно занятой молодежи в 2016-2018 годах сократилась на 47,7 %, или на 39,7 тыс. человек, в то время как численность продуктивно занятого населения практически не изменилась (427,7 тыс. человек). В результате доля молодых людей, которые продуктивно число занятых (самостоятельно) увеличилось с 84% в 2016 году до 91% в 2018 году. Наблюдается сокращение числа непродуктивно занятой молодежи. Например, среди неактивных самозанятых в индивидуальном порядке на 19 тыс. человек, среди активных и зарегистрированных с доходом ниже прожиточного минимума-на 7,8 тыс. человек, сокращение числа непродуктивных работников в своем домохозяйстве с доходами ниже прожиточного минимума составило 11,3 тыс. человек, а число неоплачиваемых семейных работников – 13,7 тыс. (таблица 1).

Сокращение непродуктивно занятой молодежи, сокращение числа работодателей среди продуктивно занятой молодежи на 1,6 тыс. человек и слабый рост активной молодежи с доходами выше прожиточного минимума на 12,9 тыс. человек или (+4 %) указывают на существующие проблемы в формировании качественного и конкурентоспособного класса самозанятой молодежи. Отсутствие опыта и навыков ведения собственного бизнеса вынуждает молодых людей выбирать работу. Официальные данные Комитета по статистике показывают, что в стране по-прежнему высока доля самозанятой молодежи-около 23 %. Эта особенность присуща не только молодежному рынку труда, но и всему занятому населению в целом. В то же время около 40 % самозанятого населения занято непродуктивно, т.е., по сути, они заняты в личном подсобном хозяйстве в производстве продукции для собственного потребления.

Из общего числа самозанятых людей только 13% занимались производством товаров для продажи, и многие из них имели доходы ниже прожиточного минимума. Среди самозанятой молодежи 41% были непродуктивно заняты в 2013 году, 31 % в 2014 году, 24 % в 2015 году, 16 % в 2016 году и 9 % в 2018 году. Несмотря на положительную тенденцию сокращения непродуктивно занятой молодежи, их доля по-прежнему достаточно высока. Очевидно, что отраслевая структура занятости характеризует ее качество. Анализ показал, что основная часть экономически активной молодежи (2,1 млн человек) занята в таких отраслях, как торговля (18,5%), сельское хозяйство (12%), промышленность (11%), образование (11,4%), транспорт и складское хозяйство (7,1%), строительство (6,6%), государственное управление (6,0 %). В то же время в 2012-2018 годах наблюдался общепромышленный приток занятой молодежи.

Так, если в 2012 году 28,9% молодежи было занято в секторе «сельское хозяйство», то в 2019 году наиболее популярным видом экономической деятельности является оптовая и розничная торговля (388,8 тыс. человек), сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыболовство (253,1 тыс. человек), образование (239,7 тыс. человек), транспорт и складирование (149,9 тыс. чел.), обрабатывающая промышленность (121,1 тыс. чел.). Самый низкий уровень занятости наблюдается в таких отраслях, как добыча

полезных ископаемых и добыча полезных ископаемых (56,8 тыс. человек), информация и связь (47,1 тыс. человек), в сфере искусства, развлечений и отдыха (42,6 тыс. человек), а также в сфере водоснабжения, канализации, контроля за сбором и распределением отходов (12,8 тыс. человек) [5]. Общее число безработных молодых население в возрасте 15-28 лет сократилось до 81,1 тыс. человек на конец 2 квартала 2019 года (-1,6 %) по сравнению с аналогичным периодом 2018 года(82,4 тыс. человек). В региональном аспекте большая часть занятой молодежи наблюдается в Алматы (16,9 тыс. человек), Алматинской и Карагандинской областях (8,1 тыс. человек и 6,5 тыс. человек соответственно).

Таблица 1 – Структура самозанятой молодежи в Казахстане за 2016-2018 годы

Название	2016	2018	изменения %	изменение, абс
самозанятые	512 986	471 266	-8,1	-41 720
продуктивно занятых	429 733	427 747	-0,5	-1 986
работодатели	17 308	15 696	-9,3	-1 612
на индивидуальной основе (зарегистрированных и действующих) с доходов выше прожиточного минимума	320 087	333 033	+4	12 946
в личном подсобном хозяйстве, производстве продуктов для продажа (обмен) с выше прожиточного минимума доходы	92 058	78 464	-14,8	-13 594
члены кооператива с доходами выше прожиточного минимума	280	554	+97,9	274
непродуктивно занятые	83 253	43 519	-47,7	-39 734
на индивидуальной основе (неактивен из числа рег. и нерег.)	40 569	21 498	-47	-19 071
в личном подсобном хозяйстве, производстве продуктов для собственное потребление	-	-	-	-
неоплачиваемые работники семейных предприятий	3 560	2 046	-42,5	-13 672
на индивидуальной основе зарегистрированных и действующих) с	13 527	5685	-58	-7 842

доходов ниже прожиточного минимума				
в личном подсобном хозяйстве, производстве продуктов для продажа (обмен) с доходами ниже прожиточного минимума	25 597	14 290	-44,2	-11 307
членов кооператива с доходами ниже прожиточного минимума	-	-	-	-

В первом полугодии 2019 года самый низкий уровень безработицы среди молодежи в возрасте от 15 до 28 лет наблюдается в Атырауской (2,4%), Жамбылской (2,4 %) и Актюбинской (2,5 %) областях, самый высокий уровень-в Алматы (6,3 %), в Карагандинской области (5 %) и в Нур-Султане (4,5 %).

По данным Министерства труда и социальной защиты населения, в первом полугодии 2019 года в стране было создано 186 тысяч рабочих мест в торговле, строительстве и сельском хозяйстве, что на 7% больше, чем за аналогичный период 2018 года. Около 30 % созданных рабочих мест приходится на город Алматы, Алматинскую и Мангистаускую области, 42% или 77 тыс. рабочих мест было создано в сельской местности [2].

На развитие рынка труда Казахстана в 2020 году оказала влияние пандемия COVID-19. Таким образом, по данным Электронной биржи труда Enbek.kz, по сравнению с 2019 годом, произошло снижение количества резюме и вакансий во время чрезвычайного положения с 35% до 23% соответственно, а по мере снятия строгих ограничений в рамках карантинных мер в мае их количество увеличилось в 1,6 и 3,5 раза соответственно. Новые вакансии были предложены строительной отраслью в соответствии с реализацией антикризисных мер, Дорожной картой занятости, и их количество было увеличено с 8% до 43 %.

В региональном разрезе в городах Алматы, Нур-Султан, Костанай в мае этого года было создано 29% всех вакансий. Лидерами по количеству резюме от общего числа соискателей стали Туркестанская, Жамбылская и Алматинская области. Что касается профессиональных групп, то больше всего от пандемии пострадали работники сферы услуг с низкой квалификацией и нестабильной работой, в том числе официанты, грузчики, уборщицы, продавцы, работники кухни и т.д.

Рынок труда молодежи в Казахстане демонстрирует дисбаланс, который проявляется в следующем:

- трудоустройство молодежи в малопродуктивных секторах, таких как торговля, сельское хозяйство, образование;

- непривлекательность молодежного предпринимательства (молодежь в основном работает наемными работниками в городах (64,2 %);

- по уровню образования занятой молодежи (42,9 % с высшим и незаконченным высшим образованием являются наемными работниками, 25,2% с высшим образованием являются самозанятыми);

- в дифференциации заработной платы, которая для большинства молодых работников почти в 2 раза ниже среднемесячной номинальной заработной платы в экономике в целом, особенно в сельском хозяйстве, здравоохранении и государственном управлении.

Анализ внутренней миграции молодого населения показал значительный отток молодежи из южного региона Казахстана (за исключением Алматы), где сальдо миграции в 2016 году составило -24 297 человек, что значительно выше, чем в других регионах: Северный регион (-497 человек), Центральный регион (-368 человек), Восточный регион (-2154 человека) и Западный регион (181 человек).

Следствием региональной концентрации молодежи является увеличение избытка трудовых ресурсов в крупных городах. Так, в 2013-2016 годах более 234 тысяч молодых людей покинули сельскую местность, что привело к увеличению внутренней миграции в города на 36,7 %. Эта тенденция может стать фактором повышения уровня социальной напряженности в городах и увеличения нагрузки на социально-экономическую инфраструктуру крупных городов.

Региональный дисбаланс в рабочей силе молодежи усиливает сохраняющийся дисбаланс спроса и предложения на рынке труда по различным профессиям, что, в свою очередь, обусловлено недостаточной информацией о современных актуальных специальностях в различных отраслях экономики. Более того, отсутствие эффективной оценки и прогноза требуемых специальностей приводит к несоответствию выпускаемых специальностей современным потребностям рынка труда.

Нынешний кризис вынудил многие правительства увеличить финансирование системы здравоохранения и сократить расходы на другие секторы, в том числе на образование, что не позволит в полной мере реализовать инициативы государств, направленные на развитие системы профессионального образования, профессиональную ориентацию молодежи, их социализацию, трудоустройство на достойную работу, создание качественных рабочих мест, сокращение безработицы среди молодежи и т.д.

Это, в свою очередь, увеличивает риск увеличения численности наиболее уязвимой группы населения и влияет на развитие человеческого капитала страны, в долгосрочной перспективе это приведет к профессиональному безделью молодежи, временной и неполной занятости, снижению заработной платы и потере доходов, возможностям карьерного роста и социальным кризисам. По мнению некоторых экспертов, один учебный год, потерянный молодым человеком, приводит к снижению пожизненного дохода до 10 %.

Для комплексного решения проблем занятости молодежи можно предложить следующие направления:

- повышение конкурентоспособности за счет создания возможностей для получения практического опыта работы выпускниками образовательных учреждений;
- введение на правовой основе обязательного найма определенного числа выпускников;
- квота заработной платы. Создание механизма финансирования выплаты заработной платы выпускникам 50% от работодателя, 50% от специальных агентств занятости в течение шести месяцев по тем специальностям, где наблюдается самый низкий уровень оплаты труда. Например, специальности-сельскохозяйственные, медицинские, образование и наука;
- увеличение инвестиций в науку и образование для повышения уровня заработной платы ученых и преподавателей;
- привлечение молодежи в научно-образовательную сферу с целью повышения статуса и престижа профессий учителя и ученого в обществе;
- разработка механизма прозрачности предоставления грантов на исследовательскую работу в целях поддержки молодых научных кадров;
- создание единой базы вакансий для молодых специалистов;
- анализ и мониторинг численности безработных, занятых, уровня безработицы и занятости, структуры занятости и других целевых групп: самозанятой сельской молодежи, длительно безработной молодежи, молодых безработных инвалидов, сирот и т.д.;

- активизация молодежи путем привлечения ее к участию в общественной деятельности, волонтерстве, различных мероприятиях по развитию личностных качеств, духовного и культурного уровня и т.д.;

- совершенствование институциональной базы;

Таким образом, меры по улучшению положения молодежи на казахстанском рынке труда в условиях пандемии включают:

- совершенствование механизма проведения краткосрочной профессиональной подготовки (переподготовки) работников с использованием элементов дуальной модели обучения;

- совершенствование дистанционных образовательных технологий с использованием открытых банков лекций, семинаров и мастер-классов ученых и практиков;

- разработка и реализация программы наставничества в молодежном предпринимательстве с привлечением успешных людей, имеющих опыт построения устойчивых бизнес-структур, организации регулярных встреч и деловых консультаций;

- разработка гибких механизмов финансовой поддержки студентов и выпускников вузов. Например, увеличение размера стипендий (например, в США на эти цели было выделено 14 миллиардов долларов США, в Германии - 100 миллионов евро), приостановка начисления процентов и штрафных санкций по образовательным кредитам, автоматическое погашение заемщиками кредитов до октября 2020 года, предоставление беспроцентных кредитов студентам, потерявшим работу, в размере 650 евро в месяц до 31 марта 2021 года, создание дополнительных рабочих мест для выпускников университетов; субсидирование работодателей и предоставление налоговых льгот работодателям при приеме на работу или обучении молодых специалистов, внесение временных изменений в трудовые отношения для привлечения молодых людей с высшим или профессиональным образованием по различным специальностям и профессиям (неполный рабочий день, телеработа), предоставление 3 тыс. евро компаниям, заключившим контракты на стажировку и профессиональную практику и т.д., для родителей, работающих неполный рабочий день, сохранение пособия и партнерского бонуса, предоставление пособия на ребенка в размере 300 канадских долларов на ребенка (Канада), единовременная выплата в размере 300 евро на ребенка для всех семей и ежемесячное пособие в размере 185 евро для семей с низкими доходами (Германия) и других [7];

- психологическая и консультационная поддержка молодых людей, потерявших работу во время пандемии;

- разработка программы переселения молодежи в деревню по таким специальностям, как программисты, аналитики, дизайнеры, бухгалтеры, которые могут работать удаленно, создание для них рабочих и общественных площадок с развитой инфраструктурой, качественным и высокоскоростным Интернетом, предоставление комфортного жилья, мест в детских садах и школах для детей;

- развитие малого бизнеса в сельском хозяйстве и переработке, в сфере туризма;

- создание крестьянских хозяйств на базе семейных детских домов для социальной адаптации детей-сирот, привлечения их к работе и проживанию в сельской местности;

- использование нового инструмента обеспечения занятости и формата взаимодействия государства и населения в постпандемический период в качестве социального контракта.

Список литературы:

1. «Послание Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана» Казахстан в новой реальности: время действий -1-сентябрь-2020.

2. Агилар-Паласио И. «Безработица среди молодежи и экономический спад в Испании: влияние на здоровье и образ жизни молодежи (16-24 лет)», Международный журнал общественного здравоохранения, 2015, Том 60, выпуск 4, С. 427-435.

3. Белл Д.Н., Бланчфлауэр Д.Г., «Безработица среди молодежи в Греции: измерение проблемы», Журнал европейских исследований труда, 2015, Том 4, Выпуск 1, С. 1-25.

4. Блинова Т., «Профессиональное образование в системе детерминант снижения безработицы среди молодежи: межрегиональные сравнения», Социальные и поведенческие науки, 2015, Т. 214, С.526-534.

5. Болингер С., Вольф С., «Между динамизмом и стагнацией: передача политики совместного профессионального образования как способ преодоления безработицы среди молодежи в Южной Европе», 2016 Том 62, выпуск 3, С. 340-357.

6. Бруно Г., Чоудри Танвир М., Марелли Э. и Синьорелли М. «Краткосрочные и долгосрочные последствия финансовых кризисов для безработицы среди молодежи в странах ОЭСР», Международный журнал трудовых ресурсов, 2017, Том 33, Выпуск 1, С.76-95.

7. Крисп Р., Пауэлл Р. «Молодежь и политика на рынке труда Великобритании: критика возможности трудоустройства- как инструмента понимания безработицы среди молодежи», Городские исследования, 2017, Том 54, Выпуск 8, С. 1784-1807.

ОӘК 331.108

ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖАСТАРДЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫН ТАЛДАУ

Тулегенова А.У., Черевичко Т.В.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қаласы

Аннотация: *мақалада пандемияның ұлттық және өңірлік еңбек нарықтарының дамуына әсері, жастардың еңбек нарығындағы теңгерімсіздік мәселесі және халықтың қазақстандық еңбек нарығындағы ішкі көші-қон ерекшеліктері қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *еңбек нарығы, жұмыспен қамту, білім беру, өзін-өзі жұмыспен қамту, көші-қон.*

Содержание

Педагогика

1.	Нурашева Г.С. Қазақ халқының қыз баланы тәрбиелеудегі дәстүрінің ерекшеліктері	7
2.	Кинжекова Р.С., Сапашева К.Х. Абайдың нақыл сөздерінің этникалық сипаты	11
3.	Джуманова Г.Ж., Кудышева Б.К. Наследие мыслителей великой степи как основа духовно-нравственного воспитания детей и молодежи	15
4.	Бахтиярова Г.Р. Ұлттық руханият және Әбу Насыр Әл-Фараби тағылымдары	21
5.	Джонисова Г.Қ. Бастауыш мектеп оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың тарихи-педагогикалық алғышарттары	26
6.	Иргалиев А.С.Тұлғаның нәтижелі әлеуметтендіру мәселесінің ғылыми-әдіснамалық негіздері	33
7.	Құрманалина Ш.Х., Вербицкая Б.К. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің функционалдық сауаттылығын цифрлық құзырлық арқылы дамыту	41
8.	Хасанова И.У., Абдрахманова Л.К. Әдебиеттік оқу сабағында сын тұрғысынан ойлауды дамытатын әдістер	45
9.	Жахиена А.Г., Г.Ш.Утешева Г.Ш. Қашықтықтан білім беру үдерісінде виртуальды зертханалық жұмысты қолдану	50

Тарих

10	Едилханова С.А.Оренбург и казахская интеллигенция в начале xx века.	54
11	Құрманалин С.Б. Батыс Қазақстанның аграрлық дамуы (xx ғ. 60-80 жылдары)	59
12	Қалменов М.Д. Маңғыстау тарихы: үстірт (xix ғ. ортасы мен xx ғ. басы)	63
13	Сисекешова А.С.1946-1980 жылдардағы батыс қазақстандағы жаратылыстану ғылымдарының дамуы.	67
14	Сүлейменова Д.Д.Азаттықты аңсаған алаш азаматы – Иса Қашқынбаев	71

Филология

15	Бекмашева А.Н. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі адамның ішкі ағзаларының атаулары ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер	73
16	Қуаныш Т.Т.Абай поэзиясының эстетикалық және этикалық құндылығы	77
17	Makasheva f. N. Iinguistic relativity in science and education	81

Экономика

18	Исмагулов В.Д., Управленческий учет – основа эффективного менеджмента предприятия	84
19	Көптілеуова П.Н.Ұйымдағы адам ресурстарын басқару әдістерінің заманауи аспектілері	87
20	Мамбетиязова А.Н., Казамбаева А.М.Шағын және орта бизнесті тиімді дамыту жолдары	90
21	Сабитова А.С., Казамбаева А.М.Жұмыспен қамту және оны жетілдіру жолдары	94
22	Төлекбаева Д.С.Персоналдың еңбегін басқару	97
23	Тулегенова А.У., Черевичко Т.В.Анализ рынка труда молодежи в республике казахстан в контексте глобальных вызовов	100

Правила для авторов по оформлению статьи для публикации

в научном журнале «Вестник ЗКИТУ»

Научный журнал «Вестник ЗКИТУ» является периодическим изданием Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета. Журнал выходит ежеквартально, статьи публикуются на казахском, русском и английском языках. Основная тематическая направленность журнала – публикация научных, научно-методических и производственных статей. В журнале публикуются результаты научных исследований по основным приоритетным направлениям науки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникаций Республики Казахстан – № 16782-Ж. от 07. 12. 2017 г. (г.Астана), Комитетом государственного контроля в области связи, информатизации и средств массовой информации.

Статья должна содержать оригинальный материал, отражающий результаты исследований автора (ов).

При подготовке статей в журнал необходимо руководствоваться следующими правилами:

1. Статья должна быть оформлена в строгом соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов». **Объем – не более 5 полных страниц формата А4, шрифт – размер 12 кегль, обычный, Times New Roman, межстрочный интервал – 1,0. Поля страницы: сверху и внизу по 2 см, справа 2,5, слева 2,5 см.** Слева – УДК; по центру название статьи ЗАГЛАВНЫМИ буквами жирным шрифтом; ниже через пробел фамилия, и.о. автора (ов), строчными буквами; ниже через пробел полное название учреждения, в котором выполнена работа, город; аннотация – на языке текста публикуемого материала; ключевые слова. Ниже через пробел – текст статьи. Список литературы приводится в конце текста, по мере упоминания в тексте и оформляется в соответствии с требованиями ГОСТ.. В конце статьи должно быть резюме и ключевые слова (к статье на казахском языке – на русском, к статье на русском языке - на казахском). **Последняя страница должна быть заполнена полностью.**

2. Статья, в обязательном порядке, подписывается всеми авторами (не более четырех авторов). В одном номере журнала допускается публикация не более 2 статей одного автора.

3. На отдельном листе следует привести сведения об авторах (организация, должность, адрес, контактный телефон).

Статьи, отправленные позже указанного срока и несоответствующие требованиям, не принимаются. Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право выбора и опубликования научной статьи.

Рукописи и электронные варианты следует направлять по адресу:
090009, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.
Научный журнал Вестник ЗКИТУ
*Телефон 50-99-90. E-mail:*sabir_uralsk@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

♦

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Научный журнал

♦

BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN INNOVATIVE TECHNOLOGICAL UNIVERSITY
Scientific journal

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных авторами оригиналов

Подписано к печати 28.06.2021 г.
Формат А4, Объем 15 п.л.
Усл. п.л._____ Уч. – изд.л. _____
Тираж 100 экз., Заказ № 13_____

Отпечатано и сверстано на педагогическом факультете ЗКИТУ
Тел.: +7 7112 50 09 43, e-mail: wkitu@mail.ru

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
090006, Орал қаласы, Нурсултана Назарбаева көш. 194

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
090006, г.Уральск, ул. Нурсултана Назарбаева, 194